

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

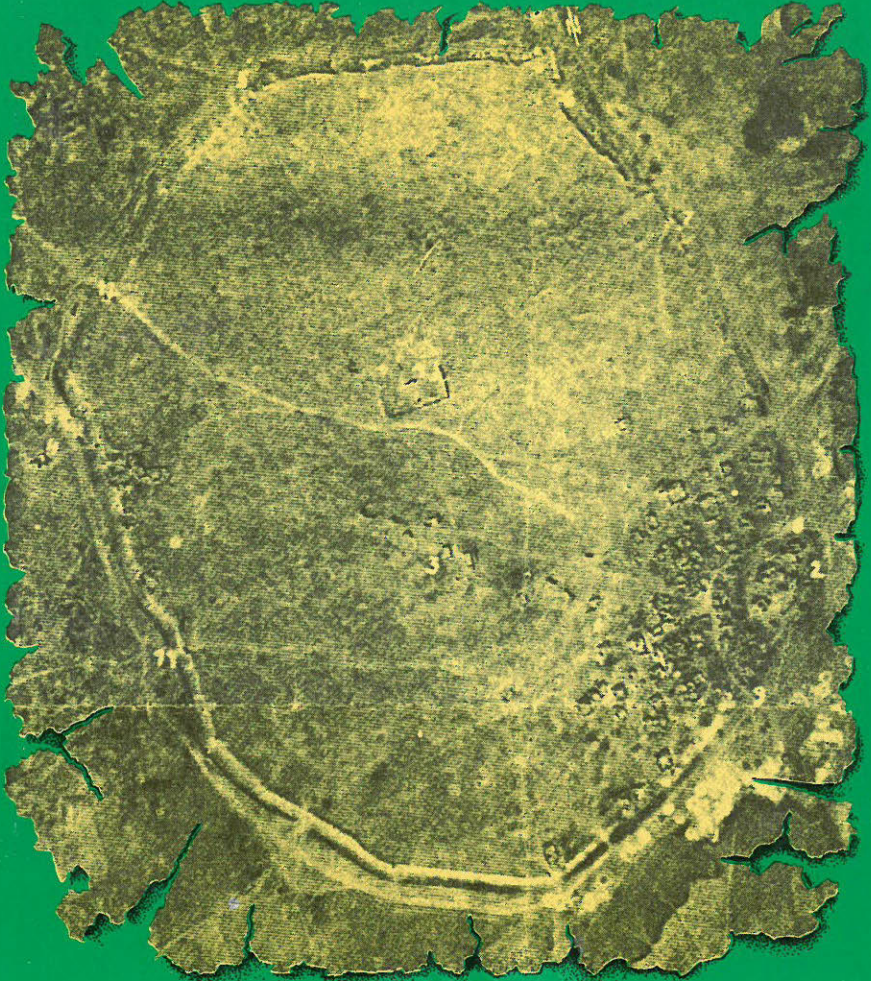
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

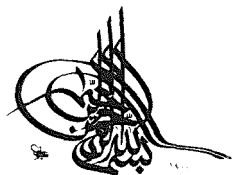
HARRAN TARİHİ

Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Meşrutiyet Cad. Bayındır Sk. No: 55 • Kızılay/ANKARA

Tel: (312) 418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75

Telex: 43 433 idvk tr. • Fax: (312) 417 00 09

Yayın No: 89

İlmi Eserler Serisi: 26

ISBN 975-389-203-9

96.06.Y.0005.89

Bu kitap

Türkiye Diyanet Vakfı

Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin

Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde

hazırlanmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 89

HARRAN TARİHİ

Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN

Bu kitap;
Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Kurulu'nun
20.11.1991/152-105 sayılı kararıyla yararlı görülmüş
ve Mütevelli Heyeti'nin 14.12.1991/462-5 sayılı
kararıyla basılmıştır.

•
© Bütün Yayın Hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir.

•
İkinci Baskı: Şubat 1996, 2.000 Adet
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VII
------------	-----

SİYASİ TARİH

Şehrin İslâm Öncesi Tarihi.....	3
İslâm Fethi ve Emeviler Devri	8
Abbâsiler Devri	11
Hamdânîler Devri	13
Nümeyriler Devri	16
Selçuklular Devri	17
Zengîler Devri	19
Eyyûbîler Devri	21
Memlûkler Devri ve Sonrası.....	27
Osmanlılar Devri.....	29

KÜLTÜR TARİHİ

BİRİNCİ BÖLÜM

Arkeoloji ve Mimari	35
---------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

A- Harranlıların Dini ve Felsefi.....	40
B- Harran Ekolü ve Harranlıların İlmi.....	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Harran'dan Çıkan İslâm Alimleri.....82

BİBLİYOGRAFYA.....113

İNDEKS119

ÖNSÖZ

1987 yılı Kasım ayında tertibedilen “*Tarihî ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*”na katılmış, bu sempozyumda “*Harran ve Türk-İslâm Tarihindeki Yeri*” adlı bir bildiri sunmuştum. Bu bildiri hazırlarken gördüm ki; ülkemizde ve dünyada Harran tarihiyle ilgili derli toplu ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Her ne kadar İslâm tarihinde Harranlı bazı âlimler şehrin tarihiyle ilgili bazı eserler yazmışlarsa da, bunların hiç biri zamanımıza ulaşmamıştır. Şehrin İslâm öncesi tarihi hakkında A. Mez, *Die Stadt Harran bis zum Einfall der Araber* (Strasbourg 1892) adlı çalışmayı yapmış, şehirde kazılar yapan D.S. Rice ise *Medieval Harran (Anatolian Studies, II, 1952, p. 42 vd.)*, *From Sin to Saladin* (The III, London Nes, CCXXXI, Septembre 1957, p. 466-469) başlıklı yazıları yayınlanmıştır. G. Fehérvári tarafından El², III, 235-237’de yayınlanan Harran maddesi ise şehrin tarihi hakkında şimdiye kadar yazılan en derli toplu yazıdır. Biz bu yazıdan, arkeoloji ile ilgili kısımda çok faydalandık. Maddenin özet tercümesini aldık. Bunlardan başka, hocam Fikret Işıltan *Urfa Bölgesi Tarihi* (Başlangıçtan 210/825’e kadar, İstanbul 1960) adlı eserinde bölgenin Eskiçağ ile Ortaçağın başlarındaki siyasî tarihi hakkında karşılaştırmalı ve sağlam bilgiler verir. Özel olarak Harran üzerinde durmaz. İşte biz, bunları ve GAP projesinin bölgeye, özellikle Harran’a getireceği önemi göz önüne alarak, şehrin günümüze kadar gelen derli toplu bir tarihini yazmak istedik. Bulabildiğimiz bilgileri okuyucuların hizmetine sunduk. Yalnız, Harran 1271 yılı gibi erken bir devirde Moğollar tarafından tahrib edildiği, köy haline geldiği için, şehrin bu tarihten sonraki durumu hakkında pek az bilgi bulabildik. Kitapta verilen bilgiler genellikle bu ta-

rihten önceye aittir. Bu durum Harran hakkındaki bilgilerimizi sı-
nırlamaktadır.

Bugün Şanlıurfa vilâyetine bağlı olan ve vilâyet merkezinin 44 km. güneydoğusunda yer alan Harran ilçesi Eski ve Ortaçağların en önemli din, ticaret, ziraat ve ilim merkezlerinden biriydi. Bazı rivâyetlere göre Harran şehri Tufan'dan sonra yeryüzünde ilk kurulan yerleşme merkezlerindendir. Başka bir rivâyete göre şehir Nuh'un torunlarından Kaynan veya İbrahim Peygamber'in kardeşi. Arân tarafından kurulmuş. adını Arân'dan almıştır. Zira, *Tevrât*'a göre İbrahim Peygamber aşiretiyle Irak'taki Ur'dan buraya gelmiş, bir müddet bu şehirde oturmuştur. Bundan dolayı şehirde ona ait makamlar vardı. Bu şehre peygamberlerden Nuh, İbrahim, İshak, Yakub, İsa'nın geldiği kaynaklarda geçer.

İpek Yolu'nu Musul ve Haleb'e bağlayan kısım ile, Irak ve Suriye'yi İç Anadolu'ya bağlayan yolların kavşak noktasında bulunan Harran şehrinin kelime anlamı yol manasına gelir. Şehir İslâm tarihçilerinin el-Cezîre veya Âsur Cezîresi dedikleri Yukarı Mezopotamya'nın Diyar-ı Mudar kısmının en önemli şehriydi. Tarihî kaynaklarda Harran'dan ilk defa Milât'tan önce iki bin başlarına ait Kültepe ve Mârî tabletlerinde bahsedilir. Buraya önem kazandıran başka bir özellik, Ay, Güneş ve diğer beş gezegenin kutsal sayıldığı eski Mezopotamya dininin en büyük merkezlerinden biri olmasıdır. Buradaki Ay (Sin) tapınağı eski çağlarda çeşitli din kültürlerinin bu şehre ilgi duymasına sebep olmuş, Harran bu özelliğini Selçukluların başına kadar korumuştur.

Harran tarih boyunca Babillilerin, Kaldelilerin, Asurluların. Hititlerin, İranlıların, İskender İmparatorluğu'nun, Roma'nın, Bizans'ın çeşitli İslâm devletlerinin, Selçukluların, Zengilerin ve Eyyübilerin idâresi altında bulunmuş, çok defa el-Cezîre bölgesinin merkezliğini yapmıştır. Hatta Emevîlerin sonlarında, bir ara, İslâm İmparatorluğu'nun başşehri olmuştur. Harran büyük bir dinî merkez, ticaret ve ziraat şehri, pamuğu, balı, tathılları, ölçü ve tartı âletleriyle meşhurdur. Büyük bir felsefe ve ilim merkeziydi. Burası aynı zamanda İslâm din ekollerinden Hanbeliyye Mezhebi'nin en

kuzeydeki önemli merkezi oldu. Emeviler zamanından itibaren buradan hadis, fıkıh, tefsir gibi dini ilim sahalarında büyük âlimler çıktı. Bugün şehrin harabelerinde yapılan kazıların çok büyük kısmı İslâm devrine aittir. Bilhassa Eyyûbiler devrine ait pek çok eser bulunmaktadır. Bugün dahi önemli bir kısmı ayakta duran kalesinden ilk defa el-Mukaddesî bahseder. "Harran temiz ve taştan kalesi olan bir şehirdir. Bu kale Kudûs kalesi gibi güzel ve sağlamdır" der.

Öyle anlaşıyor ki, Harran'ın en parlak devri Emevîlerin sonlarında başladı. Bu sırada Harran el-Cezîre, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Kafkasya'nın merkeziydi. Bu bölgelerin valisi olan Mesleme b. Abdûlmelik, sonra II. Mervan bu şehirde oturdular. II. Mervan halife olunca şehri devletin merkezi yaptı. Şehirde saraylar inşâ ettirdi. Harran'ın bulunduğu el-Cezîre bölgesi Emevîlerin sonunda Devletin en çok vergi ödeyen vilayeti idi. Kudâme b. Cafer (ölm. 320/932'den sonra) zamanında Diyar-ı Mudar bölgesi 6.000.000 dirhem vergi ödüyordu. Yine Emevîler devrinde İskenderiye Mektebi sona ermiş, buradaki felsefe, matematik ve tabîî ilimler eğitimi Harran'a geçmiştir. Bu sebeple Harranlılar Abbâsîlerin başlarındaki tercüme ve telif faaliyetinde önemli rol oynamışlardır. İslâm kültürüne katkıları büyük olmuştur. Bu şehirden Sâbit b. Kurra (ölm. 288/901), el-Battânî (ölm. 317/929) gibi İslâm ilim tarihinde zirveyi temsil eden âlim ve düşünürler çıkmıştır. Öyle anlaşıyor ki, 100-300/718-913 tarihleri arasındaki devre, ilim ve kültür tarihi bakımından Harran'ın altın çağıdır.

Abbâsîlerin zayıflaması sonucu el-Cezîre bölgesine bir ara Tolonoğulları, sonra Sac oğulları, daha sonra Hamdânîler hakim olmuştur. Hamdânîler zamanında Harran kötü idare edilip fakirleşmiştir. Bunu izleyen dönemde Bizanslılar el-Cezîre bölgesinin çoğuna ve Urfa'ya hakim olmuşlar, hinterlandını kaybeden Harran daha da fakirleşmiştir. Göçebe olan Nümeyrîler bu sırada şehrin hakimiydiler. Harran'da ticaret ve ziraat iyice zayıflamıştı. Bu kritik devrede şehirden ilim adamları az çıkmıştır. Şehirden alınan vergilerde büyük düşüş olmuştur.

479/1086 yılında Melikşah Harran'ı Selçuklu İdâresi altına aldı. Fakat bu istikrarlı devre Melikşah'ın 485/1092 yılındaki ölümü üzerine sona erdi. 491/1098 yılında bölgeye Haçlıların gelmesi üzerine Harran zengin hinterlandını yeniden kaybetti. Bölge, Müslümanlarla Haçlılar arasında mücadele sahası oldu. Bununla beraber ne Bizanslılar ne haçlılar Harran'ı alabildiler. Harran daima müslümanların idaresine kaldı.

521/1127 yılında İmâmeddin Zengi'nin şehre sahip olması, ardından 539/1144 yılında Urfa'yı zaptetmesi üzerine, el-Cezîre bölgesinde siyasî istikrar yeniden sağlandı. Harran yeniden yükselme devrine girdi. Bilhassa, Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud ve Salâhaddin el-Eyyübî zamanlarında Harran çok gelişti. Şehirde medreseler, hastaneler, çarşılar, hamamlar, diğer bayındırlık kurumları inşa edildi. Salâhaddin devrinde şehrin sahibi olan Muzafferüddin Gökböri imar faaliyetlerine çok ehemmiyet veren bir beydi. 580/1184 yılında Harran'a uğrayan seyyah İbn Cübeyr Harran'dan, çarşılarından, büyük câmisinden övgüyle bahseder. Gökböri'nin 1190 yılında Erbil'e tayin edilmesi üzerine Harran Eyyübîler ailesine mensup prensler tarafından idare edildi. Önce şehir el-Melik el-Âdil'in idaresine geçti. Onun büyük sultan olması üzerine, 1198-1128 yıllarında oğlu el-Melik el-Eşref'in idaresinde kaldı. el-Eşref devrinde Harran ikinci en parlak devrini yaşadı. el-Cezîre bölgesinin merkezi oldu. Şehrin merkezinin ve köylerinin vergi gelirleri 3.000.000 dirheme ulaştı. el-Eşref'ten sonra bölge ve Harran, el-Kâmil'in oğlu ve son büyük Eyübîler sultanı olan el-Melik el-Salih Necmüddin Eyyüb tarafından idare edildi. Bölge önce Anadolu Selçuklularıyla Eyyübîler arasında mücadele sahası oldu. Ardından bir ara Harezmîler şehre hakim oldular. 639/1241 yılı başlarında Haleb Eyyübîler hükümdarı el-Melik el-Nâsır tarafından Harran Haleb'e bağlandı. 640/1242 yılında tarihçi İzzeddin b. Şeddâd Harran'ın vergilerini teftişle görevlendirildiği sırada şehrin vergilerinin yıllık toplamı 2.000.000 dirheme düşmüştü. Bunu takibeden yıllarda Moğolların bölgeye hücumları sonunda şehrin vergilerinin toplamı 1.263.000 dirheme düştü.

Nihayet, Harran 658/1260 yılında Moğol İlhanlıların hükümdarı Hülâgü tarafından zaptedildi. Ardından bölge İlhanlılar Memlûklar arasında mücadele sahası oldu. Moğolların zulmünden kaçan halk etraftaki şehirlere dağıldılar. Şehir Moğollarla Memlûklar arasında birkaç defa el değiştirdi. Moğollar (İlhanlılar) şehri ellerinde tutamayacaklarını anlayınca şehrin zenginliklerini, ustalarını Mardin ve Musul'a götürdüler. Halkın kalan kısmı Haleb ve Dimaşk'a kaçtı. Moğollar şehri ve camisini tahribederek Harran'ı tamtaktır bıraktılar. Şehrin kapılarını taşla ördüler. Halksız kalan Harran, bundan sonra etraftaki cahil göçebelerin kışlak yeri oldu. Bir köy haline geldi. Memlûklarla Moğollar arasında harp sahası olduğu için ziraat da öldü. Hatta, ziraat ve ticaretten anlayan halk kalmadı. Buradaki ticaret Anadolu içlerine, Karadeniz limanlarına kaydı. Bölgenin en önemli yerleşim merkezi olarak Urfa kaldı. Harran bir daha eski parlak günlerine dönmedi. 1517 yılında bölge Osmanlıların eline geçtiği sırada Harran 250 nüfuslu bir köydü. Yıllık vergi geliri 25.006 akçe idi. Urfa mirlivasının haslarındandı. Şehir Cumhuriyet devrinde Urfa'nın Akçakale ilçesine bağlandı. GAP projesinin bölgeye getireceği avantaj gözönüne alınarak 1987 yılında çıkan bir kanunla burada yeni bir Harran ilçesi kurulmasına karar verildi. Bu gün Harran ovası sulanmaya başlamıştır. Bölge tekrar eski parlak günlerine dönmeye adaydır.

Bize göre, Harran'ın tarihte oynadığı en önemli rol bilginleriyle İslâm medeniyetinin ve biliminin gelişmesine yaptığı büyük katkıdır. Bugün bize Harran'dan çok önemli bir kaç yapıdan başka bir şey kalmamıştır. Fakat, şehrin İslâm ilmine, bu yolla dünya ilmine olan katkısından hâlâ bahsedilmektedir. Harran aynı zamanda Hermetik felsefenin vatanıdır. Felsefe, matematik, tabii bilimleriyle Harran, başka bir yerle mukayese edilemeyecek derecede İslâm düşüncesinde ve bilimde önemli rol oynamışlardır. Bu âlimlerden kitapta bahsedilmektedir. Harran aynı zamanda İslâm tarihinde büyük bir dinî merkez olmuş, buradan pek çok din âlimi çıkmıştır. Şehrin dinî ekolü, bu birikimi sonucu İbn Teymiyye'yi çıkarmış, onunla bu sahadaki görevini tamamlamıştır. Bu gün İbn

Teymiyye İslâm dünyasında en çok tanınan birkaç âlimden biridir. Etkisi günümüzde de devam etmektedir.

Sözümü bitirirken şunu söylemek isterim ki, güzel baskısının da yardımıyla kitabın birinci baskısı kısa zamanda bitti. Bu ikinci baskıya epeyce yeni ilave yapıldı. Bu münasebetle Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası idarecilerine ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Ramazan ŞEŞEN

SİYASÎ TARİH

Şehrin İslâm Öncesi Tarihi

Tevrat'ta Hârân, çivi yazıtlarında Harranu, Yunanlılar tarafından Harran, Romalılar tarafından Carhai diye anılan İbrahim Peygamberin şehri Harran, İslâm tarihçilerine göre el-Cezîre veya Âsur Ceziresi adı verilen Yukarı Mezopotomya'nın Diyar-ı Mudar denen kısmının çoğu zaman merkezi olmuştur⁽¹⁾. Şehir, İpek Yolu'nun Musul-Sincar-Ra's el-Ayn-Haleb yoluyla, Şam ve Irak'ı Urfa'ya ve İç Anadolu'ya bağlayan yolların kesiştiği noktada, Belih Irmağı'nın kollarından Cüllab ve Deysan sularının suladığı verimli ovanın ortasında kurulmuştur. Yeryüzünün en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Harran Asur ve Kalde dillerinde yol. Arapça'da sıcaklık manasına gelen "harr" kelimesinden sıcak anlamına gelir. Araplar Harran şeklini Arâmîler ve Yunanlılardan almışlardır. Bazı rivayetlere göre, Tûfan'dan sonra yeryüzünde kurulan ilk şehirdir. Başka bir rivayete göre, Nuh peygamberin torunlarından Kaynan veya İbrahim peygamberin kardeşi Ârân tarafından kurulan Harran, tarihin en eski devirlerinden beri büyük bir ticaret şehri: Ay, Güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı eski Mezopotamya putperestliğinin en önemli merkeziydi. Geniş caddeleri, yontma taş ve kireçten inşâ edilmiş suru, kalesi, varoşu (Şehrin kale dışı) ile çok mâmur bir şehirdi. Cüllab suyundan bağlanan bir kanna şehrin su ihtiyacı sağlanıyordu. Ur şehrinde doğan İbrahim peygamber Filistin'e gitmeden önce vatandaşlarıyla tek tanrı inancında ihtilafa düşünce kabilesiyle birlikte Harran'a gelmiş, bir müddet bu şehirde oturmuştur. Böylece, Harran tevhid inancını ilk barındıran şehir olmuştur. Şehirde İbrahim Peygamberin adını taşıyan bir mescit, onun otururken yaslandığı söylenen bir taş vardı. Bazı tefsircilere göre, "*Ben, Rabbime hicret (göç) ediciyim*" (Kur'ân XXIX, 26) ve "*Biz, onu ve Lût'u âlemlere mübârek*

(1) *Tevrat, Tekvin*, XI, 31; el-Mukaddesî, *Ahsen el-tekâsim*, Leyden-Brill 1906. s. 43 (Âsur kelimesi Âkur şeklinde); İbn Şeddâd, *el-Â'lâk el-hatîra*, III/1, nşr. Yahya Abbâra, Dimaşk 1978. s. 4, 40; Yâkut, *Mu'cem el-büldân*. Harran maddesi; İA, aynı madde; G. Fehervârî, aynı madde, *EI*², III, 234; F. Işıltan, *Urfa Bölgesi tarihi*, İstanbul 1960. s. 5.

kıldığımız yere sığındırdık" (Kur'an XXI, 71)" âyetleriyle kastedilen yer Harran'dır⁽²⁾. Daha sonra İbrahim peygamber kardeşi Aran'ın oğlu Lût ve kabilesinin büyük kısmı ile beraber Fırat'ı geçerek Filistin'e gitti. Kardeşi Nâhur ile bazı yakınları Harran'da kaldı. Oğlu İshak büyüyünce onu kendi kabilesinden biri ile evlenmesi için doğuya gönderdi. İshak, Nâhur'un oğlunun kızı Rebeka ile evlendi. Rebeka'dan Yakub doğdu. İshak, oğlu Yakub'u evlendirmek için yine doğuya gönderdi. O da Harran'a gelerek dayısı Leban'a hizmet etti. Onun kızları Râhil ve Leye ile evlendi (*Tevrat, Tekvin*. XI, 30-32, XII, 4-5, XX, 9-17, XXIX, 1-35). Daha sonraları İsa Peygamber de Harran'a geldi. Harran'a gelen bu peygamberler Urfa'ya da uğradılar. İbrahim, Eyyüb, Şuayb, İsa peygamberlerin Urfa ile ilgili hatıralarının izleri zamanımıza kadar gelmiştir.

Yeni buluntularla M.Ö. 6000'lere kadar çıkan Harran'dan tarihî kaynaklarda ilk defa M.Ö. 2000 başlarına ait Kültepe ve Mâri tabletlerinde bahsedilir. Bu tabletler arasında, Harran'daki Sin (Ay Tanrısı) mâbedinde bir anlaşma imza edildiğine dâir bir vesika bulunmaktadır. Yine ikinci binin ortalarında Hititlerle Mittaniler arasında yapılan bir anlaşmaya Harran'daki Ay ve Güneş tanrıları şahit tutulmuştur⁽³⁾. Bundan sonraki zamanlara ait Hitit çivi yazısı tabletlerinde Harran'dan sık sık bahsedilir. Harran bu devirde sırasıyla Bâbillilerin, Mittanilerin, Hititlerin, Âsurluların, İkinci Bâbil devletinin idaresinde bulunmuştur. Âsur devri vesikalarında Harran adına sık sık rastlanır. Bu arada M. Ö. ikinci binin sonlarında bu bölgeye Arap Yarımadası kökenli Ârâmiler göç etmişler, yerli halkla karışarak bölgede Ârâmi kültürünü hâkim hale getir-

(2) *Tevrat* ve Yâkut aynı yerler: İbn Şeddâd, aynı cüz. s. 40, 42, 43-45; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, nşr. Dâru Sâdir, Beyrut 1981, s. 219-220. Mesûdî, *el-Tenbih ve'l-işrâf*ta Irak ve Yukarı Mezopotamya'nın Keldânilerin ülkesi olduğunu, buraların halkının peygamberler dili Süryânîce'yi konuştuklarını söyler. Sonra, "İbrahim peygamber doğum yeri Ur'dan Harran'a geldi. Bir müddet sonra, buradan Fırat'ın batısındaki Şam diyanna geçti" der (*el-Tenbih ve'l-işrâf*, nşr. Abdullah. İsmail el-Sâvî, Kahire 1938, s. 69). İshak peygamber de bir müddet Harran'da dayısı Lebân'ın yanında oturmuştur (*el-Ya'kûbî, Tarih*, I, 29).

(3) Fikret İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 5.

mişlerdir. Bölgedeki, Hititlerle Âsurlular arasındaki mücadeleler, her şeye rağmen Ârâmi ırkının ve kültürünün üstünlüğünü kıramamıştır. Hatta, bir ara bu bölgede Ârâmililer Bit-Adini adıyla bir krallık dahi kurmuşlardır. M.Ö. XI. asırda Ârâmililerin bölgedeki hakimiyeti zirveye ulaşmış, bu bölgede bir çok Ârâmi devletçisi kurulmuştur.

M. Ö. 932-912 yıllarında hüküm süren Âsur-dan zamanında Âsur devleti yeniden kuvvet kazandı. Âsur-nasrpal ve oğlu III. Salmanasar devirlerinde (M.Ö. 883-824) 857 yılında Harran bölgesi kesin olarak Âsur devletine bağlandı. Sonra, bu Âsur hakimiyeti zaman zaman kesildi. Bölgedeki ârâmi devletleri kısa aralıklarla bağımsız yaşadılar. M.Ö. 754-745 yılları arasında hüküm süren V. Âsur-nirari zamanında Arpat ârâmi kralı Mattieli ile imzalanan bir ittifak anlaşmasına Harran şehrinin koruyucusu Sin tanrısı da şahit tutuldu. Âsurluların sonlarında, Belih ırmağı bölgesinde, Âsurlulara bağlı bir Harran vilâyeti meydana getirildi. Âsur devletinin elinde en son Harran bölgesi kaldı. Bu devlet M.Ö. 610 yılında Harran'da son nefesini verdi⁽⁴⁾. Şehir bundan sonra II. Babil devletinin sınırları içine girdi. M.Ö. 605-550 tarihleri arasında tekrar Babillilerin idaresinde kaldı.

Medler ve hemen onlardan sonra gelen Persler zamanında Harran İranlıların hakimiyetine girdi. Bu bölgenin dili olan ârâmi dili ve yazısı Pers İmparatorluğu'nun resmi dili ve yazısı olarak kabul edildi. Bu sıralarda bölgeye bir miktar yahudi de gelip yerleşti. Büyük İskender'in fetihleri üzerine, bölgeye M.Ö. IV. asrın sonlarında epeyce Yunanlı gelip yerleşti. Böylece, Doğu ve Yunan kültürleri arasında meydana gelen kaynaşma sonucu oluşan Hellenizm kültürü bölgeye hakim oldu. Bu kültürde ârâmi dili ile Ârâmililerin dünya kültüründeki önemli yerleri IX. asırda bölgede İslâm kültürünün hakim olmasına kadar devam etti. Harran (Carhai) şehri bölgedeki önemini yine korudu. İskender İmparatorluğu'nun parçalanmasında Harran, başşehri Antakya olan Selekoslar idaresinde kaldı. M.Ö. 137 yılından biraz sonra, bu bölge

(4) F. Işıltan, s. 6-11.

İran'da kurulan Arsakidlerin (Perslerin) eline geçti. Bu sıralarda Urfa'da Osrhoene (Urfa) krallığı kuruldu. M.Ö. 132 yılı ile M.S. 244 yılları arasında varlığını sürdüren bu krallığın Harran'ı hakimiyeti altına aldığını bilmiyoruz. Öyle anlaşıyor ki, bu devlet, Harran şehri gibi, bazan Arsakitlere, bazan Romalılara bağlı olarak varlığını devam ettirmiştir.

Bu arada, Roma İmparatoru Pompeius (M.Ö. 106-48) devrinde el-Cezîre bölgesinde Romalılarla Persler arasında nüfus mücadelesi başladı. Pompeius'un bölgeye gönderdiği kumandanı Afranius güç duruma düşünce, Harran halkının yardımıyla kurtuldu. Bundan sonra, M.Ö. 53 yılında Harran yakınında Perslerle Romalılar arasında bir savaş oldu. Romalılar büyük bir bozguna uğradılar. Bölge yeniden Perslerin hakimiyeti altına girdi. Bunu takibeden yıllarda el-Cezîre bölgesi iki taraf arasında devamlı mücadele alanı oldu. Harran bazan Perslerin bazan Romalıların idaresi altında kaldı. Milâdî 163-164 yıllarında Lucius Verus zamanında Perslerle Romalılar arasında yapılan savaşlar, bölgenin Romalılara bağlanmasıyla neticelendi. Harran serbest şehir olarak Romalıların himayesine girdi. 217 yılında Roma İmparatoru Caracalla Perslere karşı sefere çıktığı sırada, Harran'daki Ay (Sin) mabedini ziyaret etmek istedi. Urfa'dan Harran'a giderken Nisan ayında subayları tarafından öldürüldü. Ardından, Nusaybin yakınında Perslerle Romalılar arasında yapılan savaşta Romalılar yenildiler. Bu savaştan biraz sonra, İran'da Arsakidler sülâlesi devrilerek Sâsânî hanedanı iktidara geçti⁽⁵⁾.

Sâsânî hanedanının işbaşına geçmesi sırasında, İran'da meydana gelen karışıklıklardan istifade eden Romalılar bir ara yeniden Harran bölgesine hakim oldular. İlk Sâsânî kirası Erdeşir 238 yılında Harran bölgesini geri aldı. Dört sene sonra Roma İmparatoru III. Gordianus el-Cezîre bölgesine gelerek Harran'ı yeniden Roma'ya bağladı. Ardından, Sâsânîlerin başşehri Medâin üzerine yürürken, Marcus Julius Philippius tarafından 244 yılında öldürüldü. Yeni İmparator Sâsânîlerle Fırat nehrini iki taraf arasında sınır

(5) F. Işıltan, aynı eser, s. 12-21.

kabul etti. Fakat, yerli halkın tepkisi üzerine, Harran bölgesinde Roma hâkimiyeti devam ettirildi. Bununla beraber, daha sonra iki taraf arasında geçen mücadelelerde Harran'ın statükosu belirsizdir. Büyük ihtimalle, şehir Sâsânîlere bağlı olarak otonom vali idaresini varlığını devam ettirmiş olmalıdır⁽⁶⁾.

Bu devrede Suriye'de, başşehri Tedmür (Palmira) olan bir Arap devleti kurulmuştu. Roma'ya bağlı olan bu devletin kralı Uzeyne(Odaenathos) Romalılara yardım etti. Fırat'ı geçerek Harran ve Nusaybin'i Sâsânîler (İranlılar)den aldı. Uzeyne ölünce yerine karısı Zeyneb (Zenobya) geçti. Zenobya zamanında çok kuvvetlenen Tedmür (Palmira) devletinden korkan İmparator Aurelianus 273 yılında, bu devlete son vererek Tedmür'ü tahrib etti. Bunun ardından Harran bölgesi yeniden Sasanîlerin eline geçti. Marcus Aurelius tahta çıkınca Sâsânîlere karşı savaşa girdi. Mezopotomya'yı işgal ederek Medain'e kadar ilerledi. Onun bu sefer sırasında ölmesi üzerine, yerine geçen Namerianus Mezopotamya'nın İranlılarda kalması şartıyla II. Behram (M.S. 277-294) ile anlaştı. Behram'dan sonra tahta çıkan Narseh 296 yılında Romalılara karşı sefere çıktı. Rakka ile Harran arasında Romalıları yendi. Fakat, İmparator Diokletian'in bizzat savaş alanına gelmesi üzerine, Narseh yenildi. 297 yılında Mezopotamya'nın büyük kısmını Romalılara bırakmak zorunda kaldı. İki taraf arasında 40 yıllık bir barış anlaşması imzalandı.

Bu arada, hristiyanlık Roma İmparatorluğu içinde yayılmış, yeni bir güç haline gelmişti. Bu dini ilk resmi din kabul edenlerin başında Hz. İsa'nın çağdaşı olduğu söylenen Urfa Kralı V. Abgar (ölm. 50) gelir⁽⁷⁾. Urfa'nın zamanla hristiyanlığın en önemli merkezlerinden biri haline gelmesine karşılık, Harran putperest ve Hellenizm kültürünün en büyük merkezlerinden biri olmaya devam etti. Bu sebeple, kilise babaları bu şehre Hellenopolis derlerdi^(7a).

(6) F. Işıltan, aynı eser, s. 22-23.

(7) F. Işıltan, aynı eser, s. 18.

(7a) Fehervârî, *Harran* maddesi, *El²*, III, 234.

297 yılındaki anlaşmadan sonraki bir buçuk asırlık devrede Harran bölgesinin statükosunda bir değişiklik olmadı. Anûşirevan'ın babası Kavad Sâsânî İmparatorluğu'nun başına geçince, bir ara Harran bölgesine kadar geldi. Fakat, şehri alamadı. Bundan sonra, Anûşirevan devrinde de bölge iki taraf arasındaki kanlı mücadelelere sahne oldu ve devamlı tahribata uğradı. Bununla beraber, hudut bölgesi olması dolayısıyla, iki taraf bölge halkına müsamahalı davranıyorlardı. Bu sebeple, hristiyanlığın resmi din ilan edilmesinden sonra, Roma İmparatorluğu'nda gözden düşen antik medeniyetin devamı olan Hellenizm kültürü ve Romalılar tarafından sapık olarak ilan edilen hristiyan mezhepleri bu bölgede tutundular. Ârâmî kültürünün yardımıyla doğuya doğru yayılma imkânı buldular. Anûşirevan devrinde İran bu mezheplerin ve Hellenizm'in en büyük koruyucusu oldu. Son büyük Sâsânî hükümdarı olan Hüsrev Perviz zamanında (591-628) el-Cezîre, Şam (Suriye), Mısır ve Anadolu İran orduları tarafından işgal edildi. Kur'an'da da sözü edilen bu İran istilas⁽⁸⁾. Bizans Devleti'nin kuruluşu kabul edilen Heraklios tarafından durduruldu. 622 yılında İranlılara karşı harekete geçen Heraklios bütün işgal edilen yerleri kurtardıktan sonra 627 yılında Sâsânîleri Ninova yakınında yendi. Medâin'e kadar ilerleyip İranlıları ağır bir anlaşma imzalamaya mecbur etti. Müslümanlar Arap Yarımadası dışında fetihlere başladığı sırada el-Cezîre bölgesi Bizans'ın idaresinde bulunuyordu⁽⁹⁾.

İslâm Fethi ve Emeviler Devri

İslâmiyetin ortaya çıkmasından önce, bu bölgede Sâsânîler ve Bizanslılar aralarındaki mücadelede Arapları kullanabilmek için birer tampon Arap devletinin meydana gelmesine göz yummuşlar, hatta bir dereceye kadar yardım etmişlerdi. Bunlardan, başşehri Hire olan Irak'taki Lahmiler devleti Sâsânîlere, başşehri Suriye'deki Câbiye ve Cillik olan Gassâniler devleti Bizans'a tabi idi.

(8) Kur'an, Rum suresi, âyet 2-5.

(9) F. İşıltan, aynı eser, s. 24-26. Harran'ın İslâm öncesi tarihi için ayrıca bak: A. Mez., *Die Stadt Harran bis zum Einfall der Araber*, Strasbourg 1892.

Bu tampon devletlerin etkisiyle el-Cezîre bölgesine bazı Arap kabilelerine mensup aşiretler gelip yerleşmişlerdi. Fetihle bu aşiretlere yenileri katıldı. Bu sebeple, Araplar bu bölgeyi sakin olan Arap kabilelerine nisbetle Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rabîa ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üç kısma ayırdılar. Diyâr-ı Mudar'ın merkezi Harran, diğer şehirleri Urfa, Rakka ve Seruc'tu. Diyâr-ı Bekr'in merkezi Meyyâfârikin, diğer şehirleri Âmid (Diyarbakır), Mardin ve Erzen'di. Diyâr-ı Rabîa'nın merkezi Nusaybin, diğer şehirleri Sincar, Ra's el-Âyn, Beled, Dâra, Hâbur, Cizre, Azremte idi.

El-Cezîre bölgesinin Sa'd b. Ebî Vakkas kumandasındaki Irak ordusu tarafından mı, yoksa Ebû Ubeyde kumandasındaki Şam ordusu tarafından mı fethedildiği konusunda İslâm tarihçileri arasında ihtilaf vardır. Belâzurî'nin tercih ettiği rivâyetlere göre, Ebû Ebeyde'nin ölümü üzerine, Hz. Omar bölgenin fethiyle İyâz b. Ganm'i görevlendirmiştir. Fetihden sonra bölge Şam vilâyetine bağlanmıştır.^(*) Ya'kûbî'ye göre de Şam ordusu tarafından fethedilmiştir. Hz. Omar bölgenin fethiyle, önce Hâlid b. el-Velîd'i görevlendirmişti. Onun ölümü üzerine, bölgenin fethiyle İyâz b. Ganm'i görevlendirmiştir^(**). Diğer tarihçilere göre, Irak ordusu tarafından fethedilmiştir.

El-Cezîre bölgesi, Şam ordusu veya Irak ordusu tarafından fethedilmiş olsun, her iki rivâyete göre, bölgenin fethiyle İyâz b. Ganm görevlendirilmiştir, Harran İyâz tarafından Urfa'dan sonra, hicrî 19/milâdî 640 yılında amanla sulhen fethedilmiştir. İyâz şehirdeki putperestlere ait Sin (Ay) mabedini câmiye çevirmiş, onların mabedlerini yeniden inşâ etmeleri için başka bir yer vermiştir. Bu ikinci mâbed milâdî XI. asrın ortalarına kadar kalmıştır⁽¹⁰⁾. Harran bölgesi, Haleb yakınındaki Kınnesrin ordugâhına bağlıydı. Hz. Omar tarafından el-Cezîre -Kınnesrin- Hıms bölgelerinin vali-

(*) *Fûtûh el-büldün*, nşr. el-Munaccid. Kahire. I. 204-211.

(**) Ya'kûbî, *el-Târih*, II. 157)

(10) İbn Şeddâd, aynı eser. s. 7. Bölgenin fethiyle ilgili kaynakların tahlil ve tenkidini için bak: F. Işıltan, aynı eser. s. 32-88

liğine hicrî 21/milâdî 642 yılında Umeyr b. Sa'd'ın tayin edildiği düşünülürse, bölgenin Şam ordusu tarafından fethedildiği açıklık kazanır⁽¹¹⁾.

Hiz. Osman tarafından Şam valisi tayin edilen Muâviye, Hiz. Omar'ın yolunu izleyerek, hicrî 26/milâdî 647 yılında el-Cezîre – Kinnesrin– Hims bölgelerine Habib b. Mesleme'yi tayin etti. Hiz. Ali'nin hilâfeti devrindeki kısa bir müddet dışında el-Cezîre Şam'a bağlı olarak yönetildi.

Emevîler Kuzey Şam ve el-Cezîre'nin idaresini birleştirerek her iki bölgeye tek bir vali tayin ettiler. Yezid'in ölümünden sonra meydana gelen iç mücadeleler sırasında, 67/686 yılında Muhtar el-Sekafî'nin kumandanı İbrahim b. el-Eşter Emevî ordusunu yenince, el-Cezîre bölgesi yeniden Irak idaresine geçti. Nihayet iç kavgalar 71/690 yılında Abdülmelik'in galibiyeti ile sonuçlandı. Halife Abdülmelik Kinnesrin ve el-Cezîre bölgesine kardeşi Muhammed b. Mervan'ı vali tayin etti⁽¹²⁾.

90/709 yılında halife Velîd amcası Muhammed'i Kinnesrin, el-Cezîre valiliğinden azletti. Yerine kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i tayin etti. Mesleme eyaletin merkezini Kinnesrin'den Harran'a taşıdı. Burada bir saray yaptırdı. Omar b. Abdülaziz 100/718 yılında Mesleme'yi Kinnesrin-el-Cezîre valiliğinden alarak, yerine Harran'a Kayslılardan Omar b. Hübeyret el-Fezârî'yi tayin etti. Onun zamanında sona eren İskenderiye'deki Hellenizm mektebinin hayatta kalan en son hocaları Antakya ve Harran'a geldiler⁽¹³⁾. Mes'ûdî felsefî öğretisi (ta'lim)nin Omar b. Abdülaziz zamanında İskenderiye'den Antakya'ya, sonra Harran'a, halife Mütevekkil (ölm. 247/861) devrinde ise Harran'dan Bağdad'a geçtiğini söyler⁽¹⁴⁾.

114/732 yılında halife olan Hişam b. Abdülmelik, el-Cezîre-Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesine II. Mervan'ı vali tayin etti.

(11) İbn Şeddâd, aynı eser, s. 7-10; F. İşıltan, s. 89.

(12) İbn Şeddâd, aynı eser, s. 11-15; F. İşıltan, s. 98-103.

(13) İbn Ebî Usaybia, *Uyûn el-enbâ*, I, 116, II, 134-135.

(14) *el-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 105, 102.

Mervan'ın vilayet merkezi Harran'dı. Mervan, müslümanların, hristiyanların ve putperestlerin karışık olarak yaşadıkları bu şehirde 10 milyon dirhem sarfederek bir hükümet sarayı yaptırdı. Şehrin büyük camiini yeniletti. Ona büyük bir minare yaptırdı. Bu camii'nin harabeleri halen mevcuttur. Halk tarafından bu caminin kalıntıları eski Harran Ekolü'nün kalıntıları, minaresinin de rasat kulesi olduğu zannedilmektedir. Bu minare, minare mimarisinin en eski örneklerindendir. Restore edilmesi gerekir. İleride camiden daha genişçe bahsedilecektir. II. Mervan bölgede kanallar açarak ziraat ve ticareti geliştirdi. Onun devrinde el-Cezîre bölgesi ve merkezi Harran, en parlak dönemlerinden birini yaşadı. Delvetin en çok vergi ödeyen vilâyeti haline geldi⁽¹⁵⁾.

II. Mervan'ın hilâfeti zamanında (127-132/744-750) Harran, Emevi Devleti'nin başşehri oldu. Bu senelerde devlet bir taraftan kabileler arasındaki rekâbetler, bir taraftan iç ve dış düşmanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Asıl büyük tehlikeyi doğuda meydana gelen Abbasi ihtilâli meydana getiriyordu. Abbâsîler İran'ı ve Mezapotamya'nın büyük bir kısmını ele geçirince, II. Mervan 12000 kişilik bir ordunun başında Harran'dan onlara karşı yürüdü. Büyük Zab ırmağı kıyısında iki taraf arasında Cemaziyelâhir 132/Şubat 750 tarihinde yapılan büyük savaşta Mervan yenildi. Bunun sonucu Harran Abbâsî orduları tarafından işgal edildi. Mervan'ın yaptırdığı saray yıkıldı⁽¹⁶⁾.

Abbâsiler Devri

Harran, Abbâsî orduları tarafından zaptedilince, ordu kumandanı Abdullah b. Ali, el-Cezîre bölgesine Mûsâ b. Ka'b'ı vali tayin etti. Fakat Abdullah b. Ali'nin Dimaşk'a gitmesi üzerine, el-Cezîre halkı Emevîler tarafına geçtiler. Harran'da 3000 kişilik bir süvarî birliğinin başına geçen II. Mervan'ın nâibi İshak b. Müslim el-

(15) Ya'kubi, *Tarih*, II, 337, 338, 405; *İA*, *Mervan II.* maddesi; *El²*, *Harran* maddesi; F. İşıltan, aynı eser, s. 109.

(16) Tabarî, *Tarih*, III, 45; *El²*, *Harran* maddesi; *İA*, *Mervan* maddesi; F. İşıltan, aynı eser, s. 109-112.

Ukaylî Harran'daki Abbâsî valisi Mûsa b. Ka'b'ı kuşattı. Bunun üzerine, Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs el-Seffah bölgenin itaat altına alınmasıyla kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u görevlendirdi. Bu sırada II. Mervan'ın Mısır'da öldürüldüğünün kesinleşmesi üzerine, Harran halkı Abbâsîlerin hakimiyetini kesin olarak tanıdı. Seffah, el-Cezîre –Doğu Anadolu– Azerbaycan valiliğine kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr'u tayin etti. O da bu bölgede kendisine vekâlet etmesi için Mukâtil b. Hakem el-Akkî'yi Harran'a gönderdi⁽¹⁷⁾.

133/750 yılında Harran'da Muhammed b. Meselme b. Abdül-melik isyan Edip Ebû Ca'fer el-Mansûr'un âmili Mûsâ b. Ka'b'ı muhasara etti. Muhammed şehre mancınıklarla hücum ederek şehrin bazı kapılarını yaktı.

136/754 yılında Seffah ölünce yerine kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr Abbâsî halifesi oldu. Abdullah b. Ali ise Seffah'ın kendisini veliahd tayin ettiğini iddia ederek, el-Cezîre bölgesinde isyan etti. Mukâtil el-Akkî tarafından müdafaa edilen Harran'ı kırk gün kuşattı. Mukâtil'e aman vererek şehri elegeçirdi. Bunun üzerine, el-Mansûr bölgeye Ebû Müslim el-Horasânî kumandasında bir ordu gönderdi. İki taraf arasında beş ay kadar süren savaşlardan sonra, Abdullah b. Ali yenilerek Basra'ya kaçtı. Bundan sonra, el-Mansûr el-Cezîre bölgesine birbiri ardınca çeşitli valiler tâyin etti. Bunlar arasında Humeyd b. Kahtabe ile el-Cezîre –Süğür– Avâsım bölgelerine vali tâyin ettiği kardeşi Abbas'ı zikretmeden geçemiyeceğiz.

Yine bu sıralarda, el-Mansûr'un mevlâsından İbrahim b. Zekvan b. el-Fadl el-Harrânî'nin, halife el-Hâdî'ye vezirlik ettiği bilinmektedir⁽¹⁸⁾. Hârûn el-Reşîd devrinde Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Cüllâb suyundan şehre gelen kanal tamir ettirildi. Aynı devirde 178/794 yılında el-Cezîre bölgesinde, Haricîlerden Velîd b. Tarîf el-Tağlibî isyan etti. Onun isyanının bastırılmasından sonra, halife Harun el-Reşîd, Huzeyme b. Hâzım'ı, ardından 186/

(17) İbn Şeddâd, s. 16-19; F. Işılta, aynı eser, s. 113-114.

(*) Ya'kubî, II, 354, 365.

(18) *Mu'cem el-büldân, Tâk el-Harrânî* maddesi.

802 yılında kendi oğlu Kâsım'ı el-Cezîre -Şam bölgelerine vâli tayin etti. Harun el-Reşîd ölünce (193/809) oğlu el-Emin halife oldu ve kardeşi Kâsım'ı Şam vâliliğinde bıraktı. el-Cezîre bölgesine yeniden Huzeyme b. Hâzım'ı vâli tayin etti. Me'mun 198/814 yılında iktidarı ele geçirdiği sırada, el-Cezîre - Şam valiliğinde Huzeyme b. Hâzım bulunuyordu. Me'mun onun yerine en büyük kumandanı Tahir b. el-Hüseyn'i tayin etti. 205/820 yılında Tâhir'i Horasan'a tayin edince, oğlu Abdullah'ı el-Cezîre-Şam valisi yaptı. Bu arada el-Cezîre bölgesinde Nasr b. Şebes isyanı oldu. Abdullah b. Tahir bu isyanı bastırmayı başardı. Görüldüğü üzere bu sıralarda el-Cezîre bölgesi Hâricîlerin faaliyet alanıydı. Devletin en önemli bölgelerindendi⁽¹⁹⁾.

210/825 yılında Me'mun, Abdullah b. Tâhir'i Mısır vâliliğine tayin etti. Devletin en önemli bölgelerinden olan el-Cezîre - Süğûr - Avâsım bölgelerinin valiliğine oğlu Abbâs'ı getirdi. 218/833 yılında, Me'mun ölünce, yerine kardeşi Mu'tasım geçti. Mu'tasım yeğine Abbâs'ı yine eski görevinde bıraktı. Ancak, 223/838 yılında, Mu'tasım, Amorium seferinde dönerken Abbâs'ın isyan etmek niyetinde olduğunu öğrendi. Onu azledip, yerine Türk kumandanlarından Eşnas'ı getirdi. Eşnas 230/845 yılındaki ölümüne kadar el-Cezîre - Şam valisi olarak kaldı. 231/846 yılında, Halife el-Vâsık, el-Cezîre - Süğûr - Avâsım - Haleb - Kınnesrin bölgelerine Ahmed b. Sa'îd b. Selm'i vâli tayin etti. Ertesi yıl el-Vâsık öldü. Yerine el-Mütevekkil geçti. 235/849 yılında oğlu el-Muntasır'ı veliahd tayin edince el-Cezîre ve Şam'ı ona iktâ verdi. O da bu bölgelerin idâresini Büyük Boğa'ya havale etti. 247/861 yılında el-Mütevekkil'in öldürülmesi üzerine, yerine oğlu el-Muntasır, ardından onun ölümü üzerine el-Musteîn halife oldu. el-Cezîre, Şam valiliğine Vasıf'ı, ardından Ahmed el-Müvelled'i tayin etti. Bu halife zamanında Harran'da Safvan el-Ukeylî isyanı oldu ve bastırıldı (Ya'kûbî, II, 501). 263/877 yılında halife olan el-Mu'temid zamanında ve bunu takibeden yıllarda Harran bölgesi bir müddet Mısır'daki Tolunoğullarına bağlandı. Bu arada Harran'da Ahmed

(19) İbn Şeddâd, s. 19-36.

b. Tolun'un kumandalarından İbn Cebğûye (Yabgu-oğlu)'yi görürsünüz⁽²⁰⁾.

Hamdânîler Devri

III/IX. asrın sonlarına doğru Haleb ve Musul'un bölgedeki ehemmiyetleri arttı. Bu dönemdeki zayıf halifeler devrinde Harran bölgesi Tolunoğulları, Sacoğulları arasında mücadele alanı oldu. İslâm dünyasındaki siyasi parçalanmalardan faydalanan Bizans'ın bölge üzerindeki baskısı artmaya başladı. Harran hiç bir zaman Bizans hakimiyeti altına girmedi ise de Urfa civarı gibi çok yakın yerlerin düşman hakimiyetine girmesi şehri hinterlandından mahrum etti. Şehir yavaş yavaş ikinci plâna düşmeye başladı. Güneyindeki Rakka'nın önemi arttı. Ardından Musul - Haleb bölgesinde Hamdanîler Beyliği ortaya çıktı. Nihâyet, 325/937 yılında Seyfûddevelet el-Hamdânî Diyar-ı Mudar'a sahip oldu. Bundan sonra, Harran Seyfûddevele ile kardeşi Musul sahibi Nâsiruddevele arasında sık sık el değiştirdi. Sonunda, 348/959 yılında kesin olarak Haleb hükümdarı Seyfûddevele'ye bağlandı⁽²¹⁾. Şehirde onun nâibi olarak yeğeni Hibetullah b. Nâsiruddevele bulunuyordu. 352/963 yılında Harran halkı nâib Hibetullah'ın tüccarlara haksız vergiler koyması üzerine isyan ettiler. İsyan patlak verdiği sırada Hibetullah Haleb'te amcası Seyfûddevele'nin yanında bulunuyordu. Onun verdiği kuvvetlerle gelip Harran'ı iki ay kuşattı. Fakat, başarısızlığa uğradı. Amcasından yardım istedi. Seyfûddevele şehir önüne geleerek Harranlılarla müzakereler yaptı. Muhasara sırasında şehirde yanan kısımların ve diğer zararların tazmin edileceğini şehir halkına vadetti. Halk bunun üzerine şehri Seyfûddevele'ye teslim ettiler. Seyfûddevele şehre yeni bir vali tâyin etti. Ve Haleb'e döndü. Dönerken yolda baygınlık geçirdi. Öldüğüne dâir şâyialar yayıldı. Bunun üzerine, Hibetullah Harran'a döndü. Şehre girerek halktan kendisine bağlılık yemini aldı. Seyfûddevele iyileşince durumu öğrendi. Memlûkü Necâ'yı bir birliği başında Harran'a gönderdi.

(20) İbn el-Esîr, VII, 316-318.

(21) İbn Şeddâd, s. 19-36.

Hibetullah ve Harran halkı ona karşı koydular. Sonunda, Necâ şehri teslim olmaya mecbur etti. Hibetullah Erzen'e kaçtı. Necâ şehre girince, beş gün içinde halktan ve tüccarlardan 1.000.000 dirhem para müsâdere etti. Halk ellerindeki malları yok pahasına satarak fakir hale düştüler. Necâ şehiri valisiz, başıboş bırakarak Meyyâfârikîn tarafına doğuya gitti. Doğu Anadolu'da fetihlere başladı. Hırsızlır haydutlar başıboş kalan Harran'a musallat oldular. Seyfüddevle yeğeni Hibetullah'ı takibederek itaatı altına girmeye mecbur etti. Harran'a yeni bir vali atadı. Bundan sonra 359/970 yılına kadar Harran Seyfüddevle'nin ve yerine geçen oğlu Sa'düddevle'nin nâipleri tarafından idâre edildi⁽²²⁾.

356/967 yılında Ebû Tağlib Fadlullah babası Nâsiruddevle'yi tahttan indirerek Musul Hamdânîlerinin başına geçmişti. 359/970 yılında Ebû Tağlib Harran üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Ve teslim olmaya mecbur etti. Buraya Rakka sahibi Selâmet el-Berkaîdî'yi vali tâyin etti. Böylece, Ebu Tağlib Diyar-ı Rabîa ile Diyar-ı Mudar'ı idâresi altında birleştirdi. Fakat, Haleb sahibi Seyfüddevle'nin oğlu Sa'düddevle onun bu hareketine fazla ilgisiz kalmadı. 368/978 yılında Harran üzerine bir ordu gönderdi. İki taraf arasında uzun süren savaşlar oldu. Sa'düddevle Büveyhîlere bağlılığını bildirerek Azudüdevlet el-Büveyhî'den yardım istedi. Azudüdevle, el-Şerîf el-Radî'nin babası Ebû Ahmed Tâhir'in kumandasında bir ordu gönderdi. Ebû Ahmed uzun çarpışmalardan sonra Harran'ı teslim aldı ve Haleb sahibi Sa'düddevle'ye verdi. Rakka ile Musul'u Büveyhîlere bağladı. Böylece, Musul Hamdânîleri sona erdi. Diyar-ı Mudar ve Haleb sahibi Sa'düddevle 381/991 yılında öldü. Yerine oğlu Ebû'l-Fedâil geçti. Sa'düddevle'nin ölümü üzerine Hamdânîlere bağlı valiler istiklâllerini ilân ettiler. Bu sırada Harran valiliği yapan Vessâb b. Sâbık el-Nümeyrî de istiklâlini ilân etti⁽²³⁾.

Kudâme b. Cafer (ölm. 320/932'den sonra) zamanında Harran'ın bulunduğu Diyar-ı Mudar bölgesi 6.000.000 dirhem vergi

(22) İbn el-Esir, *el-Kâmil*, Beyrut 1966, VIII, 546-548, 551-552; İbn Şeddâd, s. 37-38.

(23) İbn el-Esir, IX, 88-90; İbn Şeddâd, s. 38-39.

ödüyordu.⁽²⁴⁾ Eserini 370/980 yılı civarında yazan el-Mukaddesi Harran'dan şöyle bahseder.

“Rakka, Diyar-ı Mudar'ın merkezidir.. Harran temiz ve taşınmaz kalesi olan bir şehirdir. Bu kale, Kudüs kalesi gibi güzel ve sağlamdır. Kaleye kaynağı bilinmeyen bir su gelir. Cami şehrin bir kıyısındadır. Şehrin ekinleri kuyulardan temin edilen sularla sulanır. *Harran'ın pamukları makbuldür. Ölçülerinin doğruluğu darb-ı mesel (atasözü) olmuştur... Harran tatlıları, balı, pamuğu ve ölçü-tartı âletleriyle meşhurdur*⁽²⁵⁾.”

Aynı sıralarda eserini yazan İbn Havkal de, el-Cezîre bölgesinin eskiden en mamur bölgelerden bir iken İslâm-Bizans mücadelesine sahne olması, Hamdânîler tarafından ağır vergiler konması sebebiyle fakirleştiğini, halkının çoğunun taşınabilen mallarını alarak etrafa dağıldıklarını söyler⁽²⁶⁾. Daha sonra “Diyar-ı Mudar'ın merkezi Rakka'dır... Harran büyük ükte Rakka'dan sonra gelir. Burası Sâbiîlerin şehridir. Burada Belh mabedine benzeyen bir mabed vardır. Burası Sâbiîlerin ibâdet yeridir. Bu mabedi Hz. İbrahim'in inşâ ettiğini söylerler. Burası Diyar-ı Mudar şehirleri arasında suyu ve ağacı az bir yerdir. Ziraati gerilemiştir. Vaktiyle buranın geniş bir ovası vardı. Bizanslılar bu ovanın köylerini işgal ettiler. Sonra, Benû Ukayl ve Benû Nümeyr arapları şehrin üzerine çöktüler. *Harran'ın hiç bir şeyi kalmadı. Ovalarının balı, kaynağı yok oldu*” der⁽²⁷⁾.

Nümeyriler Devri

Yukarıda 381/991 yılında Sa'düddeve'nin ölümü üzerine Harran'da Benû Nümeyr araplarından Vessâb b. Sâbık'ın istiklâlini ilân ettiğini söylemiştik. Vessâb b. Sâbık 410/1019 yılın-

(24) *Kitab el-Harac*, Leyden-Brill 1306. s. 246.

(25) *Ahsen el-Tekâsım*, Leyden-Brill 1906. s. 143, 145.

(26) *Sûret el-arz*, ikinci baskı, Leyden Brill 1938. I, 211-213.

(27) İbn Havkal, aynı eser, s. 226. Ayrıca bkz. Ebû'l-Fidâ, *Takvim el-büldan*, nşr. De Slane, Paris 1840, s. 227; el-Himyârî, *el-Ravz el-mi'tar*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1975. s. 191-192.

da ölünce yerine oğlu Şebib geçti. 431/1039 yılında Şebib'in ölümünden sonra, kardeşleri Mutâin ile Kavvam Harran'a hakim oldular. Öyle anlaşıyor ki Harran bu sırada ticâret, ziraat bakımından en zayıf devirlerinden birini yaşadı. Göçebe olan Benû Nümeyr arapları şehrin son zenginliğinin son kalıntılarını harcadılar. Bu devrede şehrin kalesi yeni bir tamir gördü. Kalenin kalıntılarının güney-doğu kapısı üzerindeki 451/1059 tarihli bir kitâbede Nümeyrilerden Menî (Kavvâm)'in adı geçer. 456/1063 yılında Nümeyriler, Fatimîlerin yüksek hakimiyetini tanıdılar. Harran üzerindeki Nümeyrîlerin hakimiyeti 474/1081 yılına kadar devam etti. Bu sırada, Nümeyrîler adına şehrin valisi olan Yahya b. el-Şâtır, Sâbiilere âit şehirde bulunan son mabedi de yıktırdı. Bundan sonra Harran'da putperest kalmadı⁽²⁸⁾. 474/1081 yılında Selçukluların müttefiki, Musul ve Haleb şehirlerinin sahibi Serefüddevle Müslim b. Kureyş, Nümeyrîlerden Mutâin ile Kavvam arasındaki anlaşmazlıktan istifade ve şehrin valisi Yahya b. Şâtır el-Vessâbî'nin yardımıyla Harran'ı ele geçirdi. Fakat. 476/1083 yılında Şerefüddevle Dimaşk'ı kuşatırken. Harranlılar kadıları Abdülfettah (Abdülvehhâb) b. Celebet el-Harrânî ve İbn Utayr el-Nümeyrî başkanlığında isyan ettiler. Ve şehri Türkmenlerin emîri (beyi) Çubuk'a teslim etmek istediler. Şerefüddevle bunu duyunca hemen Harran üzerine döndü. Şehri muhasara ederek Ekim ayı başlarında zaptetti. Kadı İbn Celebe'yi, iki oğlunu ve Harran halkından 100 kişiyi idam ettirdi. Şehir halkına 100.000 dinarlık (altınlık) büyük bir ceza verdi. 478/1085 yılında Serefüddevle öldürülünce Harran'a kardeşi Müeyyedüddevle İbrahim sahip oldu⁽²⁹⁾.

Selçuklular Devri

479/1086 yılında Selçuklu sultanı Melikşah Haleb'e gelirken Harran'a uğradı. Şehirde bulunan Müeyyedüddevle'nin valisi Muhammed b. Şâtır şehri sultana teslim etti. Sultan da Harran,

(28) İbn Şeddâd, aynı eser, s. 226.

(29) İbn el-Esir, X, 122. 129-130; İbn Seddâd, s. 46-48.

Rahbe ve Seruc'u Müslim b. Kureyş'in oğlu Muhammed'e, Urfa'yı fethedip Bozan'a, Musul, Nusaybin ve Sincar'ı İbrahim b. Kureyş'e, Rakka ve Ca'ber kalesi'ni Sâlim b. Mâlik'e, Haleb'i İmâdeddîn Zengi'nin babası Kasîmüddeve Aksungur'a verdi. 482/1089 yılında Muhammed b. Cehîr, Melikşah'ın emriyle İbrahim b. Kureyş ile Muhammed b. Müslim b. Kureyş'in ellerindeki yerleri aldı. Onları İsfahan'a gönderdi. Bu arada Harran Melikşah'ın nâipleri tarafından idâre edildi.

485/1092 yılında Melikşah ölünce, yerine geçen oğlu Mahmud (Muhammed Tapar olmalı), İbrahim ile Muhammed'i serbest bıraktı. İbrahim hem eski yerlerine, hem yeğeni Muhammed'e it olan Harran'a sahip oldu. 486/1093 yılında Tutuş, el-Cezîre bölgesine geldiğinde İbrahim b. Müslim'in elindeki yerleri aldı ve onu öldürdü. Harran'ı da Urfa'ya ilâve olarak Bozan'a verdi. Fakat Berkiyaruk ile Tutuş arasındaki mücâdelede, Aksungur ile Bozan Berkiyaruk tarafını tuttular. Bunun üzerine, Tutuş onlara karşı yürüdü. Haleb yakınında Rûyan köyü civarında 487/1094 tarihinde yapılan savaşta, Aksungur-Bozan-Kürboğa kuvvetleri yenildiler. Tutuş, Aksungur ile Bozan'ı öldürdü. Haleb, Harran, Urfa Tutuş'un eline geçti. Harran'a memlukü Karaca'yı nâip tâyin etti. 488/1095 yılında Tutuş öldürüldüğü sırada Harran'da Karaca nâipti⁽³⁰⁾.

Tutuş ölünce oğullarından Rıdvan Haleb'e sahip oldu. Karaca onun hakimiyetini kabul etmedi. Bunun üzerine, Rıdvan, Musul sahibi Kürboğa'yı serbest bıraktı. Kürboğa 489/1096 yılında Harran'ı aldı ve orada yine Karaca'yı vali bıraktı. 491/1098 yılında Haçlılar Ortadoğu'ya geldikleri sırada şehirde Karaca vali idi. 496/1103 yılında Karaca Frenklerle çarpışmak için şehirden çıktığı sırada, vekili Muhammed el-İsfahânî halkın bir kısmı ile anlaşarak isyan etti. Karaca'nın memlûklarını tutukladı. İçlerinden Cavlı adlı birine dokunmayıp onu kumandan tâyin etti. Cavlı bir hizmetkârla anlaşarak Muhammed el-İsfahânî'yi öldürdü. Şehrin baş-

(30) İbn el-Esir, X, 148-150, 214-216, 219-222, 232-235, 244-248; İbn Şeddâd, s. 48-51.

sız kaldığını gören Urfa'daki Frenkler, Antakya'daki Bohemund ve Tankred ile kuvvetlerini birleştirerek, Harran üzerine yürüdüler. Ve şehri kuşattılar. Bunu duyan Mardin sahibi Sökmen ile Musul sahibi Çökürmüş, aralarındaki anlaşmazlığı bir tarafa bırakarak, kuvvetlerini Ra's el-Ayn'da birleştirip Frenkler üzerine yürüdüler. 9 Şaban 497/7 Mayıs 1104 tarihinde, Harran'ın güneyindeki Belih ırmağı kıyısında yapılan savaşta Frenkler ağır bir yenilgiye uğradılar. Alınan esirler arasında Urfa kontu II. Baudouin de vardı⁽³¹⁾.

Savaşın sonra Çökürmüş Harran'ı teslim alıp eski sahibi Karaca'ya verdi. Buradan aldığı takviyelerle Urfa'yı kuşattı. Fakat, zaptedemedi. Sökmen ise Şebahtan (Urfa'nın doğu tarafı) bölgesindeki bazı haçlı kalelerini aldı. 498/1105 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan bu bölgeye gelince Harran'daki Çökürmüş'ün nâipleri şehri ona teslim ettiler. 500/1107 yılında Kılıç Arslan, Cavlı Sakavu'ya yenilip Habur ırmağında boğulunca, Tell-bâşir zaferinden de cesaret alan Haçlılar (Frenkler) yeniden Harran üzerine yürüyüp şehri kuşattılar. Bunun üzerine, Ahlat sahibi Sökmen el-Kutbî Türkmenlerden topladığı kuvvetlerle Harran'ın imdadına yetişti. Frenkleri çekilmeye mecbur etti.

502/1109 yılında Şerefüddin Mevdud Musul Atabeyi olunca Harran'ı da teslim aldı. Şehri, Mardin sahibi İlgâzî'ye bıraktı. 508/1104 yılında Aksungur el-Porsukî, 512/1118 yılında yeniden İlgâzî, 516/1122 yılında Belek b. Behram b. Artuk, 518/1124 yılında Mardin sahibi Timurtaş, ardından Aksungur el-Porsukî Harran'a sahip oldular. 520/1126 yılında Aksungur şehid düşünce oğlu İzzeddin Mes'ud Harran'a sahip oldu. 521/1127 yılında Mes'ud'un ölümü üzerine, Selçuklu sultanı Mahmud Musul-Harran-Haleb'e Kasimüddeve Aksungur'un oğlu İmadeddin Zengî'yi atabey tâyin etti⁽³²⁾.

(31) Savaşın tafsilatı için bak: Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 1974, s. 81-93.

(32) İbn el-Esir, X. 364-369, 373-375, 389-392, 426-430, 457-466, 501-504, 531, 593, 611, 643-647; İbn Şeddâd, s. 51-54; İ. Demirkent, aynı eser, s. 83 v.d.

Zengîler Devri

Böylece, Haçlıların büyük baskısı altındaki Harran ve Haleb, Musul Atabeyliği'ne bağlandı. Zengi Musul ve etrafında yerleştikter ve muhaliflerini elimine ettikten sonra Harran'a geldi. Zor durumda olan şehir halkı tarafından coşkuyla karşılandı. Zengi önce Harran'ı Savtegin'e iktâ verdi. Fakat, onun isyana kalkışması üzerine, şehri onun elinden aldı.

Zengi zamanla topraklarını genişleterek, bu bölgede kuvvetli bir devlet kurdu. Harran'ı üs edinenek 539/1144 yılında Urfa'yı ve Fırat'ın doğusundaki haçlı topraklarını aldı.

Zengi bir taraftan Diyarbekir bölgesindeki Artuklularla uğraşmakta, diğer taraftan Irak-Şam-Anadolu'yu birbirine bağlayan yolların geçtiği Urfa bölgesini Haçlılardan temizlemek istemekteydi. Urfa'nın gözetlenmesi işini Harran emiri Fazlullah b. Cafer'e vermişti. Fazlullah, Urfa Kontu II. Joscelin'in şehirden ayrılıp Fırat'ın batısına geçtiğini bildirince, Zengi hernen Urfa üzerine yürütmüş, çok kısa zamanda şehri kılıçla ele geçirmiştir. Bu fetih Müslümanların Haçlılara karşı kazandığı ilk büyük zaferdir. İslâm dünyasında büyük bir sevinç yaratmış, Batı'da ise II. Haçlı Seferi'nin hazırlanmasına sebep olmuştur. Zengi'nin 541/1146 yılında Ca'ber Kalesi önünde şehid düşmesinden sonra, Harran, oğlu Musul sahibi Seyfeddin Gâzi'nin idâresinde kaldı. 544/1149 yılında Seyfeddin Gâzi ölüp, yerine kardeşi Kutbüddin Mevduud geçince, Haleb sahibi kardeşi Nüreddin Mahmud ile anlaşarak, Harran'ı Sincar ile trampa ettiler.

Nüreddin Harran'ı tahkim etti. 508/1114 ve 522/1157 yıllarındaki şiddetli depremlerden şehrin zarar gören kısımlarını ve Büyük Camiini tamir ettirdi. Harran'ı önce Abdülmelik b. el-Mukaddem'e, sonra 547/1152 yılında Zeyneddin Ali Küçük'e iktâ verdi. Nüreddin 552/1157 yılında Harran'ı Ali Küçük'ten aldı ve kardeşi Nâsiruddin Emiran'a verdi. 554/1159 yılında kardeşiyile arasının bozulması üzerine yeniden Ali Küçük'e verdi. Ali Küçük Harran'a memlûkü Kaymaz'ı nâib tâyin etti. Birkaç sene sonra,

Musul sahibi Mevdud Harran'ı Ali Küçük'ten aldı. Şehre yeni bir nâib tâyin etti. 565/1170 yılında Mevdud ölünce, Nûreddin Mahmud Musul'un idâresini düzenlerken yeniden Harran'ı kendi topraklarına kattı. Oraya Kaymaz el-Harrânî adlı birini nâip tâyin etti. 569/1174 yılına kadar Harran Kaymaz tarafından idâre edildi. Bu sene Nûreddin ölünce, yeğeni Musul sahibi Seyfeddin Gâzî el-Cezîre bölgesini yeniden Musul'a bağladı. Bu arada Harran'ı muhasara etti. Kaymaz'ı şehirde nâib bırakmak vaadiyle kandırıp yanına çağırdı ve onu öldürdü. Harran 576/1180 yılına kadar Seyfeddin'in nâibleri tarafından idâre edildi. Bu sene Seyfeddin'in ölmesi üzerine, yerine kardeşi İzzeddin Mes'ud geçti. Mes'ud Harran'ı Ali Küçük'ün oğlu Muzafferüddin Gökböri'ye verdi⁽³³⁾. Gökböri 1182 yılına kadar şehri Musul Atabeyliği'nin bir beyi olarak idare etti.

Eyyûbîler Devri

578/1182 yılında Gökböri'nin Salahaddin el-Eyyûbî tarafına geçmesi üzerine, Harran, Eyyûbiler Devleti sınırları içine girdi.

Zira, 576/1181 yılında Haleb hükümdarı el-Melik el-Sâlih'in ölümü üzerine, bu şehri elegeçirmek için Salâhaddin ile Musullular arasında bir yarış başladı. el-Melik el-Sâlih'in etrafındaki emirler Musullular tarafını tuttukları için, Musullular şehrin kontrolünü ele geçirdiler. Fakat, Salâhaddin buna razı olmadı. 1175 yılındaki Halife Müstezî'nin bir taklidine dayanarak şehri almaya karar verdi. Mısır'dan dönüp Halep önlerine geldiğinde, bu sırada Musullularla arası açılan Harran sahibi (beyi) Muzaferüddin Gökböri ordugâha gelip Sultan'ı el-Cezîre ve Musul'un fethine teşvik etti. Sultana bu konuda gereken yardımı yapacağını söyledi. Bunun üzerine, Salâhaddin Fırat'ı geçerek Birecik ve Urfa'yı aldı. Urfa'dan Harran'a geldi. Kısa bir müddet burada kaldıktan sonra doğuya doğru harekâtına devam etti. Aynı yıl Musul'u kuşattıktan ve Sincar'ı al-

(33) İbn Şeddâd, s. 54-57; İbn el-Esir, *el-Kâmil*, X. çeşitli yerler; *el-Târih el-Bâhir*, nşr. Abdulkâdir Ahmet Talimat, Kahire 1382/1973. s. 36, 66-69, 97, 97, 146, 152, 176-177.

dıktan sonra kışlamak için Harran'a döndü. Burada birkaç ay kaldı. Musullular ve mütteliklerinin Mardin yakınında Harzem'de toplanması üzerine, Sultan onlar üzerine yürüdü. Onların kaçmasından sonra, Amid (Diyarbakir) üzerine yöneldi. Amid'i aldıktan sonra Haleb'i aldı. Sultan Salâhaddin iki sene sonra 581/1185 yılında ikinci doğu seferin çıktı. Musul'a giderken yine Harran'a uğradı. Meyyâfârikîn'i aldıktan sonra tekrar Musul önlerine geldi. Musullular anlaşmak için Sultanla barış müzâkerelerine giriştiler. Bunun üzerine, Sultan Harran'a dönerek burada 1185-1186 kışını geçirdi. Bu ikâmeti sırasında ağır bir hastalığına yakalandı. Tedavi edildi. Ölümünden döndü. Tarihçi İmâdeddin el-Kâtib onun bu ağır hastalığı sırasında etrafındaki insanlara karşı ince davranışlarını çok över. Ağır hastalığına rağmen Sultan'ın meclislerinde âlimler, edibler, filozoflar hazır bulunuyorlar, çeşitli ilmî meseleleri tartışıyorlar, tarih ve edebiyat meclisleri yapıyorlardı. Bu sırada, Harran sahibi Gökböri Sultan'ın kız kardeşi Rabia Hatun'la evlendi. Harran, el-Cezîre ve Musul bölgesinin zaptı için üss ve merkez haline getirildi. Salahaddin, Gökböri'ye Harran'a ilâve olarak Urfa, Samsat ve el-Müvezzer şehirlerini de iktâ verdi. Gökböri zamanında Harran en parlak devirlerinden birini yaşadı. Şehirde zirâat, ticâret, ilim hayatı gelişti. İmar faaliyetleri hızlandı⁽³⁴⁾.

Bu sırada, 7-9 Rebiülevvel 580/18 Haziran 1184 Pazartesi-Çarşamba günleri Harran'a uğrayan meşhur gezgin İbn Cübeyr, şehir hakkında şu bilgileri verir:

“Yeşillikten ve gölgeden mahrum bir belde olan Harran'ın adı sanki havasından türemiş. Suyu soğukluğa alışmamış. Her tarafı sıcaktan yanıyor. Orada ne bir gölge bulabilirsin, ne rahat nefes alabilirsin. Çıplak bir ovaya kurulmuş, bozkırın ortasına konmuş... Yeşillik elbisesinden soyunmuş...

Hayır, hayır atamız İbrahim'in şehri olması bu beldeye şeref olarak yeter. Şehrin 3 fersah (24 km.) kadar güneyinde onun kut-

(34) *Sena'l-Bark el-Şâmî*, yap. 220a-225 b; İbn Şeddâd, s. 54-57; R. Şeşen, *Salâhaddin devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 48, 106; aynı yazar, *Salâhaddin Eyyübî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 78, 147-148, 210.

sal makamı vardır. Bir pınarın çıktığı bir yerde, İbrahim peygamber Sâra ile oturur. Allah'a ibâdet ederdi. Bu sebeple Allah bu şehri dindar iyi kişilerin oturduğu, kendini Allah'a adanmış seyyahların uğradığı bir yer yapmış. Bu kişilerden Ebü'l-Berekât Hayat b. Abdülaziz'i⁽³⁵⁾, kendi adını taşıyan mescidin kıblesine inşâ ettiği zâviyede ziyaret ettik. Bu zâviyenin yanında oğlu Omar'ın zâviyesi de bulunur. Babasının yolunu tutmuştu. Onda zâhitlerde gördüğümüz halleri gördüm. Şeyh Ebü'l-Berekât'ın yanına vardık. Seksen yaşını aşmıştı. Bizimle el sıkıştı, bize hayırlı dualarda bulunup oğlu Omar'ı görmemizi tavsiye etti. Onun yanına vardık.

Ayrıca, başka bir eski mescidi ziyaret edip Şeyh Seleme'yi gördük. Onu ulu zâhit kişilerden biri olarak bulduk. Bize hayırlı dualar edip, kim olduğumuzu sordu Vedâlaşıp yanından ayrıldık. Şehirde Başî Açık diye tanınan başka bir Seleme daha var. Allah'a karşı alçak gönüllülük olsun diye başına bir şey giymediği için bu adla şöhrat bulmuş. Evine uğradık. Gezmek için kıra çıktığını öğrendik.

Bu şehirde hayırseverler çok. Halkı yumuşak tabiatlı, mutedil ve yabancıları seven, fakirleri koruyan insanlar. Musul, Diyarbakır, Diyar-ı Rabîa'dan başlayarak Şam'a varıncaya kadar bu diyarın insanları hep böyle kimsesizleri koruyan, fakirlere yardım eden kişiler. Köylerinin halkı da aynı şekilde. Buralarda dolaşan fakirler ve kimsesizler yanlarında azık taşıma ihtiyacını duymazlar. Buraların halkının cömertlikte dillerde dolaşan şöhrati vardır... Aralarından pek çok dindar, zahit ve dağlarda inzivaya çekilmiş kişiler var. Bu kişilerin yüzü-suyu ve hayırlı duaları hürmetine Allah müslümanları korusun.

(35) Bu zat Hayat b. Kays b. Reccal b. Sultan el-Ensâri diye de bilinir. Kabirlerinde hayattaymış gibi etkide bulunan dört evliyadan biri sayılırdı. Nüreddin Mahmud b. Zengî ve Salâhaddin el-Eyyûbî tarafından ziyaret edilmiştir. 30 Cemaziyellevvel 581/29 Ağustos 1185 tarihinde Harran'da vefat etmiştir (*Siyeru a'lâm el-nübela*, XI, 181-182; Lâmiî, *Nefehat tercümesi*, İstanbul 1980, s. 612-613; Şezerat el-zeheb, IV, 269; el-Şa'rânî, *Tabakat el-kübra*, I, 153).

Harran şehrinin çok muntazam, fevkalâde düzenli, baştanbaşa tavanla örtülmüş çarşıları var... Çarşıları bir baştan bir başa kateder, kendini büyük yolları olan bir sarayda dolaşiyor sanırsın. Çarşılarda, her dört yol kavşağında kireçle örülmüş büyük bir kubbe vardır. Sanki bu kubbeler sokakların ayrıldığı nokta gibidir. Bu çarşılara şehrin Büyük Cami'si bitişir. Bu cami tamir edilmiş eski bir yapı olup son derece güzeldir. Mermer sütunlar üzerinde yükselmiş üç kubbenin örttüğü büyük bir sahnı vardır. Her kubbenin altında tatlı sulu bir kuyu bulunur. Sahında çapları dokuzar karış kalınlığında 10 mermer sütun üzerine oturtulmuş dördüncü bir kubbe daha vardır. Kubbenin ortasında 15 karış çapında mermerden büyük bir sütun bulunur. Bu kubbe Romalılar devrinde yapılmış olup, üstü sağlam bir burç gibi boşdur. Bu kubbenin boşluğunun onlar tarafından savaş malzemeleri depo etmek için yapıldığı söylenir. Cami ağaç direklerle ve kemerlerle tavanlanmış. Direklerin uzunluğu 15 adım tutan mermer döşemenin üstünü baştan başa kateder. Bu camiden daha geniş kemerleri olan cami görmedim. Camiye, giriş sahnının duvarlarının her tarafından kapılar açılmış. Bunlardan dokuzu ana kapının sağında, dokuzu solundadır. On dokuzuncu kapı olan ana kapı ortada olup üstünde bulunan büyük kemeri taşır. Bu kapı sanki şehir kapıları gibi heybetli ve güzeldir. Bu caminin kapılarının hepsi ağaçtan olup son derece süslü ve ustaca yapılmış kilitleri vardır. Saray kapılarındaki kilitler gibi yerlerine oturur. Bu caminin yapısında ve ona bitişen çarşıların tertibinde, şehirlerde nadir görülen bir güzellik ve intizam gördük. Şehrin bir medresesi, iki hastanesi var.

Harran büyük bir şehir olup, yontma taştan yapılmış son derece sağlam bir suru vardır. Caminin yapısı da surunki gibidir. Şehrin doğusunda, boş bir arsa ile ayrılmış müstahkem bir kalesi vardır. Bu kalenin etrafında derin ve geniş bir hendek bulunur. Bu hendek şehrin suru ile kaleyi birbirinden ayırır. Hendeğin suru da çok sağlamdır. Bu şehrin küçük bir nehri olup şehrin doğu tarafından, sur ile mezarlık arasından akar. Şehre uzak bir kaynaktan çıkar.

Şehir kalabalık, bolluk, bereketli, camileri çok, imkânları

fazla... Sahibi Müzafferüddin Gökböri b. Zeyneddin Ali Küçük olup Salâhaddin'e bağlıdır. Musul ve Meyyâfârikîn'den itibaren bu diyarın hükümdarları hep Salâhaddin'e bağlıdır. İçlerinde ona karşı gelecek biri yok. Onun müsamahası onları ülkelerinin başında bırakmıştır. İstese ülkelerini ellerinden alır.

Biz şehrin dışında, doğu tarafında nehrin aktığı yerin yanında konaklamıştık. Pazartesi, Salı günleri kaldık. Salı günü öğle namazından sonra Baş Açık Seleme ile buluştuk. Onu kendi mescidinde ziyâret ettik. Onun şahsında güzel konuşma, tebessüm, iyilerin gidişatına sahip bir kişi gördük. Sohbet edip bize hayır duada bulundu. İyi ve sevgili kullarından biriyle buluşturduğu için Allah'a hamdettik. 9 Rebiülevvel Çarşamba sabahı Harran'dan ayrıldık. Batıya doğru yolumuza devam ettik⁽³⁶⁾.

Gökböri'nin 1190 yılında Erbil'e tâyin edilmesi üzerine, Sultan Salâhaddin el-Cezîre'de ondan boşalan yerleri kendi yeğeni Takiyyüddin Omar'a verdi. Fakat, Takiyyüddin 587/1191 yılı güzünde Malazgird'i kuşatırken öldü. Bunun üzerine, Salâhaddin Fırat'ın doğusundaki ona ait toprakları önce oğlu el-Melik el-Afdal'e, bir iki ay sonra ondan alarak kardeşi el-Melik el-Âdil'e verdi. 1192 yılından 1228 yılına kadar Harran önce el-Âdil'in, sonra oğulları el-Melik el-Kâmil ile el-Melik el-Eşref'in idâresinde, el-Cezîre bölgesinin merkezi olarak kaldı. 1228 yılında el-Kâmil ile el-Eşref arasında yapılan bir anlaşma ile Dimaşk'ın el-Eşref'e verilmesi, buna karşılık onun el-Cezîre'deki topraklarını el-Kâmil'e bırakması kararlaştırıldı. el-Kâmil 1229 yılında el-Cezîre bölgesine yeniden sahip oldu. Eyyubîler devri boyunca Harran, el-Cezîre bölgesine merkez oldu. Şehir, 1235 yılında bir sene kadar Anadolu Selçukluları idâresinde kaldıktan sonra, el-Melik el-Kâmil tarafından geri alındı. el-Kâmil bu sefer şehri oğlu el-Melik el-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un idâresine verdi. Bu sıralarda Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus ile araları açılan Harezmîler, el-Melik el-Sâlih Necmeddin'in idâresine girmişlerdi. Necmeddin Harran'ı Harez-

(36) İbrî Cübeyr, *er-Rihle*, s. 219-222.

milere iktâ verdi. Öyle anlaşıyor ki, yağmacı ve çapulcu olan Harezmliler şehir halkına iyi davranmadılar. Şehir halkının şikâyeti üzerine, Haleb Eyyûbî hükümdarı el-Melik el-Nâsır Salâhaddin 1241 yılı başlarında Harran'ı Harezmlilerin elinden aldı. Haleb Eyyûbîleri beyliğine bağladı. 640/1242 yılında bu hükümdar tarafından Harran'daki vergilerin teftişi için gönderilen tarihçi İzzeddin b. Şeddâd (ölm. 684/1285) şehrin son mamur yıllarındaki durumunu şöyle anlatır:

“Tatarlar (Moğollar) tahribetmeden önce şehir düz bir arazide idi. Taş ve kireçten inşa edilmişti. Caddeleri genişti. Çok müstahkem bir suru vardı. Şehrin bir de rabazı (varoşu) vardı. Burası da şehir suruna bitişik bir surla çevriliydi. Şehrin doğusunda bulunan kalesine eskiden el-Müdevver denirdi. Burası Harran Sâbiilerinin mabedlerinden biriydi. Bu kaleyi Salâhaddin el-Eyyûbî'nin kardeşi el-Melik el-Âdil yeniletti. Şehrin yedi kapısı bulunuyordu; Rakka Kapısı (kapalıydı), Büyük Kapı, Niyar Kapısı, Yezîd Kapısı, Feddan Kapısı, Küçük Kapı, Gizli Kapı, Su Kapısı (kapalıydı). Rivâyete göre, son kapının burcu üzerinde bakırdan yapılmış iki yılan tılsımı vardı. Bunlar, şehre yılanların zarar vermemesi için yapılmıştı. Rabaz (varoş)'ın da kapıları vardı. Deysan ve Cüllab nehirleri arasında kurulmuş olan şehirdeki imalâthanelere Cüllab nehrinden su gelirdi. Bu nehir Düb adlı bir köyden çıkar ve Harran'ı sulardı. Nehrin suları şehrin bazı evlerine, camisine ve çeşmelerine kadar ulaşırdı. Şehirde bulunan kuyuların suları tuzluydu. Ocak ayında bu kuyulara tatlı su doldurulur. Tuzlu su ile karışmadan bu sular kalır ve insanlar tarafından yazın kullanılırdı.”

Yine İbn Şeddâd'ın anlattığına göre:

“Şehirde 4 medrese vardı. Hepsi de Hanbelîlere aitti. Bunları Nûreddin Mahmud b. Zengî (ölm. 569/1174), Şemseddin Şukayr, Hacı Naam Hanım, Şemseddin Ebû Muhammed b. Selâme b. el-Âttar inşa etmişlerdi. Şehirde iki hânîkâh (tekke) bulunuyordu. Bunlardan birini Nûreddin, birini Cemâleddin Şâdbaht yaptırmışlardı. Şehirde Gökböri tarafından inşa edilen bir hastahane bulunuyordu. Harran'da bulunan ziyâretgâhların en önemlileri Hz.

İbrahim Mescidi ile yine onun otururken dayandığı söylenen bir taşın (kayanın) bulunduğu başka bir mescittir. Harran'a Nuh, İbrahim, Ya'kub, İsâ peygamberlerin geldiği söylenir⁽³⁷⁾."

İbn Şeddâd Sözüne Şöyle Devam Eder:

"Harran'da 14 hamam vardır. Bunlar Balat Hamamı, Kilise Hamamı, Şeyh Hamamı, Sebbâ Hamamı, Ali Hamamı, Veliyyat Hamamı, Reîs Hamamı, Bâbü Feddan Hamamı, Zeki Hamamı, Velî Hamamı ile şehrin dışında Büyük Kapı önünde iki, Bâbü Yezîd önünde Hâcib Ali tarafından inşa ettirilen iki hamamdır.

640/1242 yılında teftişe gittiğim sırada şehrin merkezinin vergi gelirleri 2.000.000 dirhemdi. Duyduğuma göre, el-Melik el-Eşref zamanında 3.000.000 dirhemmiş. Tatarların hücumları sonucu vergiler şu meblâğa inmiştir:

Sulama 170.000 dirhem, etraf 150.000 dirhem, Büyük Kapı 130.000 dirhem, Dâr el-Vekâle 125.000 dirhem, çeşitli gelirler 100.000 dirhem, pamuk 30.000 dirhem, boya 30.000 dirhem, arsalar 40.000 dirhem, cizye 15.000 dirhem, vakıflardan artan 100.000 dirhem, savaş vergisi 50.000 dirhem, hamamlar 10.000 dirhem, esvar (sığırlar) 8.000 dirhem, hapishaneler 5.000 dirhem, cinayetler 40.000 dirhem, himâye 160.000 dirhem, tarlaların düzenlenmesi 100.000 dirhem vergi getirirlerdi."

"Harran âmilliğinin 800 köyü vardı. Bunlardan 500'ü mamurdu. Alınan vergilerle 1000 süvari beslenir, artanı hazineye devredilirdi⁽³⁸⁾."

Memlûkler Devri ve Sonrası

Nihayet, 658/1260 yılı başlarında Hülâgü gelip Harran'ı kuşattı. Bu sırada şehirde Haleb hükümdarı el-Melik el-Nâsir Yûsuf'un valisi Nasrullah b. Seyyâr, kale kumandanı Ayıntab sahibi Nâsiruddin Muhammed b. Hüsâmeddin bulnuyorlardı. Şehrin

(37) İbn Şeddâd, s. 40-42, 45.

(38) İbn Şeddâd, s. 63-67.

düŖeçeęi anlaŖılınca, YûŖuf b. Hammad el-Harrânî ve Ali el-Savrânî, Hülâgü'nun karargâhına gidip aman dilediler. Hülâgü bir yarlığ yazıp Ŗehri teslim aldı. Halka dokunmadı. Harran reisliğine Ali el-Savrânî'yi tâyin etti. Fakat, kale kumandanı direnmeye devam etti. Kalenin bir burcu yıkılınca kaledelikler Ebu'l-Kâsım b. el-Ŗeyh Ebû Bekr b. el-Ŗeyh Hayât el-Harrânî'yi gönderip Hülâgü'den aman dilediler. Hülâgü kaledeliklere aman verdi. Teslim alınca kaleyi ve Ŗehrin surlarının Ŗerefelerini tahribetti. Aynı sene içinde moğol kumandanı Ketboğa, Ayn-ı Câlût'ta Memlûklara yenildi. Ardından Kutuz öldürölüp Baybars memlûk sultanı oldu. AkkuŖ el-Berli ondan korkarak Haleb'e kaçı. Bu kumandan Birecik ve Harran'ı ele geçirdi. Harran'a bir vali tâyin etti. Yine aynı yıl Mısır'da halife ilân edilen Müstansır-billah, Mısır, Ŗam, Diyarbekir, Hicaz, Yemen ve Fırat memleketlerinin hükümdarlığını Baybars'a verdi.

Bunun üzerine, 1261 yılı Temmuz'unda Baybars Haleb üzerine asker gönderince AkkuŖ el-Berli Harran'a kaçı. Mayıs 1262 tarihinde Sincar yanında Moğollara yenilinceye kadar Ŗehir onun elinde kaldı. AkkuŖ'un yenilmesi üzerine Moğollar Harran'a döndüler. Moğollar ve etraftaki göçebe Araplar Ŗehre ve Ŗehir halkına çok zarar verdiler. Halkın çoğu Ŗehri terkederek DimaŖk, Haleb, Mardin, Musul, Urfa gibi etraftaki Ŗehirlere gittiler. 670/1272 yılında Baybars, kumandanlarından Alâeddin Taybars'ı Haleb'e nâib tâyin etti. Bu kumandan Harran ve Urfa Ŗehirlerini Moğollardan geri aldı. Harran'da bulunan 80'den fazla moğol askeri teslim oldular. Taybars içlerinden birini Ŗehirde nâib tâyin etmek istedi. Onlardan cevap alamayınca Haleb'e döndü. Öyle anlaŖılıyor ki, bu sıralarda Ŗehir haraplaŖmış ve eski önemini kaybetmişti. Bunun en büyük sebebi ise göçebelere yakın olmasıydı. Onlar tarafından Ŗehre büyük zarar verilmekteydi. İkinci önemli sebep ise Ŗehrin Moğollar ile Memlûklar arasında sık sık el deęiŖtirmesi idi.

671/1272 yılında Moğollar tekrar Harran ile Urfa'yı aldılar ve Birecik'e kadar ilerlediler. Birecik'te yenilip geri döndüler. Harran'ı ellerinde tutamayacaklarını anlayınca, Ŗehrin önemli ustaları

nı ve kalan zenginliklerini Mardin'e ve diğer yerlere taşıdılar. Halkın kalan kısmı Dimaşk ve Haleb'e kaçtı. Oralara yerleşti. Moğollar şehrin camiini tahribedip surlarının kapılarını taşla ördüler. Harran'ı tamtakır harabe halinde bırakıp gittiler⁽³⁹⁾. Harran bundan sonra etraftaki göçebeler tarafından işgal edildi. Bir köy haline geldi. Memlûklarla - Moğollar arasında savaş alanı olduğu için buradaki ziraat öldü. Hatta ziraatten ve ticâretten anlayan hak kalmadı. Buradaki ticaret Anadolu içlerine, Karadeniz limanlarına kaydı. Bu bölgenin en önemli yerleşim merkezi Urfa oldu. Coğrafyacı Ebü'l-Fidâ (ölm. 731/1331) zamanında ise Harran harap haldeydi.

Yalnız, güney-doğu burcundaki bir kitâbenin gösterdiği gibi, şehrin kalesi 715/1315 yılında son defa önemli bir görev yaptı. Moğolların zayıflamasından sonra, XIV. asrın ilk yarısında Memlûklar bölgeye iyice yerleştiler. 1400 yılı civarında Harran Timur'un idâresine girdi. Timur'un doğuya dönmesinden sonra, 1403-1404 yıllarında Döğerlerin reisi Dimaşk Hoca bölgeye hakim oldu. Dimaşk Hoca'nın 1404 yılında Nuayr b. Hayyar tarafından öldürülmesi üzerine, bölge yeniden Memlûklara bağlandı. 1406 yılından sonra Harran bölgesi Memlûklar - Karakoyunlar, sonra Akkoyunlar arasında el değiştirmeye devam etti⁽⁴⁰⁾.

Osmanlılar Devri

1516 yılında Osmanlılar Merc-i Dâbık zaferi üzerine bölgeyi Memlûklardan aldılar. 1518 tarihli tapu tahrir defterine göre, Harran bir köydü. Urfa mirlivasının haslarındandı. 52 hânedan meydana geliyordu. Nüfusu ise 250 ilâ 280 kişi arasındaydı. Bunlardan 17'si bekârdı. Yıllık vergi tahsilâtının yekûnu 25.006 akçeydi. Halkının hepsi müslümandı⁽⁴¹⁾.

(39) İbn Şeddâd, s. 60-63; Makrîzî, *el-Sülûk*, nşr. Mustafa Ziyâde, Kahire 1942-1958, I/II, 420, 454, 466, 475, 584, 600, 607.

(40) F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1967, s. 43, 50, 59.

(41) Başbakanlık Arşivi. *Tapu Tahrir Defteri*, nr. 64, s. 397-398.

XVII. yüzyılın sonlarında Harran'a uğrayan Evliya Çelebi şöyle der:

“Urfa’dan güney tarafında 9 saat giderek Dar-ı Dihkan ile Harran kalesine geldik. Burayı da Nemrud yapmıştır. Urfa toprağında, çöl içinde Hâmûn sahrasına karşı gâyet sağlam bir kaledir. Beşgen şeklindedir. 922 hicrî tarihinde Sultan Kansuh el-Gavrî elindeyken Selim Han’a geçmiştir. Araplar buraları harabetmiş, namuslu halk göç etmişlerdir⁽⁴²⁾. Sonra, şehir harap, evler toprak olup kalesinde de insanoğlu kalmamıştır. Ancak, kâgîr camileri, han ve hamamları kalıp diğer harap evler içinde çöl Arapları kışlamaktadır. Fakat, kale sanki yeni usta elinden çıkmış gibidir. Abbâsî halifelerinden el-Müttekî zamanında bu ülkenin ipeği ve diğer ürünlerinden üç Mısır hazinesi gelir sağlanırmış.

Bu Harran yakınında Ayn-ı Ruz ziyâret yeri vardır. Harran topraklarında Dehdâniyye (Devsaniyye) nehri denen bir su akar ki Bakâ kalesi yanında Belîh nehri ile birleşip Fırat nehrine dökülürler. İkisi de hayat suyu gibidir. Ayn-ı Ruz pirinç gölü demektir...

Şeyh Yahya (Hayat) ziyâret yeri Harran dibindedir. Kutupluğa ayak basmış ulu sultandır. Harran kalesinin yanında çöl tarafında büyük bir kubbe içinde medfundur. Çöl arapları bu sultana son derece bağlıdırlar. Hattâ, Araplar arasında mühim bir mesele için yemin ettirmek icâbetse, tâ Basra, Lahsâ, Uman, Cezayir, Kurna’dan gelip bu sultan üzerine “be ser-i Yahyâ Hayâtî” deyip duvarına el sürerse Allah’a yemin etmiş gibi sayarlar. Bu sultana Yahyâ Hayâtî demelerinin aslı bir seccâde üzerinde tahiyatta ve hayatta oturur gibi oturduğundandır. Buradan kible tarafına çöle doğru 18 saat giderek Rakka kalesine geldik⁽⁴³⁾.

Öyle anlaşılıyor ki, Evliya Çelebi zamanında şehrin camileri ile hamamlarının bir kısmı ayakta idi. Yine bu yüzyılın ortalarında

(42) Evliya Çelebi de şehrin tahribedilmesinde ve sönmesinde geçebe Arapların önemli rolü oynadıklarını söyler. Rakka’da çöle ve göçebelere yakın olduğu için aynı akibete uğramıştır.

(43) *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, II, 146-147. Burada Yahyâ el-Hayatî denen şahıs yukarıda bahsedilen Şeyh Hayat el-Harrânî’dir.

Arap Yarımadası'ndan gelen bedevî Şemmar ve Anaze kabileleri Şam eyâletinin büyük bir kısmını, bu arada Harran bölgesini de tahribetmişlerdi. Etrafı haraca bağlamışlardı. Osmanlı Devleti Avrupa Kutsal İttifakı karşısında ölüm-kalım savaşı verirken, 1691 yılından sonra Şemmar ve Aneze kabilelerine karşı bölgeyi korumakla Haleb Türkmenlerini görevlendirdi. Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Türkmen aşiretlerinden bölgeye yeni topluluklar yerleştirdi. Harran bölgesine yerleştirilenlerin iskânbaşı Beğdilîlerden Şahin Bey'di. Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Harran'a civarına yerleştirilen aşiretler arasında Çimkenlü, Mamavi, Arşuvanlu, Hacıkırlı, Osmanlı oymaklarının adları geçmektedir. Harran bölgesine yerleştirilen Türkmenlerin hepsi tahminen 1764 çift, 1246 nefer tutuyordu⁽⁴⁴⁾. Bunlardan Beğdilli, Arşuvanlı oymakları Harran köyüne, Şah Veli Dorucu oymağı Eski Harran'a Çimkenlu oymağı Harran ve Harran Burcu köylerine yerleştirilmişlerdi⁽⁴⁵⁾. Fakat, bu aşiretlerin yerleşik hayata alışmaları devlet tarafından kontrol edilmiyordu. Bu sebeple, bazı aşiretlerin kendilerine verilen toprakları kısa bir müddet sonra terkettikleri oluyordu. Harran nâhiyesine yerleştirilen Badıllı aşireti bunlar arasındaydı⁽⁴⁶⁾. 1695-1696 yıllarında Harran'da iskân edilen toplulukların öşürleri 8750 kuruş tutmuştur⁽⁴⁷⁾. 1702 ilâ 1720 yılları arasında yine bedevî eşkiyasına karşı set çekmek için, Doğu Anadolu ve Ege Bölgelerinden bazı aşiretler Harran bölgesine yerleştirilmişlerdir. Bölgeyi eşkiyadan korumak, ziraatla uğraşmak şartıyla bazı vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁽⁴⁸⁾ 1885 yılı civarında Gâzî Ahmed Muhtar Paşa tarafından Cevdet Paşa'nın bir eserine yazılan bir takrizde şöyle denir:

(44) Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda aşiretlerin iskân teşebbüsü*, İstanbul 1963, s. 43, 50, 59; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 191-192.

(45) C. Orhonlu aynı eser, s. 59 not 27; Y. Halacoğlu, *XVI-XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyâseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 1988, s. 136-138, 84.

(46) C. Orhonlu, s. 92.

(47) Y. Halacoğlu, aynı eser, s. 130 not 833.

(48) Y. Halacoğlu, s. 120-121, 140.

“*el-Filâhat el-nabatıyye* mutalaa olunursa görülür ki, hicrî 291 yılı civarında Harran’da kadîm süryânî lisanı üzere yazılmış kitaplar ile dolu, eski zamandan kalma bir kütüphane ve onları talim ve tedrise muktedir bir hafız-ı kütüb var imiş. Bu kitaplar nerede? Şimdi kütüphanenin yeri belli değil... Âsâr-ı nabatiyye şöyle dursun, feth-i islâm’dan sonra Harran’da tesis edilen âsâr-ı arabiyye dahi münderis (yok) olmuştur. Şöyle ki, Arapların Harran’da bina ettikleri Câmî-i Firdevsiye’nin kubbesi mevcut ise de, âşiyâne-i bûm u ğurab olmuştur. Nice müellifler yetiştirmiş olan medresesi ise bütün bütün harap olmuştur⁽⁴⁹⁾.”

Biz bu notta İbn Vahşiyye’nin *el-Filâhat el-nabatıyye* adlı kitabında bulunduğu söylenen ibareyi bulamadık. Ayrıca, bu nottan 1885 yıllarında Büyük Câmî’nin kubbesinin bulunduğu intibai doğuyor. Halbu ki bu kubbe Moğollar tarafından tahribedilmiştir.

Cumhuriyet devrinde Harran, Urfa vilâyetinin Akçakale ilçesine bağlı bir köy oldu. 1987 yılında çıkarılan bir kanunla şehrin tarihi ehemmiyeti ve GAP projesiyle alacağı önem gözönüne alınarak ilçe olması kararlaştırıldı. Bilindiği üzere bu gün eski Harran harabe halindedir. Kulübe halindeki Harran evlerinde yaşayan köylüler tarafından iskân edilmiştir. Eski şehrin ortaya çıkarılması için Rice’nin yaptığı kazılar, Nureddin Yardımcı tarafından devam ettirilmektedir. Bu gün Harran ovası sulanmaya başlamıştır. Yakın gelecekte bölge iktisâdî ve kültürel bakımlardan eski devirlerdeki rolünü oynamaya adaydır.

(49) Cevdet Paşa, *Tezâkir*, nşr. Cavit Baysun, cüz 40 - tetimme, s. 253.

KÜLTÜR TARİHİ

BİRİNCİ BÖLÜM

Arkeoloji ve Mimarî

Harran kazılarının sonuçları ile tarih kitaplarında verilen bilgilerin mukayesesinden çıkan sonuçlara göre, anahatlarıyla Harran şehrinin mimarî ve arkeolojisini şu şekilde özetleyebiliriz. “Elips şeklinde olan şehir destekleme kuleleriyle takviye edilmiş, yontma taşlardan ve kireç harcından inşâ edilmiş bir surla çevriliydi. Bir yazmada şehri çevreleyen surların 7162 zira (bir zira 75 cm.) olduğu söylenir. Surun 8 kapısı vardır. Harran harabelerinden ve şehrin plânından ilk bahseden yazar. E. Sachau’dur. C. Preusser şehrin kaba bir relevesini 1911 yılında yapmıştır. Fakat, şehrin âbideleri hakkındaki bilgilerimiz, Seton Lloyd ve W. C. Brice’in 1950 Temmuz’unda yaptıkları tam releveye dayanmaktadır. Bu iki arkeolog tarafından plânı çıkarılan başlıca âbideler şunlardır: Büyük Câmî veya Firdevs Câmii, kale, şehrin kuzey-doğu köşesine yakın yerde bulunan bazilika, câmîin güneyindeki 28 m. yükseklikteki büyük tümülüs (yapma tepme), Şeyh Hayat’ın türbesi, şehrin sularında bulunan 8 kapının kalıntıları.

Rice 1951, 1952, 1956 ve 1959 yıllarında Harran’da kazılar yaptı. 1951 yılında V./XI asırda yapılmış olan güney-doğu kapısını keşfetti. Büyük Câmî’yi ortaya çıkarmak için 1952 yılında iki haftalık, 1956 yılında üç haftalık kazılar yaptı. Daha sonra, 15 Temmuz - 1 Eylül 1959 arasında yaptığı kazıyla câmîin plânını tam olarak ortaya çıkardı. Bu arada Büyük Tümülüs üzerinde derin bir sondaj yapıldı.

a) Kale: Şehrin kalesinden ilk defa el-Mukaddesî, yukarıda geçtiği gibi, IV./X. asırda bahseder. İbn Cübeyr bu kalenin döşe-

me taşlarla yapılmış derin bir hendekle çevrili çok müstahkem bir yapı olduğunu söyler. İbn Şeddâd ise, kalenin eskiden Sâbiîlere âit bir mabed olduğunu, el-Müdevver (yuvarlak yapı) adı verildiğini yazar. Hamdullah el-Müstevfî Harran kalesine “Kaletü Necm” dendiğini, çevresinin 1350 adım, yüksekliğinin 50 karış olduğunu söyleyerek, bu bölgedeki Kaletü Necm ile karıştırır. Hemen hemen bütün arapça kaynaklar, kalenin içinde bir sâbiî mâbedi olduğunda ittifak ederler. Kale şehrin güney-doğu kısmında olup, üç köşesinde on iki yüzlü birer kule bulunan düzensiz dikdörtgen şeklindedir. Öyle anlaşıyor ki, kalede bu gün bulunmayan dördüncü bir kule daha olmalıydı. Lloyd ve Brice’a göre kale 90 x 130 m. genişlikte olmalıdır. Kale üç katlı olup, bazıları kubbeli 150 odası bulunmaktaydı. Bu iki arkeolog kalenin inşâatında üç safha olduğunu iddia ederler. Bunlara göre, kalenin çekirdeğini teşkil eden birinci kısmının elemanları İslâm’dan önce inşâ edilmiş olmalı. İkinci safhaya âit unsurlar İslâm çağının yapısıdır. Üçüncü kısım ise, batı kulesinin arkasında bulunan süslü, kubbeli bir geçit dolayısıyla el-Melik el-Âdil zamanında inşâ edilmiştir. Bizanslıların ve Haçlıların hiç bir zaman Harran’ı ele geçiremediklerini bilmekteyiz. Kalenin bu gün mevcut olan üç kulesinden batı köşesindeki kule daha iyi korunmuştur. Kale duvarlarının güney-doğu kıyısındaki bir girişin yanlarında iki sağlam kule vardır. Rice’ın 1951 yılında açıkladığı gibi, bu kapı özellikle dikkati çeker. Bu girişin menevişli desenlerle süslü nal şeklinde bir kemeri bulunur. Kemer ayaklarının altında her iki yanda başlarını arkaya çevirmiş, tasmalı birer çift köpek röliyesi görülür. Rice, kapının eşiği üzerinde, Nümevriilerin üçüncü hükümdarı Menî’in adına ve 451/1059 inşâ tarihi taşıyan, küfî hatla yazılmış bir kitâbenin parçalarına rastladı. Bu kitâbeden ve girişte bulunan seramik kaplardan, Rice kalenin bu kısmının V./X. asırda inşâ edildiği neticesine varmıştır. Bu kitâbe kalenin inşâsındaki ikinci devreye âittir. Üçüncü safha ise İbn Şeddâd tarafından anlatılan el-Melik el-Âdil’in inşâatıdır. Salâhaddîn Harran’ı el-Âdil’e 1192 yılı başlarında verdi. Güney-batı duvarı üzerinde bulunan tarihsiz başka bir kitâbe memlûk siti-

linde olup kalenin tamirine işâret etmektedir. Rice, bu kitâbenin 715/1315 yılında Malatya üzerine bir ordu gönderen el-Melik el-Nâsir'a âit olduğunu söyler. Bu aynı zamanda kalenin tarihinin en son safhasıdır. Nihâyet, Rice kalede İslâm öncesine âit görünür bir yapı henüz bulunmadığına dikkat çeker.

b) Büyük Câmî veya Firdevs Câmii: İbn Cübeyr, yukarıda geçtiği gibi bu câmîi ayrıntılı olarak anlatır. Roma devrinden kalma bir âbide olduğunu söyler. İbn Şeddâd'a göre, burası Sabîîlerin büyük Ay mâbediydi. İyâz b. Ganm şehri fethedince bu mâbedi câmîye çevirmiş, Sâbiîlere kendi mâbedlerini yapmaları için başka bir yer vermiştir. Bu büyük mâbedin 5 nefi, 19 kapısı bulunuyordu. Bu câminin plânı ilk defa Preusser tarafından 1906 yılında, sonra Creswell tarafından 1919 ve 1930 yıllarında çizildi. Rice ve modern araştırmacılar bu câminin Emevîlerin son halifesi II. Mervan tarafından inşâ edilmiş olabileceğini ileri sürerler. Câminin kuzeyindeki dört köşe minârenin (26 m. yüksekliğinde olup bir kısmı halâ ayaktadır) de bunu desteklediğini söylerler. Belki de Dimaşk'taki Ümeyye Câmisi gibi bu câminin esası Asur veya Romalılar devrinde yapılan ay mâbediydi. Zamanla şehirdeki müslüman nüfusun artması üzerine, II. Mervan zamanında önemli tadilâta uğramış ve genişletilmiştir. İbn Şeddâd'ın verdiği bilgilerden ve câmideki bir kitâbeden, XII. asrın ortalarında Nûreddin Mahmud b. Zengî'nin câmîyi restore edip süslediğini ve genişlettiğini öğreniyoruz.

Rice tarafından yapılan kazılar, câminin Creswell tarafından yapılan plândan farklı bir plânın çizilmesine yardım etmiştir. Buna göre, câmî 103 x 103 m. ebadında bir kare şeklindedir. Kible duvarı dışındaki üç duvarında birer giriş bulunmaktadır. Geniş avlusu revaklarla çevrilidir. Bu revaklardan biri kuzeyde, biri batıda, ikisi doğudadır. İbn Cübeyr'in dediği gibi, câminin 19 kapısı vardır. Ortada bulunan büyük kapının üzerinde muhteşem bir kemer bulunuyordu. Doğu duvarının yanındaki bir sütun başlığı, Nûreddin'in tamirinin tamamlandığı 570/1174 tarihini taşıyan bir kitâbeyi taşır. Câminin dört nefi vardı. Birinci nefin döşeme taşları diğerlerinin-

den farklıdır. Belki de, Rice'in dediği gibi bu farklılık Nüreddin'in ilâvesini göstermektedir. Câminin içindeki galerilerin sıra kemerleri birbirinden farklıdır. Birinci galeri dikdörtgen temeller üzerine oturan çift kolonlara sahiptir. İkinci galeri, merkez kemeri dışında, basit kolonların üzerine oturtulmuştur. Kible duvarının yanındaki üçüncü galeri daha komplikedir. Zira, bu galeri çift kolonlarla münavebeli dörtköşe direklere sahiptir. Belki de, bu dahi farklı bir döneme işâret eder. Rice, bazı ipuçlarına dayanarak, vaktiyle câminin iki nefi olduğunu düşünmüştür. Mihrab yarım daire şeklinde olup, binanın ekseninin beş metre kadar doğusunda yapılmıştı. Bu mihrabın batısında, yine kubbe duvarı üzerinde bir mihrab daha vardı. Kare şeklindeki minare câminin kuzey duvarına bitişiktir. Rice, câminin her üç girişinde Nabonid (M.Ö. V. Asır) devrinin tarihini taşıyan, relief figürlü taş yazıtlar bulmuştur. Bâbil devrine âit bu relieflerden biri Ay tanrısı Sin'i, diğeri Güneş tanrısı Şamas'ı temsil etmektedir. Üçüncü reliefin neyi temsil ettiği henüz tesbit edilememiştir.

Rice'in kazıları sâdece Büyük Câmî'nin plânını ortaya çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda bu gün görülen yapıların büyük kısmının Eyyûbîler devrine âit olduğu gerçeğini doğrulamıştır.

c) Şeyh Hayat'ın Türbesi: Bu türbe şehrin batısında, surların dışında, kuzey-batı köşesi yanında inşâ edilmiştir. İbn Cübeyr'in ziyâreti sırasında, burada küçük bir mescit ve Şeyh Hayat'ın evi bulunmaktaydı. Burayı inceleyen ve fotoğrafa alan Rice, buranın küçük bir câmî ile bir türbe veya Şeyh'in bir makamı olduğunu, Eyyûbîler döneminde inşâ edilen bir kubbe ile örtülü olduğunu söyler. İlk defa M. Van Berchem tarafından yorumlanan ve yayınlanan bir kitâbe. Rice tarafından daha doğru yorumlanmıştır. O, türbenin Şeyh Hayat'ın oğlu Omar tarafından Cemaziyelâhir 592/Mayıs 1196 tarihinde yapıldığını söyler. İbn Cübeyr'in eserinin neşrinde, şeyhin adı Ebu'l-Berakât Hayyan b. Abdülaziz şeklinde geçer. Rice, eserin yazmasında şeyhin adının bulunmadığını, Hayyan kelimesinin nâşir W. Right tarafından ilâve edildiğini söyler. Bu küçük yapı günümüzde câmî vazifesini görür.

d) Şehrin Kapıları: İbn Şeddâd saatin yelkovanının yönünde güneyden başlayarak sekiz kapı sayar (bk. yukarı). Bunlar Rakka Kapısı, Büyük Kapı, Niyar Kapısı, Yezîd Kapısı, Feddan Kapısı, Küçük Kapı, Gizli Kapı, Su Kapısı'dır. Büyük kapının diğer adı Haleb Kapısı olup zamanımıza iyi korunmuş olarak ulaşmıştır. Bu kapı ilk defa R.A. Chesney tarafından fotoğrafı alınıp yayınlanmıştır. Bu kapı S. Lloyd ve W. Brice'in sanat tarihinde de vardır. Bu kapıda bulunan bir kitâbede, Salâhaddîn'in kardeşi el-Melik el-Âdil'in adı geçmektedir.

e) Çarşılar: Harran büyük bir ticâret şehriydi. Çarşılarıyla ünlüydü. Bu çarşılara dâir sâdece yukarıda geçen İbn Cübeyr'in verdiği bilgilere sahibiz. O, "çarşıların çok düzenli, üstlerinin kapalı olduğunu, her dört yol kavşağının üstünde bir kubbe bulunduğunu söyler"⁽¹⁾.

Günümüzde Nureddin Yardımcı tarafından Harran kazıları sürdürülmektedir. Bu kazılarda M.Ö. 6000'e kadar çıkan buluntular ile bazı evlerin plânları, Eyyûbîler devrine âit sikkeler ve seramik kaplar ortaya çıkarılmıştır. En son olarak Sin mâbedinin yerinin ortaya çıkarıldığı söylenmektedir. Çarşıların ve şehirde bulunan bir çok önemli eserin kalıntılarını ve plânlarını ortaya çıkarmak için kazıların daha uzun seneler devam etmesi gerekmektedir. Bugün Harran'da yaşayan yerli halk eski şehrin kalıntılarına âit tuğlaları ve taşları yeni inşaatlarda, arı peteğini andıran kulübe evlerinin kubbe çatılarının yapımında kullanmaktadır. Yâkût'un bahsettiği "ayakta duran adamlar gibi uzun mezar taşı" mezarlıklardan ise günümüzde meydanda bir kalıntı görünmemektedir (*Mu'cem el-büldan*, Harran maddesi).

(1) E. Fehervari, *Harran maddesi*, *EP*², III. 235-237; Rice, *Medieval Harran, Anatolian Studies*, II. 1952. p. 42 v.d.; aynı yazar. *From Sin to Saladin*, The Ill. London News, CCXXI. Septembre 1957. p. 466-469.

İKİNCİ BÖLÜM

A- Harranlıların Dini (Sabiîlik) ve Felsefesi

Yukarıda, İslâmiyet ortaya çıktığı sıralarda Harran'ın eski putperestliğin önemli merkezlerinden biri olduğunu, bu sebeple kilise babalarının şehre Hellenopolis adını verdiklerini söyledik⁽¹⁾. Bu putperestler Ay (Sin), Güneş (Şamas), tanrılarına ve diğer gezegenlerin ruhlarına taparlardı. Bunlar, *Kur'ân-ı Kerîm*'de Hz. İbrahim ile ilgili hikâyelerde de yankısını gördüğümüz⁽²⁾, eski Mezopotamya putperestliğinin son temsilcileriydi. Bu asrın başlarına kadar bu putperestlerden bazı gruplar Mezopotamya'da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yezîdilerde bunların inançlarının izleri görülmektedir. Başta İbn el-Nedîm, Şehristânî ve el-Macrîtî olmak üzere, İslâm müelliflerinin eserlerinde bunların inançlarından epeyce bahsedilir. İbn el-Nedîm, *el-Fihrist*'te, el-Macrîtî, *Gâyet el-hakîm*'de, el-Dimaşkî (ölm. 1357 m.) *Nuhbet el-dehr*, (Leipzig 1923, s. 43-45)'te el-Himeyri *Ravz el-mi'tar*'da bunların ibâdetlerinden, bayramlarından, mâbedlerinden bahsederler. İbn el-Nedîm bunların *Makâlât-ı Hermes*, *Safvet el-ukalâ* adlı iki önemli din kitabından bahseder. Bu putperestlere aynı zamanda sâbiiler de denir⁽³⁾. *Kur'ân-ı Kerim*de ehl-i kitabla beraber üç defa

(1) Bununla beraber şehirde bir miktar hristiyan vardı. Zira, Roma İmparatorluğu döneminde yapılan konsillere Harran'ın temsilcilerinin katıldığını görmekteyiz.

(2) *Kur'ân*, VI, 74-83.

(3) *Sâbiî* kelimesi *hanîf* kelimesiyle aynı anlama gelir. Bir dinden çıkıp başka bir dine girmek demektir. Nitekim, Kureyş kabilesi mensuplarının Peygamber'e sâbiî dedikleri rivâyet edilir. Hatta, Hz. İbrahim'in de sâbiî olduğunu iddiâ edenler vardır. Fakat, *Kur'ân-ı Kerim*'de İbrahim'in güneş ve ayı tanrı kabul etmediği açıkça zikredilir. O, ay ve güneşe tapmamıştır. Halbuki, Sâbiiler güneş, ay ve gezegenlere ibâdet ederler. (*Vefeyât el-a'yan*, I, 54; *Kamus tercümesi*, *sabee maddesi*; *Kutr el-muhîr*, aynı madde).

zikredilen sâbiîler⁽⁴⁾ İslâm hukukçularına göre hristiyan ve yahudi-
lerle aynı hukûki haklara sahiptirler. Bazı tarihçiler, onlara Sâbiî
adının, el-Cezîre bölgesinde bulunan yahudi-hristiyan mezhebi
olan ve Yahya Peygambere inanan Subbalarla aynı bölgede yaşa-
maları dolayısıyla verildiğini söylerler. Fakat, bu doğru olmamalı-
dır. Yukarıda sabîî kelimesinin anlamı hakkında söylediklerimizle
çelişir. İslam âlimleri Güneş, Ay ve gezegenlerin ibâdet edildiği bu
tür dinlerin hepsine sâbiîlik adını verirler. Kâtib Çelebi *Keşf el-
zunun*'un mukaddimesinde Romalılar için dahi sâbiîler ifâdesini
kullanır. Nitekim, gerek Yunanlılar gerek Romalılar Harranlıların
tanrılarına yunanca adlar vermişler, onlara saygı göstermişlerdir.
İbn el-Nedîm ve Şehristânî Harran Sabîîlerinden uzunca bahset-
mekte, onların Ay, Güneş ve Yedi Gezegen'in ruhlarına taptıkları-
nı söylemektedirler. Bunların iki peygamberi vardır. Bunlar Şit
(Agathademon), İdris (Hermes) peygamberlerdir. Bu sebeple Har-
ranlılara Hermetikler de denir. Bazıları bunların, Eflatun'un ana ta-
rafından dedesi Solon'u da peygamber tanıdıklarını söylerler.

Bunlar hakîm, mukaddes, noksan sıfatlardan münezzeh, yara-
tılmamış, celâl ve azametine ulaşılması imkansız, fakat ruhlar vası-
tasıyla kendisine yaklaşılabilen bir yaratıcıya inanırlar. Onlara
göre, ruhlar temizdir. Zaman içinde değişimleri, mekân içinde ha-
reketleri yoktur. Ruhlar yüksek tanrı huzurunda şefaatçidirler. Kişi
ruhunu temizlemek, ihtiraslarını yenmek suretiyle bu ruhlarla ilişki
içine girer. Bu ruhlar eşyayı meydana getirir ve bir halden diğer
hale sokarlar. İlâhî azametini kuvvetini süflî varlıklara doğru akıtır-
lar. Başlangıçtan kemale doğru eşyayı sevkederler. Güneş'in,
Ay'ın diğer gezegenlerin ruhları bunlardan olup, bu gezegenler on-
ların mabedleridir. Her ruhun bir mabedi, her mabedin bir küresi
vardır. Işık küresi olan ilâhî kat insanlar ve yer üzerinde etkili değil-
dir. Bizim ve yerdeki eşyanın üzerinde etkili olan ikinci kat olan
semavî kattır. Bu semavî ruhlar, Ay altındaki üçüncü küre olan
Anasır-ı Erbea (dört unsur=hava, ateş, toprak, su) katına etki ya-
parlar. Gök katına Âbâ-i Ulviyye (Yüksek Babalar), dört unsura ise

(4) *Kur'ân*, II, 62, V, 69, XXII, 17.

Ümmehat-ı Süfliyye (Aşağıdaki Analar) denir. Âbâ-i Ulviyye, Ümmehât-ı Süfliyye'ye etkide bulunarak Mevâlîd-i Selâse (üç doğmuşlar) denen hayvanlar, nebatler ve cemadatı (cansızları) meydana getirirler. Bunun için insanlar ibâdet için ilâhi kattan daha çok araçlar ve şefaathiler olan ruhlara (gök katlarına) yönelmelidir. İnsanların davranışlarına etki yapan, dünya olaylarını, rüzgarları, fırtınaları, zezeleri, hülâsa her varlığa kanunlarını ve kuvvetlerini veren ilâhî katla madde katı arasında bulunan gök katının ruhlardır. Bu sebeple astroloji Harranlıların dinlerinde önemli yer tutardı.

El-Kindî'nin talebesi Ahmed b. Tayyib el-Serahsî'nin de dediği gibi, Harran sâbiileri fizik âlemle ilgili teorilerinde, Aristo'nun *Fizika*, *De Coela*, *De Generation et corruption*, *Meteorologica* adlı kitaplarına dayanırlar. Dinlerinin yıldızlar ve gezegenlerle ilgili olması onları astronomi, astroloji ve fizik kanunlarında araştırmalara sevketmiştir.

Bütün sâbiiler günde üç defa namaz kılarlar. Bunlar güneş doğarken, Güneş'in zenit noktasına geldiği sırada, Güneş batarken kılınır. Namazları üç rekatlıydı. Sâbiiler ölünün cesedine dokunduktan cünüp, olduktan sonra yıkanır. Domuz, köpek, pençeli yırtıcı kuşların, güvercinin etini yemezler. Kadın-erkek eşit miras alırlar. Boşanmaya ancak hakim kararıyla müsaâde ederler. Yakınlarından biriyle evlenmezler. İbâdetde kullandıkları dil süryanicedir. Birden fazla kadın ile aynı anda evli olmayı kabul etmezler. Boşandıkları kadınla tekrar evlenmezler⁽⁵⁾.

Biraz sonra bahsedeceğimiz gibi, Şehristânî hintlilerde olduğu gibi, bunların tenâsüh ve hulûl inançlarına da sahip olduklarını söyler. el-Birûnî Sâbiilerden bahsederken "Bunların kalıntıları Harran'da otururlar. Bunun için onlara Harranlılar denir... Bunlar

(5) İbn el-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüd, Tahran-Beyrut 1391/1971, s. 382-391; Şehristânî, *el-Milel ve'l-nihal*, Kahire 1956, s. 58-61; Carra de Vaux, *Sâbiiler maddesi*, *İA*, X, 9-10; *Dictionary of scientific biography*, *Ebû Maşar el-Belhî maddesi*, I, 33, 34; A. Yaşar Ocak, *Türk folklorunda kesik baş*, TKE yayınları, Ankara 1989, s. 57-61, 74-75.

hakkında fazla bilgimiz yok. Yalnız, Allah'ın birliğine, noksan sıfatlardan münezzehe olduğuna inanırlar... Alemi feleğin ve felekteki cisimlerin idâre ettiğini söylerler. Dimaşk'taki Ümeyye Câmîi'ndeki büyük kubbe bunların eseridir. Harran, Ay'a nisbet edilmiştir, şekli de Ay'a benzer. Bu şehrin yanında Selemisîn denen bir köy vardır. Bu kelime Sanem-i Sîn (Ay Putu)'den bozulmuş bileşik bir isimdir" der⁽⁶⁾.

İbn el-Nedîm'in Eserinin Harranlıların inançlarıyla ilgili Bölümlerinden Bazı Parçalar⁽⁷⁾:

(s. 383) El-Kindî'nin talebesi Ahmed b. Tayyib'in, hocasından aktardığı bir hikâye:

Harranlılar varlığın (âlemin) var oluşunun bir sebebi olduğunda ve bu illet (sebeb)in çoğalmayan tek ve mahlûkların sıfatlarından uzak olduğunda ittifak ederler. Bu sebep (illet), yaratıklardan temyiz (iyiyi kötüden ayırtetme yeteneği) sahiplerine tanrılığını kabul etmekle yükümlü tutmuş, onlara yol göstermiş, rehber olarak peygamberler göndermiştir. Bu peygamberlere, kullarına rızasını kazanacak işler yapmaya çağırımlarını, gazabını çekecek işlerden menetmelerini emretmiştir. Ayrıca, Allah'a itâat edenlere devamlı nimetler vaatmelerini, ona âsî olanların suçlarına karşılık cezalandırılacaklarını haber vermelerini emretmiştir. Suçun cezası bitince azabı ortadan kalkar.

Onların geçmiş büyüklerinden birinin şöyle dediği anlatılır: Allah 9000 devir azap eder, sonra yarlıgar. Bu yarlığama Allah ve hanîflik yolunda olanlara hastır. Harranlıların akıl hocaları ve büyükleri Ârânî, Agathademon (Agathazimon) ve Hermes'tir. Bazıları bu büyükler arasında Eflatun'un ana tarafından dedesi Salon'u da sayarlar.

Bu Sâbiîlerin dini aynıdır. Sünnetleri ve şeriatları birdir. Kibleleri aynıdır. *Safvet el-ukalâ* adlı kitaplarında kuzey kutbunun kibleleri olduğu söylenir. Böylece, erdemi aramayı ve yaratılışa aykırı

(6) el-Bîrûnî, *el-Âsâr el-bâkiye*, nşr. Eduard Sachau, Leipzig 1923, s. 204-205.

(7) *el-Fehrist*, s. 382-391.

olan şeylerden kaçınmayı isterler... Bu Sâbiiler "Gökyüzü irâdî ve aklî hareketle hareket eder" derler. Bundan başka hergün üç vakit namazın kendilerine farz olduğuna inanırlar. Bunlardan birincisine güneş doğmadan yarım saat kadar önce başlanır. Güneşin doğuşuyla biter. Bu namaz sekiz rekattır. Her rekat üç secdelidir. İkinci namaz zeval vakti kılınır. Beş rekattır. Her rekat yine üç secdelidir. Üçüncü namaz da ikinci gibidir. Güneş battığı sırada bitirilir. Bu üç vakit üç yerin kazıkları yerindedir. Bunlar güneşin doğuş ve batış yerleriyle semanın ortasıdır... Ancak, temiz ve abdestli namaz kılarlar, üzerlerine 30 gün oruç farzdır... Yıldızlar için, boğazlamak suretiyle kurban keserler. (s. 384) Bazıları "Allah'ın adına kurban kesilirse makbuliyet değeri düşer. Zira yıldızlar aracıdır..." derler. Kurban olarak sığır, koyun ve keçi v.s. cinslerinden erkek veya dişi boğazlanabilir. Yalnız iki çenesindeki dişlerinden biri eksik olan hayvan kurban edilemez. Kuşlardan ise, güvercin dışındaki pençesizler kurban edilir. Onlara göre kurbanın mutlaka boğazı ve şahdamarı kesilmelidir. Kurbanın mutlaka boğazlanması gerekir... Kurbanın eti yenmez, yakılır. Kurban kesmek için yıldızların ictimâ, istikbal vakitlerini, ayın on yedisi ile yirmi sekizini beklerler.

Bayramlarına gelince, yedinci günün yaratılışı, ayın yaratılışı bayramı. Otuzuncu günün fıtrından iki gün önce başlayan... bayram. Ekimin yirmibeşine rastlayan *gebek* bayramı, Aralık'ın yirmi üçüne rastlayan *milâd* bayramı.

Sâbiiler cünüplükten yıkanır ve elbiselerini değiştirirler. Hayızlı (âdetli) kadın dokunma sonucu da yıkanır ve elbiselerini değiştirirler. Hayızlı kadınla asla ilişkide bulunmazlar... Onlara göre, akciğeri ve kanı olan şeyler kurban edilir. Kurban edilen hayvanın, boğazlanmayan hayvanın. domuzun, köpeğin, eşeğin, kuşlardan pençeli olanların etlerini, bakla ve sarmısağı haram sayarlar... Deve etinden fazla ikrah ederler... Cüzzam, abraş hastalarından, bulaşıcı hastalığa tutulan kişilerden sakınırlar. Sünnet olmazlar. Tabiatın olan şeylerde değişiklik yapmak istemezler. *Şahitler huzurunda evlenirler. Yakınlarından biriyle evlenmez-*

ler. Kadın-erkek eşit miras alırlar. Açık ve büyük bir suç olmayınca boşanmazlar. Boşandıktan sonra aynı kadınla evlenmezler. Birden fazla kadınla aynı sırada evli olmazlar.

Harranlılara göre, sevabın ve günahın karşılığını ruhlar görür. Bu karşılık ancak belli bir müddet geciktirilebilir. Onlar peygamberin kötü hasletlerden, cismen eksikliklerden uzak, her iyi meziyete sahip mükemmel bir kişi olacağını söylerler. Onlara göre, peygamber her soruya doğru cevap verir. İnsanların düşüncelerini bilir. Yağmur isterse Allah yağmur yağdırır. Onun isteğiyle Allah nebatlardan ve hayvanlardan zararları giderir. Onun yolu âlemin faydasına olur, dünyanın mamuriyetini artırır.

Harranlıların, âlemin yaratılışı ve fizik olayları karşısındaki düşünceleri Aristo'nun *Fizika*'sındaki görüşlerle aynıdır. Onlara göre, semânın tabiatı dört unsurdan ayrı olup beşinci unsuru meydana getirir. Sema bozulmaz ve yok olmaz. Allah birdir ona sıfat isnat edilemez. Nefis kavrar, yok olmaz. Ruh bir cevherdir, cisim değildir. Cismin başına gelenler onun başına gelmez.

(s. 385) El-Kindî şöyle der:

Onların kabul ettikleri din kitab olan *Makâlâtü Hermes* adlı eseri gördüm. Hermes bu eseri oğluna nasihat etmek için yazmış. Son derece tevhid inancına uygun. Bir filozof bu eserde eksik aramaya kalkışsa, hiçbir kusur bulamaz.

Ebû Yusûf İşâ el-Kataî el-Nasrânî, *Zamanımızda Sâbiî diye tanınan Harranlıların dinleri (el-Keşf an mezâhib el-Harrâniyyîn)*... adlı eserinde şu hikâyeyi anlatır:

Me'mun son günlerinde Bizans seferine giderken Dîyar-ı Mudar'dan geçti. Bazı kişiler onu karşıladılar. Bunlar arasında Harranlılar da vardı. Kaftan giymişler, Sinan b. Sâbit gibi saçlarını uzatmışlardı. Me'mun onların kıyâfetlerini yadırgadı. Onlara "Siz hangi zimmîlerdensiniz?" dedi. Onlar "Biz Harranlılarız" dediler. "Hristiyan musunuz?" dedi. "Hayır" dediler. "Yahudi misiniz?" dedi. Yine "hayır" dediler. "Mecûsî misiniz?" dedi. Yine "Hayır" dediler. Onlara "Sizini kitabınız ve peygamberiniz var mı" dedi.

Bunun üzerine mırıldandılar. Me'mun "Öyleyse siz, zındıklardan, putperestlerden ve babam Reşid zamanındaki *Ashâb el-Ra's* (Kafa tasına inananlar)'densiniz. Sizin kanınız helâldir. Sizin için mesuliyet yüklenmeyiz" dedi. Harranlılar "Biz cizye ödemekteyiz" dediler. Me'mun "Cizye, Allah'ın *Kur'ân*'da bahsettiği müslümanlık dışındaki dinlere mensup olanlardan alınır. Onların kitapları vardır. Müslümanlar onlarla anlaşma yapmışlardır. Siz, ne onlardan, ne bunlardansınız. Bundan sonra iki şıktan birini seçin. Ya müslüman olursunuz, ya da *Kur'ân*'da bahsedilen dinlerden birini seçersiniz. Aksi halde hepinizi öldürürüm. Size, bu seferden dönüşüncüye kadar mühlet veriyorum. Ya İslâmiyet'i kabul eder, ya da *Kur'ân*'da bahsedilen dinlerden birine girersiniz. Yoksa, sizin öldürülmenizi, kökünüzün kazınmasını emredeceğim" dedi⁽⁸⁾.

Me'mun Bizans seferine gitti. Harranlılar kıyafetlerini değiştirdiler, saçlarını kestiler, kaftan giymeyi bıraktılar. Çokları hristiyan olup zünnar kuşandılar. Bazıları müslüman oldular. Bir kısmı da ne yapacaklarını şaşırıp eski dinlerinde kaldılar. Harranlı bir fakih onlara yol gösterip, "Sizin için bir kurtuluş yolu biliyorum" dedi. Onlar, fakîhe Harun el-Reşid devrinden beri, ihtiyaç anında kullanılmak için biriktirdikleri özel hazinelerinden mal ve para verdiler. Fakih, onlara "Me'mun seferden dönerse 'Biz Sabîileriz' deyin. Bu dinden *Kur'an*'da bahsedilir. Böylece kurtulursunuz" dedi. Allah'ın takdiriyle Me'mun bu seferde Bedendun'da öldü. Onlar bu zamandan beri kendilerine *Sâbiî* derler. Gerçekte Harran ve etrafında *sâbiî* denen bir dinin mensupları yoktur.

Me'mun ölüm haberi gelince, hristiyan olanların çoğu Harranlıların dinine dönüp daha önceki gibi saçlarını uzattılar. *Sâbiî* oldukları için, müslümanlar, onlara kaftan giymeyi yasakladılar.

(8) Öyle anlaşılıyor ki, bu hikâyede bir mübalâğa vardır. Me'mun'un yanında Haccac b. Matar ve Sâlim gibi Harranlı âlimler Beyt el-Hikme'de çalışmışlardır. Sonra, bunların da kendilerine has din kitaplarından bahsedildi. Me'mun gibi, antik kültürün hayranı olan bir kişinin, bu kültürün en önemli mensuplarından olan Harranlıları tanımaması imkânsızdır. *Ashab el-Ra's* için Ahmed Yaşar Ocak, aynı eser, aynı yerlere bak.

Zira, kaftan sultanın adamlarının kıyafetlerindendir. Müslüman olanları ise korkularından eski dinlerine dönemediler. Zahirde müslüman görünmeye devam ettiler. Harranlı kadınlarla evleniyorlar, erkek çocuklarını müslüman, kız çocuklarını Harranlılar dininde yapıyorlardı. Harran yanındaki Teravz ve Selemisîn köylerinin halkı yirmi sene öncesine kadar bu şekilde idiler. Harran ulemasının fıkıh ve iyi emreden büyükleri olan Ebû Zürâre, Ebû Arûbe onların bu durumlarını tenkit ettiler. Onları Harranlı sâbiî kadınlarla evlenmekten menettiler. “Ehl-i kitaptan olmadıklarından, onlarla evlenmek helâl değildir” dediler. Zamanımızda Harran’da bu şekilde pek çok âile vardır. Bir kısmı müslüman olmuş, bazıları müslüman olduktan sonra hristiyan olmuştur. Benu Ablut, Benû Kayturan Harran’da bu şekilde olan meşhur sülâlelerdendir.

Bu hikâyede bir yanlışlık vardır. Me’mun gibi antik kültürün hayranı olan bir şahsın Harranlıları tanımaması imkânsızdır. Üstelik bu sırada Beyt el-Hikme’de çalışan Harranlı alimler vardı.

İbn el-Nedîm bundan sonra s. 386-390 arasında Sâbiîlerin dini merasimleri ile ilgili bilgileri verir. Burada kesikbaş tasvirine benzer bir kuru insan başından bahsedilir (Yukarıda Me’mun’un söylediği Ashap el-Ra’s). Utarit şekilli insanlara rastlarsa onu kurban ettikleri söylenir. Bunların çoğunun doğruluk derecesi şüphelidir. Yalnız, dinlerinde astroloji ve büyü’nün önemli yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Sâbiîlerin Reisleri:

İslâm devrinde, Halife Abdülmelik zamanında beri Sâbiîlerin reislik kürsüsüne oturanlar şunlardır:

Sâbit b. Ahûsa 24 yıl, Sâbit b. Tabûn 16 yıl, Sâbit b. Karsayâ 17 yıl, Sâbit b. İliyâ 20 yıl, Kurra b. Sâbit b. İliya 21 yıl, Câbir b. Kurra b. Sâbit 10 yıl, Sinan b. Câbir b. Kurra b. Sâbit b. İliya 9 yıl, Amrus b. Tibâ 17 yıl, Mîhâil b. Aher 13 yıl, Takin b. Kasrûrâ 5 yıl. Muğallis b. Tabîba 5 yıl, Osman b. Mâlî 24 yıl, Kurra b. el-Eşter 9 yıl, Kâsım b. el-Kâhûnî 9 yıl reislik yaptı. Daha sonra Kâsım 4 yıl daha reis oldu. En son Kosta b. Yahya 42 yıl reislik

yaptı. Bunlardan sonra reis olmadı. Fakat, Benû Heraklis'ten Sa'dun b. Hayman ile Hakîm b. Yahya resmî olmadığı halde bu görevi sürdürdüler.

Muhammed b. İshak b. el-Nedîm şöyle der: "...Kadı Harun b. İbrahim b. Hammad Harran'da kadiyken, eline Harranlıların inançlarından ve ibâdetlerinden bahseden bir kitap geçti. Süryânîce ve Arapça'yı iyi bilen bir adam çağırdı. Bu adam eksiksiz, ilâvesiz kitabı ona tercüme etti. Bu kitap mevcut olup, insanların elinde pek çok nüshası dolaşır. Zannederim Harun b. İbrahim bu kitabı Vezir Ali b. İsmâ'ya hediye etmiştir. Bu kitapta Harranlıların dini açıklanmaktadır. Zira bu eser, konusunda meydana getirilmiş kitapların çoğuna ihtiyaç bırakmaz.

Şehristânî'nin Harranlıların İnançları ile İlgili Verdiği Bilgilerin Tercümesi⁽⁹⁾.

Sâbiîler üçe ayrılır: Rûhânîler, Mâbedçiler ve Harranlılar, Harrânîler Sâbiîlerin bir koludur.

Harranlı Sâbiîlerin inançları:

Yaratıcı Tanrı birdir ve çoktur. Varlığı, ezeli ve ebedî olması, zâtı itibariyle birdir. Diğer taraftan çoktur. Zira, gözle görünen şahıslarda çoğalır. Bu şahıslar yeri idâre edenler ve yerdeki şahıslardır. Yerdeki şahıslar ise en değerliler, bilenler ve faziletliyledir. Zira, Tanrı bunlarda görünür, onların varlıklarında şahıs haline gelir. Bununla, varlığındaki birlik bozulmaz.

Allah gökyüzünü, orada olan cisimleri ve yıldızları yaratmıştır. Ve bunları âlemin yöneticileri yapmıştır. Gökteki bu varlıklara "babalar" denir. Yerdeki unsurlar (ateş, hava, su, toprak) ise "analar"dır. Babalar ile anaların birleşmesinden meydana gelen bileşiklere (hayvanlar, bitkiler, cansızlara) "mevalid=doğmuşlar" denir. Babalar canlı ve nâtık (düşünür ve konuşur)tırlar. Unsurlara etki yaparlar. Unsurlar bu etkileri rahimlerinde olgunlaştırırlar. Böylece, mevalid (doğmuşlar) ortaya çıkar. Sonra, doğmuşlarından, tam saf ve mürekkebe bir şahıs oluşunca, bu şahsın yüksek kabiliyetli bir mizacı meydana gelir. Bu yüksek kabiliyetli şahsın varlığında

(9) *el-Milel ve'l-nihal*. Kahire 1956. II. 58-61.

Allah bu dünyada ortaya çıkar.

Sonra, varlığın tabiatı insanların oturduğu her bir iklim kuşağında 36425 yılda her çeşit hayvandan ve insandan erkek ve dişi bir çift meydana getirir. Bu meydana gelen çeşit 36425 yıl dünyada kalır. Bu period (devre) tamamlanınca, bu devreye âit çeşitlerin nesli ve çoğalması sona erer. Başka bir period (devir başlar). İnsanlardan, hayvanlardan ve bitkilerden başka nesiller ortaya çıkar. Sonsuza kadar bu devr-i dâim uzar gider. İşte bir devrin bitip yeni bir devrin başlaması peygamberlerin diliyle ifâde edilen kıyâmettir. Yoksa, bu dünyadan başka dünya yoktur. Bizi sadece zaman yok eder. Ölülerin dirilmesi ve mezarlarındaki insanların canlanması düşünülemez. Allah teâlânın “*O, size öldükten, toprak ve kemik olduktan sonra tekrar dirilmeyi mi vâdediyor? Size vâdedilen çok uzak bir ihtimal*” (Kur’an XXIII, 35) âyet-i kerimesiyle haber verdiği kişiler bunlardır.

Tenâsüh ve hulûl inancı onlardan çıkmıştır: Tenâsüh ve hulûl inancı Harranlılardan çıkmıştır. Zira, tenâsüh devr-i dâimin sonsuza kadar tekrarlanmasıdır. Her bir devirde birinci devirde olan şeyler tekrarlanır. Sevap ve ceza bu dünyadadır. Başka bir dünyada değildir. Bizim yaptığımız ve yaşadığımız olaylar bizden önceki gelenlerin geçmiş zamanlarda yaptıklarının karşılığıdır. Bu hayatta yaşadığımız rahat, sevinç, genişlik ve bolluk geçmiş devirlerde bizim elimizden çıkan iyi işlerin karşılığıdır. Gam, keder, sıkıntı ve güçlükler daha önceki devirlerde işlediğimiz kötülüklerin karşılığıdır. Geçmişte böyleydi. Gelecekte böyle olacak. Hikmet sahibi olan Allah’ın her şeyi sona erdirmesi düşünülemez.

Hulûl inancına gelince, bu da yukarıda söylediğimiz şahıslaşma (bir varlıkta vücut bulma)dır. Bu hulûl, bir şeyin bütünüyle başka bir şeye girmesiyle, bazan da bir kısmının girmesiyle olur. Tamamın veya bir kısmının hulûlü, hulûl edilen şahsın tabiatındaki yeteneğe bağlıdır. Allah’ın semâvî heykellerin (mâbedlerin) hepsinde şahıslaşmasına göre, onun fiili eşyada birer birer ortaya çıkar. Yedi heykel (gezegen=mâbed) O’nun yedi azası (ögesi)dir. Bizim yedi azamız onun yedi mâbedi gibidir. Allah bu uzuvlarda ortaya

çıkarak bizim dilimizle konuşur, gözlerimizle görür, kulaklarımızla işitir, ellerimizle tutar veya verir, ayaklarımızla gider, gelir. Bütün uzuvlarımızla işler.

Harranlıların bazı inançları:

Allah kötülükleri, çirkinlikleri, pislikleri, zararlı böcekleri, yılanları, akrepleri v.s.yı yaratmaktan uzaktır. Bütün bunlar yıldızların uğurlu ve uğursuz ilişkilerinin, unsurların (elementlerin) saf veya bulanık birleşmelerinin sonucudur. Yaratılışın gâyesi saâdet, hayır ve saflıktır. Allah'a böyle iyi şeyler nisbet edilir. Uğursuzluk, kötülük ve karışıklık bir zarûretin sonucudur. Allah'a bağlanamazlar. Bunlar tesâdüflerin ve zarûretlerin sonucudur. Veya kötü varlıklara, kötü yıldız ilişkilerine bağlıdır.

Harranlılar inançlarını (dinlerini) peygamberlerden Azimun (Şit=Agathademon), Hermes (İdris), A'yânâ, Avâzî'ye bağlarlar. Aralarında, dinlerini Eflatun'un ana tarafından dedesi Salon'a bağlayanlar vardır. Bunlar Solon'un peygamber olduğunu söylerler. Harranlılar Avâzî'nin kendilerine soğan, sarımsak ve baklayı haram kıldığını söylerler.

Sâbiîlerin hepsi günde üç defa namaz kılarlar. Cünüplükten ve ölüye dokunmaktan dolayı yıkanırılar. Boğazlanmamış hayvanlar ile domuz, köpek, pençeli kuşların ve güvercinin etini haram bilirler. İçkiden sarhoş olmayı ve sünnet olmayı yasak sayarlar. Velî ve şahitler huzurunda evlenmeyi emrederler. Ancak, hâkimin kararıyla boşanmayı kabul ederler. İki veya daha fazla kadınla aynı anda evli olmayı kabul etmezler.

Sâbiîlerin, rûhânî akılların adları ve semâvî yıldızların şekilleri adına yaptıkları mâbedleri vardır. Bunların en büyüğü İlk Sebeb (Allah) mâbedidir. Bundan sonra sırasıyla akıl, idâre (siyâset), sûret, nefis mâbedleri gelirler. Bu tapınakların hepsi yuvaraktır. Satürn mâbedi kare, Çoban yıldızı (venüs=zühre) mâbedi karenin ortasında üçgen, Merkür mâbedi dikdörtgen içinde üçgen, Ay mâbedi sekizgen şeklindedir.”

Sâbiîler çeşitli kollara ayrılır. Şehristânî bunların başlıca

mâbedciler rûhânîler ve Harranlılar olmak üzere üç kola ayrıldığını söyler. Harranlılar arasında da bazı fikir ayrılıkları meydana gelmiştir. Bunlardan Salonculardan bahsedildi. Meşhur bilgin Sâbit b. Kurra da hür fikirlerinden dolayı gençliğinde Harran'dan kovuldu. 259/872 yılına doğru gelip Bağdad'a yerleşti. Sâbiiliğin yeni bir kolunu kurdu. Sâbit'ten sonra Halife el-Kâhir zamanında bir ara Sâbiilere dinî baskı yapıldı. Fakat, bu baskı uzun sürmedi. 364/975 yılında Sâbit'in torunlarından Ebû İshak el-Sâbî, halifeden dindaşları lehinde bir müsamaha fermanı çıkarttı. Bu dinin mensubu Sâbit, Câbir b. Hayyan, İbn Vahşiyye, Ebû Ca'fer el-Hâzin gibi âlimler matematik, astronomi, tıp, felsefe ve tabiî bilimlerin Arapça'ya tercümesinde ve gelişmesinde önemli hizmetler görmüşlerdir⁽¹⁰⁾.

B- Harran Ekolü ve Harranlıların İlmî

Harran bölgesi çok eski devirlerden beri ilim ve felsefe cereyanlarının yoğun olduğu bir bölgeydi. Bunda onların inançlarının ve felsefesinin etkisi büyüktür. Bu bölgedeki âlimler ve halk genellikle ârâmî idiler. Ârâmî alfabesi Urfa'da icad edilmiş Medler, Pertler ve Sâsânî'ler bu alfabeyi kullanmışlardır. Bu alfabe ve hristiyanlığın Nastûrî mezhebi İran yoluyla İslâm devrinde Orta Asya'ya girmiştir. Uygurlar bu alfabeyi almışlardır. Onlar arasında Nastûrîler vardı. Eski çağlarda olduğu gibi, el-Cezîre bölgesi milâdın ilk asırlarında Hellenizm kültürünün önemli mekteplerine sahipti. Bu mekteplerin en önemlileri Harran, Urfa, Nusaybin mektepleri idi. Antakya mektebi ile Irak'taki Cünd-i Şâpur mektebi bu mekteplerle sıkı ilişki içindeydiler. Bu bölge Gnostisizm adı verilen felsefe cereyanının merkeziydi. İslâm kaynaklarında bunlara Deysâniyye denir. Eskiçağdan beri mevcut olan Gnostikler kendilerinin yüksek hikmete (gnosa) sahip olduklarını iddia ediyorlardı. Gnostiklerin en büyüklerinden biri Urfalı Bardesan (ölm. 222)'dir. Rivâyete göre, bu zat önce putperesti. Sonra hristiyan, daha

(10) İA. Sabiiler maddesi.

sonra tekrar putperest olmuştur. Gnostikler putperest felsefesini hristiyanlığın bazı fikirleriyle telif ederek (bağdaştırarak) *Ahd-i Atik (Teurat)*'e çok düşman bir akımın temsilcileri olmuşlardır. Urfa Mektebi IV. asrın başından sonra bir hristiyan felsefe ekolü halini almıştır. Bu mektep, imparatorluğun resmî akidesine aykırı dinî fikirleri himâyesi dolayısıyla Roma imparatoru Zenon (ölm. 491) tarafından kapatılmıştır. Buna karşılık Harran Mektebi bir putperest mektebi olmaya devam etti. Putperest kültürünün temsilcisi oldukları için, kilise babaları Harran'a Hellenopolis diyorlardı. Bununla birlikte şehirde bir miktar hristiyan olduğu bilinmektedir.

Harran Mektebi'nin mensupları hakkında bilgi sahibi değiliz, yalnız, Justinianus tarafından 529 yılında Atina Mektebi kapatılınca bu mektebin hocaları Mezopotamya bölgesine gittiler. Bunlardan bir kısmı İran imparatoru Anûşiveran (devri 531-579)'ın hizmetine girdi. Cünd-i Şâpur mektebi hocaları arasına katıldı. Bir kısmı da Roma-İran arasında ara bölge durumunda bulunan el-Cezîre bölgesindeki mekteplerde kaldılar. Atina Mektebi'nin bu sıradaki hocalarının çoğu ârâmilerdendi. Mektebin başhocası Damasius, diğer hocaları Cyclisius de Emessa, İsidor de Gazza, Ermi-as de Diogen, Simplicius idiler. Bunlardan Simplicius Harran'da kalarak, Harran Mektebine çeki-düzen verdi. Nusaybin Mektebi bu hocalardan biri tarafından kuruldu.

İslâmiyet bu bölgeye geldiği sırada (m. 640) Harran, Urfa, Cünd-i Şâpur, Nusaybin mektepleri faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Bu mektepler en parlak devirlerini Anûşirevan zamanında yaşadılar. Buralarda Yunanca, Sanskritçe önemli kitaplar Süryanice ve Pehlevîce'ye çevrildi. Bu dillerde yeni kitaplar yazıldı. Peygamberin tabibi Hâris b. Kelede Cünd-i Şâpur okulunda tıp tahsili yapmıştı. Oğlunun da aynı mektepte okuduğu söylenir.

Müslümanların bu bölgeye gelmesiyle, yeni hürriyet ortamının yardımıyla buralardaki mektepler daha da canlandılar. Fırat kıyıları çok eski zamanlardaki önemini yeniden kazanarak dünya medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri haline geldi. Burada, Yahu-

dilerin, Hristiyanları, Putperestlerin, Maniheistlerin yüksek mektepleri faaliyet gösteriyordu". İşte, İslâm tarihinin ilk asırlarındaki tercüme ve te'lif hareketinin ortaya çıkmasında bu ilmî muhit etkili oldu. Medine dışında İslâm ilimlerinin ortaya çıktığı şehirler Irak, Şam, el-Cezîre bölgelerindeydi. Bunlardan Basra ve Kûfe İslâm ilim tarihinde, başka hiçbir şehirle mukayese edilemeyecek önemli bir yere sahiptirler. Sonra bunların yerini Bağdad, Buhara, Nişâbur, Semerkand, Kahire, Şam, Kurtuba gibi merkezler aldı. Matematik, felsefe, tıp, astronomi, astrolojje kitaplarını Arapça'ya tercüme edenler, bu konularda İslâm dünyasında ilk kitap yazarlar, yukarıda bahsedilen İslâm öncesi mekteplere mensup hocalar veya onların talebeleridir. Çok azı dışında bunlar arap olmayan milletlerdendi. İçlerinde hristiyanlar, yahudiler, putperestler çoktu. İslâm medeniyeti ve bilim tarihi sahalarında çalışanların bu hususu gözden kaçırmamaları gerekir.

Yukarıda temas edildiği gibi, Emeviler devrinde (660-750) el-Cezîre bölgesi ve bilhassa Harran şehri büyük bir gelişme gösterdi. Bu arada Halife Omar b. Abdülaziz zamanında hicrî 100/milâdî 718 yılında İskenderiye Mektebi kapatılınca buradaki hocalar Antakya ve Harran'a gittiler. Halife Omar b. Abdülaziz bu mektebi zararlı olduğu için değil, İskenderiye'nin kültür bakımından gerilemesi dolayısıyla nakletmişti.

İskenderiye Mektebi hocalarının ve onların eğitim yaptığı felsefe mektebinin Antakya ve Harran'a taşınmasıyla ilgili iki önemli kayda sahibiz. Bunlardan el-Mes'ûdî tarafından verilen kayıta, *ta'limin* yani felsefe eğitiminin önce Atina'da bulunduğu, İskender'den sonra İskenderiye'ye geçtiği, Roma İmparatoru Avgustos'un Mısır'ı ele geçirmesinden sonra, imparatorun İskenderiye hocalarından ve buradaki kitaplardan bir kısmını Roma'ya götürerek Roma'da ikinci bir mektep meydana getirdiği, hristiyanlığın resmî din kabul edilmesinden sonra imparator Theodosius zamanında (379-395) Roma ekolünün kapatıldığı, buradaki hocaların ve kitapların İskenderiye'ye nakledildiği, halife Ömer b. Abdülaziz

(*) Barthold, *İslâm Medeniyet Tarihi*, s. 14.

zamanında (Safer 99-Receb 101/Ekim 717-Şubat 720) İskenderiye ekolünün önce Antakya'ya, oradan halife el-Mütevekkil zamanında (847-861) Harran'a, oradan da Bağdad'a geçtiği ifade edilmektedir (*).

Meşhur filozof el-Fârâbî'den nakledilen ve İbn Ebi Usaybia tarafından verilen ikinci kayıt da aynı mahiyette olup daha ayrıntılıdır. Bu kayda göre, önce felsefe mektebi Atina'daydı "İskender'in ölümünden sonra İskenderiye ekolü teşekkül etti. Onuç hükümdar zamanında İskenderiye ekolü böyle devam etti. Bu arada oniki muallim birbiri ardına burada ders verdiler. Bunların sonuncusu Andronikos adlı biri idi. Roma İmparatoru Avgustos Mısır'ı alınca İskenderiye ekolünü ve bu ekolün kütüphanesindeki kitapları inceletti. Burada felsefe, mantığa dâir çok sayıda kitap buldu. Bu kitaplardan birer nüsha kopya edilmesini istedi. Andronikos'u bu konuda görevlendirdi. Ona, yerine bir muallim tâyin etmesini, istinsah edilen nüshaları Roma'ya götürmesini, orada ders vermesini emretti. Böylece, ta'lim yani felsefe eğitimi her iki şehirde devam etti. Hristiyanlık resmi din olunca Roma'daki ekol lağvedildi. Sâdece İskenderiye ekolü kaldı. Psikoposlar toplanarak felsefeden hangi kitapların okutulmasına devam edileceği konusunu konuştular. Mantık kitaplarından "el-eşkâl el-vücûdiyye=varlığın suretleri" bahsinin sonuna kadar okunması gerektiğini, daha fazlasının hristiyanlığa zarar vereceğini düşündüler. Zira, okunmasını uygun gördükleri kitapların hristiyanlığın müdâfaasında gerekli olduğuna inanıyorlardı. İslâm devrine kadar felsefe eğitimi böyle devam etti. İslam devrinde ta'lim İskenderiye'den Antakya'ya geçti. Uzun müddet orada kaldı. Bu ekolde tek bir muallim kalmıştı. Ondan biri Harranlı, biri Mervli iki kişi felsefe öğrendi. Mervli hocadan İbrâhim el-Mervezî ile Yuhannâ b. Haylan okudular. Harranlı hocadan ise İsrâ'il el-Üskuf (Psikopos) ile İbrahim el-Kuveyrî okudular. Bunlar Bağdad'a gittiler. İbrahim el-Mervezi ile Yuhannâ b. Haylan önce dinle uğraştılar. Kuveyrî ise felsefe eğiti-

(*) *el-Tenbih ve'l-işrâf*, Kahire 1358/1938. s. 102)

miyle uğraştı. Sonra, İbrahim el-Mervezî'den Mettâ b. Yunan felsefe okudu. el-Fârâbî ise Yuhannâ b. Haylan'dan okudu." (°)

Bu iki rivâyette bazı hatalı yerler olmakla beraber, felsefe ekolünün Harran'a nasıl geldiğinin bir yönü anlatılıyor. Bununla beraber, daha önce bahsettiğimiz gibi, Harran'da bir putperest ekolü vardı. Buna göre, yukarıdaki pasaj Harran Ekolü'nün oluşmasından değil, İskenderiye Ekolü'nün ona etkisinden bahsetmelidir. Zira, Abbâsîlerin ilk zamanlarında astrolab gibi astronomi âletleri Harranlılar tarafından yapılıyordu. Bunlar arasında Ahmed b. İshak el-Harrânî, Rabi b. Firas el-Harrânî, Alî b. Surad el-Harrânî'yi sayabiliriz. Yine aynı devirde Kurra b. Kanûtâ el-Harrânî bir dünya haritası yapmıştı⁽¹¹⁾.

Bu mekteplerde ne gibi dersler okunduğu hakkında bazı ipuçlarına sahibiz. Bu dersler arasında felsefe, tıp, matematik, astronomi, müzik, fizik, astroloji, gramer, retorik, hukuk ve bazı dînî ilimler vardı. Felsefe ve mantık aynı zamanda bu mektep mensuplarının din ve inançlarını müdâfaada kullandıkları önemli bir âletti. Bizans'a âit olan yerlerde eğitim Yunanca, Süryânîce, İran'a âit yerlerde ayrıca, Pehlevîce ve Sanskritçe kullanılmış olmalıdır. İslâm devrinde bu dillere Arapça da eklendi. Zirâ, Ârâmî mütercimlerin büyük bir kısmı Yunanca, Süryânîce ve Arapça'yi iyi biliyorlardı. Bu tercümeler ve te'lifler sonunda Arapça milletlerarası bir bilim dili haline geldi. İlk tercümelerde terimlerin önemli kısmı yunanca veya Süryânîce idi. Zamanla bu terimlerin yerini arapçaları aldı.

Abbâsîlerin başlarında meşhur olan tabibler arasında Stefan el-Harrânî adında birini görmekteyiz⁽¹²⁾. Me'mun devrinde (198-218/813-833) meşhur mütercimlerden biri Haccâc b. Matar el-Harrânî'dir. Bu zat *Öklid geometrisini*. Batlamyus'un *el-Macastî*'si ile Aristo'nun bir eserini Arapça'ya çevirmiştir. Bundan başka, Me'mun, *Beyt el-Hikme* başkanı Sâlim el-Harrânî ile

(°) *Uyûn el-enbâ*, II. 134-135.

(11) *el-Fihrist*, s. 342-343.

(12) *el-Kiftî*, s. 42.

Haccâc b. Matar'ı eski yunanca eserleri toplamaları için Bizans'a göndermiştir.⁽¹³⁾ Büyük bir ihtimalle Sâlim pek çok eser yazmış veya tercüme etmiştir. Fakat, onun eserlerinden günümüze ulaşan birkaç küçük kimya (simya) risâlesinden başka bir şey bilmiyoruz⁽¹⁴⁾. Bu sırada felsefe ile uğraşan Harranlılardan biri de, bu şehrin metropoliti Ebû Kurra'dır. Bu zat Aristo'nun *Fazâil el-nefs* adlı kitabını Tahir b. el-Hüseyn için tercüme etmiştir(38).

Felsefe ve felsefeden çıkan riyâzî ve tabîî bilimlerin hor görüldüğü ve bu konulardaki kitapların tahrip edildiği devirlerde Halife Me'mun ve onun yolundan giden ilimseverlerin bu kitapları arayıp toplamaya çalışmaları meselesi, üzerinde önemle durulacak bir konudur. Aslında yabancı kültürlere âit kitapları tahribetmek eski çağlara dayanan bir taassubun eseridir. Nuruosmaniye Kütüphanesindeki *Kitabu Mahanker* adlı eserin mukaddimesinde İskenderin fetihleri sırasında İran kültürüne âit eserleri tamamiyle imha ettiği ve sâdece bazı kitapların bu tahripten kurtulduğu anlatılmak-

(13) *el-Fihrist*, s. 304, 312, 327; *Uyûn el-enbâ*, I, 187, 204; el-Kiftî, s. 64; Sarton, I, 562; GAS, V, 225-226.

(14) GAS, IV, 271; *Nevâdir el-mahtûtat*, I, 282; *Köprülü Kütüp. Yazmalar Kataloğu*, II nr. 343.

Urfalı mütercimler arasında en meşhur olanı Theophil b. Tûmâ'dır. Bu zat Abbâsî halifelerinden el-Mehdî, el-Hâdî zamanlarında saray astronomluğu yapmış, el-Mehdî zamanında (775-185) saray astronomlarının başkanı olmuştur. *İlyada-Odise*'yi Yunanca'dan Süryânice'ye tercüme etmiş, Galinos'un tıbbâ dâir bir eserini ise Arapça'ya çevirmiştir. Doksan yaşına doğru ölmüştür. Ölüm tarihi bilinmiyor. Büyük bir ihtimalle el-Hâdî devrinde (785-805) olmalıdır.

Abbâsilerin ilk devirlerindeki Urfalı mütercimler arasında Eyyüb el-Ruhâvî ile Kayza el-Ruhâvî'nin adlarını da burada zikretmek gerekir. Eyyub el-Ruhâvî iyi mütercimler arasındaydı. Ancak, Süryânice'si Arapça'sından daha işlekti. Kayza el-Ruhâvî ise Huneyn b. İshak'ın yardımcılarından. Huneyn işi fazla olunca ona tercüme yaptırır, sonra yaptığı tercüme düzeltirdi. Hicri IV./ milâdî X. asırda yaşayan ünlü âlim İshak b. Ali el-Ruhâvî ise *Edeb el-tabib* adında, tıp ahlakından bahseden önemli bir eser yazmış, bu eser İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Tek nüshası Edime Selimiye Kütüphanesi, nr. 1685'te bulunmaktadır (*İbn el-Nedim*, Flügel neşri, s. 244; el-Kiftî, s. 77; *Uyûn el-enbâ*, I, 204, 205; Sezgin, GAS, III, 230, 263-264).

tadır. Julius Sezar ise milattan önce 48 yılında İskenderiye kütüphanesini ateşe vermiştir. Bu kütüphane M.S. 389 yılında mutaassıp bir hristiyan olan Roma imparatoru Theodosius'un emri ile yeniden tahrip edilmiştir. Yukarıda söylediğimiz gibi Theodisius Roma Felsefe Mektebi'ni de kapatmıştır. İmparator Marcian zamanında (450-457) 451 yılında Kadıköy konsilinde resmi ortodoksluk mezhebi dışındaki diğer hristiyan mezheplerinin takibe alınması kararlaştırıldı. 455 yılında bütün sapık düşüncelerin sebebi kabul edilen Hellenistik kültüre dair kitapların yakılması emredildi. İskenderiye kütüphanesi yeniden yakıldı. Bundan sonra, imparator Zenon (ölm. 491) zamanında da felsefî, riyâzî ve tabîî bilimlere dâir kitaplar takibata uğramış, Urfa Mektebi kapatılmıştır. Sâsânî imparatoru Anûşiveran çeşitli ilimleri ve bu ilimlerin temsilcilerini korurken Roma imparatoru Justinianus bu ilimlerin mensuplarını takibederek Atina Felsefe Mektebini kapatmıştır. Râşid Haddad'ın dediklerine göre Justinianus 30.000 ciltten fazla kitap tahribetmiştir.

Müslümanlar Mısır'ı ele geçirdikten sonra, Hz. Ömer'in emri ile İskenderiye Kütüphanesi'nde kalan kitapların yakıldığına dâir rivâyetler vardır. Bu rivâyetlerin kaynağı belli değildir. XIII. yüzyılda yaşayan Abdülatîf el-bağdâdî, el-Kıftî ve İbn el-İbrî'nin kitaplarında ilk defa bu olaydan bahsedilir^(*). Aynı şekilde, İbn Haldun'un bir kaydında, Hz. Ömer'in emriyle Sâsânîlerin Medâin şehrindeki imparatorluk kütüphanesinin tahrip edildiği söylenir^(**). Dördü de çok değerli bilgin olan bu müellifler ne yazık ki kaynaklarını vermezler. Belki de bu haberlerde mübâlağa vardır. Bununla beraber Arapların Medâin'i ele geçirdikleri sıradaki başka ilkel hareketlerinden tarihçiler bahsederler.

Hristiyanlık tarihinde olduğu gibi İslâm tarihinde de zaman

(*) *el-İfâde ve'l-itibar*, nşr. J. White, Oxford 1800, s. 114; *İhbar el-ulemâ*, nşr. J. Lippert, Leipzig 1903, s. 355-356; *Târîhu muhtasar el-düvel*, Beyrut 1890, s. 175-176; Philip K. Hittî, *İslâm tarihi*, çeviren Salih Tuğ, I, 252.

(**) *Mukaddime*, Beyrut 1986, s. 418; *Keşf el-zunun*, s. 679.

zaman ilim ve din çatışmaları olmuş, felsefe, riyâzî bilimler, tabîî bilimler sahasındaki âlimler ve kitaplar aşırı dindarların takibatına ve tahribatına uğramıştır. Bunların başında Ahmed b. Hanbel ve onun gibi düşünen hadisçiler ve selefiler vardır. Bunlar her türlü yeniliğe karşıydılar. Bu gibi kişiler dâima felsefe, matematik, tıp, riyaziye ile uğraşanlarla mücadele etmişler, onların eserlerini tahribetmişlerdir. Hattâ, diğer müslüman mezheplerine âit kitapları bile tahribetmişlerdir. Hâfız Abdülganî Musul'a vardığında, bir kiptan Ebû Hanife'nin hayatına âit kısmı yırtıp atmış, halkın büyük tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu yüzden bütün Ortaçağ tarihi din ve mezhep kavgalarıyla doludur. Bu kavgalar günümüzde dahi devam etmektedir. Salâhaddin el-Eyyûbî'nin Dimaşk başkadısı Muhyiddin b. el-Zekî ve şehrin başhatibi el-Devleî ellerine geçirdikleri mantık ve felsefe kitaplarını tahrib ederlerdi. Abdülkâdir el-Gilânî'nin oğlu Abdüsselâm felsefe ve riyaziye ile uğraştığı için hapsedilmiş, Bağdad'ta bir meydanda kitapları yakılmıştır (*İhbar el-ulemâ*, s. 154). Onaltıncı yüzyılda İspanya'daki bütün İslâm kültürü mirası olan kitaplar bir kardinal tarafından toplatılıp yakılmıştır. Hatta, yirminci yüzyılda bile kitap tahribatı büyük olmuştur. Fakat, bu seferki tahribat dinî taassuptan değil, dine karşı taassuptan olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nde, İkinci Dünya Savaşı sırasında Hitler rejiminde Kominist Çin kültür devriminde dinin ve eski kültürün mirası olan pekçok kitap tahrip edilmiştir. Harf devrimi sırasında, bizdeki aşırı devrimciler pekçok arap harfleriyle yazılmış kitabı, kitâbeyi tahrib etmişler, Osmanlı arşivinin bir kısmını Bulgarlara satmışlardır.

- **Sabit b. Kurra:** Hiç şüphesiz, Harran Sâbiilerinin İslâm tarihinde felsefe, matematik, tıp, astronomi ve tabîî bilimler sahasında tercüme ve te'lif hareketindeki önemli rolü Sabit b. Kurrat el-Harrânî (228-288/837-901) ile başlar. Sâbit, Yunanca, Süryânîce ve Arapça'yı çok iyi biliyordu. Bu dillerde eserler yazdı, Süryanice ve Arapçaya kitaplar tercüme etti. Huneyn b. İshak ile beraber İslâm medeniyetindeki en büyük iki mütercimden (tercümandan) biri olan Sâbit b. Kurra yukarıda söylediğimiz gibi, genç-

liğinde serbest fikirlerinden dolayı dindaşlarıyla ihtilâfa düşmüştü. Bu sırada Benû Mûsâ'dan Muhammed ile tanıştı. Muhammed onu Bağdad ve Sâmarrâ'ya götürdü (259/872). Sâbit, Halife Mu'tazid devrinde saray astronomları ve tabipleri arasına girdi. Benû Mûsânın teşvikiyle Yunanca'dan pek çok ilmî eseri tercüme etti. Daha önce yapılan tercümeleri çoğunu yeni baştan gözden geçirdi. Kendisi de orijinal eserler yazdı⁽¹⁵⁾. Sâbit'in Yunanca'dan tercüme ettiği kitaplar felsefe, mantık, matematik, astronomi, tıp, mûsikî gibi çeşitli konulara ayrılır. Bir kısım kitaplarını süryanî diliyle yazmıştır. Kâtib Çelebi, onun tercüme faaliyetindeki yerinin çok önemli olduğuna işâret ettikten sonra, "*Sâbit b. Kurra'nın çevirileri olmasaydı, kimsenin felsefeye (hikmete) dâir kitaplarından faydalanamayacağı söylenir. Nitekim tercüme etmediği her kitap öylece kalmış, kimse onlardan faydalanamamıştır*" der⁽¹⁶⁾. Geometri sahasında *Kitab el-Mafrûzat* ile daha pek çok temel eser yazan Sâbit, geometri yoluyla cebir problemlerinin çözümü, Sâbiilerin inançları ve tarihleri hakkında da eserler vermiştir. Şunu kesin olarak söyleyebiliriz ki, matematik bilimleri sahasında İslâm medeniyetinin yetiştirdiği en büyük tercümecisi Sâbit b. Kurra'dır. Sâbit yine matematik konusunda ilk büyük müelliflerdendir. Birçok matematik terimini Arapça'ya kazandırmıştır. Bazı eserleri Rönesans'tan önce Lâtince'ye çevrilmiştir. Sâbit'in tıp ko-

-
- (15) Hayatı ve eserleri hakkında bk. *el-Fihrist*, s. 305, 309, 311, 313, 321, 325-328, 331, 343, 352; *Uyun el-enbâ*, I, 207, 215-220; el-Kiftî, *Ahbar el-hukemâ*, Mısır 1326, s. 80-85; İbn Cülcül, *Tabakât el-etibbâ*, nşr. Fuad Seyyid, Kahire 1955, s. 75; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XIII, 485-486; el-Beyhakî, *Târih el-hukemâ*, nşr. Kürd Ali, Dimaşk 1946, s. 20-21; *İA*, X, 14-15; *GAL*, I, 217-218, S. 1, 384-386, *GAS*, III, 260-263, V, 260-263, 264-272, VI, 163-170, VII, 269-270; R. Şeşen, *İslâm dünyasındaki ilk tercüme faaliyetlerine umûmî bir bakış*, *İTED*, VII/3-4, İstanbul 1979, s. 12, 13 vd.; *İslâmî tıp yazmaları kataloğu*, s. 176-177; *Dictionary of scientific biography*, XIII, 288-295, XV, 249; Kadri H. Togan, *Türâs el-arab el-ilmî*, Kahire, 1382/1963, s. 195-205; *Vefeyâ' el-a'yan*, I, 313-315; Salih Zeki, *Âsâr-ı bâkiye*, İstanbul 1329, I, 157; Rüşdi Râşid, *Târih el-riyâziyyat el-arabiyye beyn el-cebr ve'l-hisâb*, tercüme eden Hüseyin Zeyneddin, Beyrut 1989, s. 279, 301-306.
- (16) *Keşf el-zunûn*, s. 1594.

nusunda te'lif ve tercüme ettiği eserler de büyük bir yekûn tutar. Yalnız, tıp konusunda Huneyn b. İshak'tan sonra gelir. Kaynaklarda eserlerinin listesi verilmektedir. Bunlardan matematik, felsefe, tıp, astronomi sahalarına âit 50'den fazlası zamanımıza ulaşmıştır.

Sâbit'in ilmî faaliyeti şöyle özetlenebilir:

Matematik: Sâbit, matematiğin hemen hemen bütün dalları üzerinde çalıştı. Yunanca'dan, birçok eski matematik eserlerini, özellikle *Lemmata*, *Temas Eden Çemberler Üzerine*, *Üçgenler Üzerine* ve *Apollonius Konikleri*, Nikomachos'un *Aritmetiğe* girişi de dahil olmak üzere, Arşimed'in orijinal dilinde elimize geçmeyen bütün çalışmalarını tercüme etti. Öklid'in *Elementler*'i ve Batlamyus'un *Almagest*'si üzerine yorumlar da yazdı. Sâbit'in *Kitab-ı Mafrûdat*'ı Ortaçağ'da çok ün kazandı ve Nasîreddin el-Tûsî, *geçiş kitapları (el-mutasassitât)*'nda, *Elementler* ve *Almagest*'in yanında bu kitaba da yer verdi. Eser, inşaatla ilgili 20 problem ve $(a+x)x=b$ kuadratik denkleminin çözümüyle bağlantılı bir geometrik problem de dahil olmak üzere, geometri ve geometrik cebir hakkında 36 öneriyi kapsıyordu.

Sâbit, Nikomachos'un *Kitab el-medhal ilâ ilm el-aded* adlı eserini tercüme etmekle islâm matematiğine Pythagorasçı sayı ve aritmetik anlayışını soktu. İslâm matematiğinde sayı mistisizminin yerleşmesini sağladı. Daha sonra, bu sayı mistisizmini İhvan el-Safa geliştirdi. İslâm matematikçileri Pythagorasçı aritmetik anlayışını yunanca adı ile aritmatika şeklinde adlandırdılar. Bu anlayışı, *İlm-el-aded* (sayılar ilmi) dedikleri Öklidçi geometri-aritmetik anlayışından ayırdılar. İbn el-Heysem'e göre, Pythagorasçı aritmetik anlayışının en önemli özelliği tümevarım metodunu kullanmasıdır. Bu da Pythagorasçı aritmetiğin nokta=atom sayı anlayışına dayanmasından kaynaklanmaktadır. Öklidçi aritmetikte ise tam sayılar ve doğru çizgilerle temsil edilmekte ve ispatlarda Öklid'in *Elementler*indeki geometrik ispat anlayışı esas alınmaktadır. Sâbit'in sayılar teorisine ikinci önemli katkısı *Makâle fî İstihrâc el-a'dâd el-mütahâbba bi sühûlet el-maslak ilâ zâlika*" (dost sayıların bulunması üzerine bir yazı) ise sayılar teorisiyle ilgili 10 teorem içeri-

yordu; bunlara Öklid'in *Elementler*'indeki 36 ile uyuşan mükemmel sayıların bulunması (bölenlerin toplamına eşit sayılar), kalanların hesabı, hatalı sayılar (bölenlerin toplamından büyük veya küçük olan sayılar) ve ilk olarak Sâbit'in çözdüğü dost sayılar probleminin (birinin bölünenlerenin toplamı diğerine eşit olan sayı çiftleri) çözümü teoremleri de dahildi. Sâbit'in metodu şöyleydi: Eğer,

$$p=3.2^n-1, q=3.2^n-1 \text{ ve } r=9.2^{2n-1}-1 \text{ asal sayılar ise,}$$

$$m=2^n.pq \text{ ve } N=2^n.r \text{ dost sayılardır.}$$

Sâbit'in bu çalışması daha sonraki İslâm matematikçileri tarafından geliştirilmiştir. Bunlar arasında konu ile ilgili en önemli teorik çalışmayı Kemâleddîn el-Fârisî (ölm. 1320 civarı) yapmıştır. Kemâleddin *Tezkiret el-ahbab fî beyan el-tehâb* adlı çalışmasında tam bölen parçalar teorisini yeni bir anlayışla ele almış, sayı analizinde asal sayıları temele koyarak aritmetiğin temel teoremini formüle etmiştir.

Kitab fî te'lîf el-niseb (oranların tesbiti), oranların çarpımı şeklinde ifade edilmiş olan "karma oran"lara (geometrik değerlerinin oranları) tahsis edilmiş bir eserdi. Sadece doğal sayıları hesaba katan eski Yunanlılar, aritmetik unsurları, geometrik değerleri ifade etmekte kullanmaktan kaçınarak, oranların çarpımını "kompozisyon" olarak isimlendirdiler. Oranların kompozisyonu, *Elementler*'de (VI, 23) kullanıldı ama, orijinal metinde yer almayıp, karma oranlar sadece bazı özel durumlar için tanımlandı (*Tanımlar* V, 9-10). Daha sonraları bir yorumcu (muhtemelen İskenderiyeli Theon VI, 5'te) tamamıyla Öklid dışı bir metodla bazı ilâveler yaptı.

Sâbit, *Elementler* VI, 5'i eleştirir ve Öklid düşüncesine uygun bir tanım öne sürer: A, B, C, D, E, F değerleri ve $A/B=L/B.C/D=L/N$, $E/F=N/M$, eşitlikleri sağlayan L, M, N değerleri varsa, A, B, C, değerleri için A/B oranı, A/C ve C/B oranlarından, A, B, C, D, E, F değerleri için A/B oranı, C/D ve E/F oranlarından meydana gelir. Daha sonra çarpımları tanımladı ve sistematik olarak aritmetik değerleri, geometrik değerler için kullandı. Oranlar

hakkında teoremler de ispatladı ve bunlarla ilgili bazı problemleri çözdü. Bu bilimsel eser sayılar kavramının, pozitif reel sayıları kapsayacak şekilde genişletilmesi bakımından önemli olup, XI. yüzyılda Biruni (*el-Kânun el-Masûdî*) ve Hayyam (*Şerh mâ eşkele min müsâdarât Kitâb Uklidis*) tarafından daha açık şekilde ortaya konuldu.

Risale fî Şekl el-Kattâ’da (*Sekant şekli hakkında risâle*) Batlamyus’un küresel astronomi problemlerini çözmek için kullandığı Manelaus’un tam küresel dörtgen teoreminin yeni ve şık bir ispatını sunar. Sabit, bu teoremin değişik şekillerini elde etmek için kendi karma oranlarını kullandı. Onun bu çalışması daha sonra Nasîruddin el-Tûsî (ölm. 1273) tarafından *Kaşf al-kinâ’ an esrar el-katta’* adlı eserinde geliştirildi. Böylece düzlemsel ve küresel trigonometri ayrı bir bilim haline geldi. *Kitâb fî misâhat kat’el-mahrut ellezî yüsammâ el-mükâfî*’ de (*Parabol isimli koni kesitinin ölçümleri üzerine kitap*) Sabit, bir parabolik düzlem parçasının alanını hesapladı. Önce aşağıdaki sayı serilerinin toplamları üzerine birçok teorem ispatladı:

$$\begin{array}{ccc} n(2k-1)=n^2 \text{ye göre,} & n(2k-1)^2=n/3=2/3.2n & n(2k-1)e \\ k=1 & k=1 & k=1 \end{array}$$

Daha sonra bu sonuçları $a_k=(2k-1)$ a, $b_k=2k-b$ parçalarına aktardı ve gösterdi ki, ne kadar küçük olursa olsun bütün a/b oranları için her zaman $\lim_{n \rightarrow \infty} 1=0$ olan bir n doğal sayısı, eşitsizliği için hesaplanabilir.

$$\frac{n}{2n, b=1 \sum (2K-1 < a/b)}$$

eşitsizliği için hesaplanabilir. Sâbit bu sonucu parçalara da uyguladı ve parabolün eksenini tek sayılarla orantılı parçalara böldü. Daha sonra bölen noktalar doğrultusunda kirişler aldı ve parabol parçalarının içine, köşeleri bu kirişlerin uçları olacak şekilde çokgenler yerleştirdi. Bu çokgenlerin alanı alt ve üst limitleriyle belirlendi ve buna dayanarak, parabol parçasının alanının, yükseklik

ve taban çarpımının 2/3'üne eşit olduğu gösterdi. A.P. Yousc-

hkevitch, Sâbit'in hesaplarının Arşimed'in parabolün dörtgenleş-

mesi'nde verilen $\int_0^b v^2 dv$ alanına değil $\int_b^a \sqrt{v}$ da integrali-

ne eşit olduğunu gösterdi. Hesaplama esas olarak alt ve üst entegral toplamlarının uygulaması üzerine kurulmuş olup, ispat tümevarım yöntemiyle yapılmıştır; burada ilk defa bir entegrasyon segmanı eşit olmayan parçalara bölünmüştür.

Makâle fi misâhat el-mukassamet el-mükâfiye'de (Parabolik cisimlerin ölçülmesi üzerine), Sâbit, bir parabol parçasını eksen

etrafında döndürerek elde edilen düzgün, çıkıntılı veya ezilmiş tepeli parabolik kubbeler ve tabanı çevresinde döndürerek elde edilen kubbe ve küreleri ortaya attı. *Kitâb...el-mükâfi*'de sayı dizilerin toplamı üzerine ispatladığı teorem gibi, her ∞ değeri için $0 < \infty < 1$ olmak üzere $\lim_{n \rightarrow \infty} n = 0$ 'a tekabül eden bir teorem ve parabolik kubbenin hacminin, aynı tabanlı ve yüksekliği kubbenin n/∞ eksen

olan silindirin hacminin yarısına eşit olduğunu gösteren bir teorem de ispatlanmıştır. Sonuç ise $\int_0^a v dx$ entegralinin sonucuna eşittir.

Kitâb fi misâhat el-eşkâl el-müsattaha ve'l-mücesseme (Yüzey ve uzay şekillerinin ölçülmesi üzerine kitap), uzay geometrisinde cisimlerin hacimlerini ve gerek yüzey, gerekse uzay şekillerinin alanlarının hesaplanması üzerine metodlar ihtiva eder. Burada daha önce bilinenlerin yanında Sâbit tarafından ispatlanmış ve daha sonra kullanılmamış olan, çok tabanlı (kesik piramit ve koniler) cisimlerin hacimlerinin hesaplanmasıyla ilgili bir kural da vardır: eğer S_1 ve S_2 tabanlarının alanları ve h yükseklik ise hacim

$$V = 1/3 h (S_1 + \sqrt{S_1 S_2} + S_2) \text{ ye eşittir.}$$

Kitâb fi'l-te'ettî li istihrâc amel el-mesâ'il el-hendesiyye (Geometri problemlerinin çözüm metodu üzerine kitap), geometri problemlerinin üç merhalesinde işlemlerin ardarda gelişini inceler:

Oluşturma, ölçüm ve ispat (Öklid ise problemleri yalnız oluşturma-problemler -ve ispat- teoremler olarak ele almıştır). *Risâle fi'l-huccet el-mensûbe ilâ Sokrat fi'l-murabba' ve kutrihi'de* Sâbit, "Meno"da Eflatun tarafından tarif edilen, Phisagor'un ikiz-kenar dik üçgenle ilgili teoreminin ispatını inceler ve bu teoremin genel hali için üç yeni ispat verir. Birincisinde, hipotenüs üzerine kurulan kare, verilen üçgene eşit ve karenin iki komşu kenarı üzerine kurulan iki üçgen çıkartılmakta ve karenin diğer kenarlarına eklenmektedir. Böylece elde edilen şekil, dik üçgenin dik kenarları üzerinde kurulmuş karelerden oluşur. İkinci ispatta, dik üçgenin dik kenarları üzerine kurulan karelerin, hipotenüs üzerine kurulan kareden ayrılarak parçalara bölünmesi söz konusudur. Üçüncü teorem, Öklid'in *Elementler* VI, 31'inin geliştirilmesidir. Burada Phisagor teoreminin genelleştirilmesi de vardır: eğer ABC üçgeninde B tepesinden iki doğru, ABE ve BCD benzer üçgenlerini kesecek şekilde çizilirse,

$$AB^2+BC^2=AC(AE+CD) \text{ dir.}$$

Kitâb fi amel şekl mücessem zî erba' aşare kâ'ide tuhîtu bihi küre ma'lûme'de (Cisimlerin oluşturulması üzerine) Sâbit, verilen bir kürenin içine 14 yüzlü bir çokyüzlü cisim yerleştirir. Ardından Öklid'in beşinci postülasını ispatlamak için iki deneme yapar:

Makâle fi bürhân el-musâderet el-meşhûra min Uklidis (Öklid'in iyi bilinen postülasının ispatı üzerine kitap) ve *Makâle fi enne'l-hatteyn izâ uhricâ alâ zâviyateyn akall min kâ'imeteyn iltekayâ* (iki dik açıdan daha küçük açılardan çaprazlama çizilecek iki doğrunun kesişeceği gerçeği üzerine). İlk deneme, iki doğru bir üçüncüsü ile kesildiği zaman, kesenin bir tarafından birbirlerine yaklaşarak, diğer tarafında ise uzaklaşarak devam ettikleri şeklindeki pek açık olmayan varsayımına dayanmaktadır. İspat, en önemlisi üçüncüsü olmak üzere beş önermeden oluşur. Sâbit beşinci önermede, Öklid'in beşinci postülasının ispatına yarayan paralelogramın varlığını ispatlar. İkinci deneme, kinematik düşüncelere dayanır. Eserin girişinde, kullanımının ge-

rekliliğini öne sürerek, hareketi geometride mümkün olduğu kadar az kullanan Öklid'in yaklaşımını eleştirir. Daha sonra, bir cismin basit hareketinde (paralel kayma) bütün noktalarının birer doğru çizeceğini kabul eder. İspat yedi önermeden oluşur. Birincide, hareketin kullanılması zorunluluğundan dolayı, birbirinden eşit uzaklıktaki doğruların varlığına kanaat getirir. Dördüncüde Öklid'in beşinci postülasının ispatında kullanılan yedinci önermedeki dikdörtgenin varlığını ispatlar. Bu iki eserin beşinci postülanın ispatı hakkında yapılan daha sonraki çalışmalar üzerinde önemli bir etkisi olmuştur (Özellikle İbn el-Heysem Öklid üzerine yorumlarına bunu eklemiştir). Benzer denemeler daha sonra, Öklid dışı geometrik metodların yaşatılmasına öncülük etmiştir.

Kitâb fî kutû'l-ustuvâne ve-basîtihâ (Silindir kesitleri ve yüzeyleri üzerine kitap), dairesel eğik silindirin düzlem kesitlerini inceler ve bu silindirlerin iki kesen düzlem arasında kalan yanal alanlarını hesaplar. Sâbit, önerme on üçüncüde, bir elipsin, çemberin dik açı ile sıkıştırılması sonucu elde edildiğini gösterir, daha sonra yarıçapları a ve b olan elipsin alanının, yan çap $\sqrt{ab}$ olan çemberin alanına eşit olduğunu ispatlar ve on beşinci on yedinci önermelerde, elipsi ona eşit olan çembere dönüştürülen eşit affin'e dönüşümü (açıları koruyan dönüşüm) inceler.

Sâbit, bu durumda, elips parçalarının alanlarının kendilerine karşılık gelen daire parçalarının alanlarına eşit olduğunu ispatlar. Otuz yedinci önergede, iki keser düzlem arasında kalan silindir parçasının yan yüzeyinin, silindirin küçük kesiti olan elipsin çevresi ile silindirin aksının iki düzlem arasında kalan parçasının uzunluğu ile çarpımına eşit olduğunu ispatlar. Bu önerme, elipsin çevre uzunluğunu veren genel eliptik entegrali, daha basit şekilde ifade eden formüle tekabül eder.

Cebirle ilgili eseri *Kaul fî tashih mesâ'il al-cabr bi'l-barâhîn el-hendesiyye* (Cebir problemlerinin geometrik delillerle doğruluğunun gösterilmesi üzerine düşünceler) adlı eserinde *Elementler* II, 5-6'yı kullanarak $2+a=b$, $2+b=a$, $2=a+b$ kuadratik denklemlerinin çözümü üzerine metodlar veriyordu (bu metodların

daha önceki geometrik ispatlarını verirken al-Harezmi, Öklid'e başvurmamıştı). *Mes'ele fî'amel el-mütevassiteyn ve kismet zâviye ma'lûme bi-selâs aksâm mütesâviye*'de (İki ortalamanın oluşturulması ve verilen açının üçe bölünmesi problemi) Sâbit, bir açının üçe bölünmesi klasik problemleri ile, kübik denklemlere tekabül eden iki ortalama oranın bulunması problemini çözer. Burada problemler Arşimed'in, hiperbol ve daire çevresinin kesişim noktalarını bulmaya dayanan, "araya sokma" (insertion) metodu-na tekabül eden bir yöntemle çözülmüyordu (Cebirle ilgili eserinde Omar el-Hayyâmi lineer ve kuadratik denklemler dışındaki ve pozitif kökleri olan kübik denklemleri çözmek için buna benzer bir yöntem kullandı).

Sâbit, görünen hareketin minimum ve maksimum hız noktalarını ve görünen hareketin gerçek hızının, hareketin ortalama hızına eşit olduğu noktaları ele alan *Kitab fî ibtâ'el-hareke fî felek el-hâric el-merkez*'de (Ekliptik... üzerinde hareketin hızlanması ve yavaşlaması üzerine kitap), Batlmyus'un dışmerkezlilik hipotezine göre güneşin bariz olmayan hareketini inceledi. Bu noktalarda güneşin eşit olmayan görünüş hareketlerinde anlık hızlar (velosite) vardır.

Sâbit'in Kitâb fî âlât el-sâ'ât elletî tüsemâmâ ruhâmât (Güneş saatleri hakkında kitap), matematik tarihi açısından çok ilginçtir. Kitapta güneşin yükseldiği h, eğimi Ó'ya göre azimut (güneş açısı) A, şehrin enlemi Δ ve saat açısı t'nin tanımları

$$\sin h = \cos(\Delta - 6) - (\sin t \cdot \cos 6 \cdot \cos \Delta)^{-1} \text{ ve}$$

$$\sin A = \sin t \cdot \cos \acute{O} / \cos h \text{ 'ye dönüşür, bunlar da}$$

tepeleri güneş, zühre ve evrenin kutbu olan küresel üçgenin genel hali için küresel cosinüs ve sinüs teoremlerine eşittir. Metodlar, Sabit tarafından genel küresel trigonometri teoremi gibi gerçek küresel astronomi problemleri çözülerek formülleştirildi. Cosinüs teoremi XV. yüzyıla kadar ortaya çıkmazken (Regiomontanus), sinüs teoremi X. yüzyılın sonunda ortaya atıldı. Aynı eserde Sâbit, gnomonun güneş takvimi düzlemi üzerindeki gölgesinin uzunluğu

l'nin değişimi ve esas olarak noktanın boylam parçası J ve enlem parçası y olarak polar koordinatlarını, ya da, aynı noktanın kartezyen koordinatlarını, $J=1 \sin A$, $y=1 \cos A$ 'ya göre gösteren gölgenin azimutu A'yı inceledi. Güneş takvimi üzerine bir başka eserin de (*Makale fi sıfat el-aşkal elletî tahdüsü bi-memarr taraf zill el-mikyâs fi sath el-ufuk fî kulli yavm ve fî külli beled*) Sâbit, gnomonun yatay düzlemdeki gölgesinin ucu ile ortaya çıkan konik kesiti inceler ve güneşin değişik yerlerine bu kesitlerin merkez ve çaplarını belirler. Felsefî eser *Mesâ'il sü'ile' anhâ Sâbit İbn Kurra el-Harrânî*'de (*Sabit İbn Kurra'ya sorulan sorular...*) somut sayılan şeylerden (*ma'dud*) farklı olarak, sayıların ('*adad*) soyut karakteri üzerinde durur ve sadece potansiyel sonsuzluğu kabul etmiş olan Aristo'nun aksine, gerçekten sonsuz olan şeylerin varlığını kabul eder. Gerçek sonsuzluk Sâbit tarafından *Kitâb fi'l-Karastun* (*Kirişlerin dengesi üzerine kitap*)da kullanıldı.

Astronomi: Sâbit birçok astronomik eser de yazdı. Daha önce, onun güneşin görünür hareketleri üzerine kitabından bahsetmiştik. *Kitâb fi senet el-Şems* (Güneş yılı üzerine kitap) de aynı konudur. *Kaul fi izâh el-vech allezî zekere Batlamyus...* Ayın görünür hareketleri üzerine ve *Fî hisâbı rü'yet el-ehille* de yeni ayın görünebilirliği hakkındadır. "*De motu actave sphere*" olarak aktarılan eserde ve *Risâle ilâ İşhak b. Huneyn*'de Sâbit "sekiz göksel kürenin" (sabit yıldızlara âit) yardımıyla, kinematik hipotezlerini açıklayan precession (kendi eksenini etrafındaki yörüngeye açısı) olayını açıklar. Bu göksel kürelerin ilk yedisi güneş, ay ve beş gezegendir. Sâbit dokuz kürenin yardımıyla ekinoksların trepidation (kımıldama)'unu açıklar. Trepidation teorisi islamda ilk olarak Sabit'in ismiyle beraber ortaya çıkmıştır.

Mekanik ve fizik: Sâbit'in ağırlıklar üzerine kitaplarından iki tânesi *Kitab fi sıfat el-vezn ve ihtilâfihi* (Ağırlığın ve dengesizliğin özellikleri üzerine kitap) ve *Kitab fi'l-karastun* (Kirişlerin dengesi üzerine kitap) mekaniğe ayrılmıştır. Bunlardan birincisinde asılmış veya ortasından desteklenmiş iki ucu ağırlıklı kirişin denge prensipleri ile Aristo'nun dinamik prensiplerinin formülleri

vardır. İkincisinde Sâbit, aynı prensipten hareketle, kaldırâçların dengesi prensibini ispatlar ve bir ağırlığı dengeleyen iki ağırlığın, bunların orta noktasından ağırlıkları toplamına eşit bir ağırlıkla denge bozulmadan yer değiştirebileceğini isbatlar. Sabit bu ikinci prensibini istendiği kadar katta sonsuz miktarda eşit mesafelerde asılmış ağırlıklar (eşit) için genelleştirerek, sürekli eşit dağıtılmış ağırlıklar halini inceler. Burada tüme varım metodu ve alt ve üst entegral toplamalarının incelenmesi ile sonuç landa entegraline eşittir. Elde edilen sonuç ağır kirişin dengesini hesaplamada kullanılır.

Sâbit'in tabii bilimlerdeki çalışmaları arasında elle yazılmış örnekleri hala mevcut olan, dağların oluşum nedenleri ve ateşin kaya parçalarıyla yakılması üzerine yazılmış olan *Kaul fi'l-sebeeb ellezî cuilet lahu miyah el-bahr mâliha* (Deniz suyunun tuzlu olması nedenleri üzerine tartışma) adlı eseri vardır. Müzik üzerine iki eser de yazmıştır.

Tıp: Sâbit, Ortaçağ doğusunun en iyi tanınan tabiblerinden biriydi. İbn el-Kıftî, *Târih el-hukemâ*'da Sâbit'in ölüme bırakılmış bir kasabı tedâvî edişini yazar. Sâbit, Galen tıbbı üzerine birçok eser yazmıştır.

Bunlar arasında doktorlara genel rehber olarak *el-Zahire fi ilm el-tıbb*, *Kitab el-ravza fi'l-tıbb*, *el-Künnaş* ve kan dolaşımı, embriyoloji, değişik hastalıkların tedâvisi, *Kitab fî ilm el-ayn...* (Göz ilmi üzerine kitap), *Kitap fi'l-cederî ve'l-hasba* (Çiçek ve kızamık üzerine kitap), *Risâle fî tevellüd el-hasât* (Böbrek ve mesâne taşlarının meydana gelmesi üzerine eser), *Risâle fi'l-beyaz ellezî yazharu fi'l-beden* adlı kitapları ile ilaçlar hakkındaki kitaplarını sayabiliriz. Sâbit kuşların anatomisi üzerine, veterinerlik (*Kitab el-baytara*) üzerine de eser yazdı. Aristo'ya atfedilen *Kitab el-nebat* üzerine yorumlar yaptı.

Felsefe ve insan bilimleri: Sâbit'in felsefî eseri *Masâ'il su' ile anhâ Sâbit b. Kurrat el-Harrânî*'de Iraklı hristiyan öğrencisi Ebû Mûsâ b. Üseyd'in sorularına olan cevapları da yer alır. Başka bir felsefî eseri *Makâla fî talhîsi ma etâ bihî Aristotalis fî*

*kitâbihî fî mâ ba'd el-tabia'*da Eflatun ve Aristo'nun ilk mebedin hareketsizliği konusundaki görüşünü eleştirir. Bu, muhakkak hareketin matematikte kullanılmadığı eski geleneksel görüşe karşı çıkıştır. İbn el-Kıftî, Sâbit'in Aristo'nun *Kategoriler*'i, *De interpretatione* ve *Analitik*'i üzerine yorumlar yaptığını söyler. Ayrıca, mantık, psikoloji, ahlak, bilimlerin sınıflandırılması, süryani dilinin grameri, siyâset, Eflatun'un *Cumhuriyet*'indeki sembolizm üzerine de eser yazdı. İbn el-Kıftî, Sâbit'in Sâbiîlerin dinleri ve gelenekleri üzerine de eserler yazdığını söyler (*Dictionary of Scientific Biography*, XIII, 288-295, B. A. Rosenfeld - A. T. Grigorian).

- *el-Battânî*: Müslüman olan Sâbiîlerin en meşhuru, hiç şüphesiz, Avrupalıların Albategni, Albatanius dedikleri Ebû Abdullah Muhammed b. Câbir b. Sinan el-Battânî'dir. 244-317/858-929 yılları arasında yaşayan bu büyük âlim ömrünün çoğunu Rakka'da geçirmiştir. Babası Câbir b. Sinan da bir astronomdu (*el-Fihrist*, s. 285; GAS, VI, 162). Kaynaklar onun 23 Ocak /2 Ağustos 901 tarihinde Antakya'da birer güneş ve ay tutulmasını gözlemlediğini söyler.

el-Battânî'nin sadece dört eserini bilmekteyiz. Bunların en önemlisi 264/877 yılından itibaren Rakka'da yaptığı rasathane gözlemlerinin sonuçlarını topladığı *el-Zîc*'idir⁽¹⁷⁾. el-Battânî'nin bu zîcinin iki redaksiyonu vardır. Günümüze ikinci redaksiyonu gelmiş ve İtalyan şarkiyatçılarından Nallino tarafından yayınlanmıştır. el-Battânî bu zîcinde Batlamyus astronomisindeki pek çok yanlış düzeltmiştir. Onun tertibettiği bu zîc, Nasîruddîn el-Tûsî (ölm. 672/1274) ve arkadaşları tarafından tertiplenen *Zîc-i ilhanî*'nin ortaya çıkışına kadar doğuda ve batıda sahasının en önemli eseri olmaya devam etmiştir. el-Battânî'nin *Zîc*'i ilk defa 1143 yılında Robertus

(17) Yıldızların, Ay'ın ve Güneş'in hareketleriyle ilgili astronomi cetvellerine zîc denir. el-Battânî için bk. el-Fihrist, s. 338; el-Kıftî, s. 280; el-Beyhakî, s. 29-30; *Siyeru a'lam el-nübelâ*, XIV, 518-519; C.A. Nallino, *el-Bettanî madde-si*, *IA*, II, 577-578; *El²*, I, 1157-1158; *GAL*, I, 222, S. I, 397; GAS, V, 287-288, VI, 182-187, VII, 158-160; *Dictionary of scientific biography*, I, 507-516; Togan, *Türâs el-arab el-ilmî*, s. 241-248; İbn Sa'id, *Tabakat el-ümem*, s. 64-65; *Vefeyat el-a'yan*, V, 164-165; Salih Zeki, I, 160-162.

Retinensis tarafından olmak üzere üç defa Lâtince'ye tercüme edilmiştir. Son olarak ise, Kastilya kralı X Alfons tarafından *Alfons Zîc'i* hazırlanırken tercüme edilmiştir. Bu tercümeler defalarca basılmıştır. Kopernik, Tycho Brahe, Galileo, Keplerin çalışmalarına etkili olmuştur. G. B. Ricialli *Yeni Almagest* adlı kitabında bu eserden çok alıntı yapmıştır. Robertus Retinensis ayrıca, el-Battânî'nin *Şerh el-Makâlât el-erba'li Batlamyus* adlı eserini de Lâtince'ye tercüme etmiştir.

El-Battânî *Zîc*'inde açık ve doğru bir şekilde ay tutulmasını, mevsimlerin sürelerini, güneşin hakîkî ve ortalama hareketini, iki itidal noktası arasındaki gerilemeyi ortaya koymuştur. Bunun sonucu, zamanın asırdan asıra yavaş bir değişikliğe uğradığını isbat ederek, Batlamyus'un güneş evcinin (apoge noktasının) değişmezliği prensibini yıkmıştır. Yine Batlamyus'un aksine güneşin zahîrî çapının değiştiğini, halka şeklindeki güneş tutulması ihtimalini ortaya koymuştur. Ay ve gezegenlerin hareketlerine âit pek çok hesap yanlışını düzeltmiş, yeni ayın tesbiti konusunda çok orijinal bir metod bulmuştur. Güneş ve Ay tutulması konusundaki önemli gözlemleri, Dunthorn'un 1794 yılında ay hareketlerinin hızlanması olayını bulmasına yardımcı olmuştur.

el-Bettânî *Zîc*'in üçüncü bahsini trigonometrik fonksiyonların incelemesine ayırmıştır. Batlamyus sadece kiriş kavramını ele alırken Hintliler sinüs kavramını kullanıyorlardı. İslâm matematiğinin ilk dönemlerinde kiriş ve sinüs kavramları yanyana kullanılmaktaydı. Bettânî sinüs kavramını ilk defa oldukça açık ve düzenli bir şekilde kullanmış, bunu yunanlıların kiriş anlayışına tercih etmiştir. Ayrıca, cosinüs fonksiyonunu ilk olarak astronomi araştırmalarında kullanmıştır. Daha önce Habeş el-Hâsib *cotenjant*, *tanjant* fonksiyonlarını tam anlamıyla belirlemiş ve derece cinsinden bir cotenjant tablosu hazırlamıştı. Ayrıca, el-Bettânî küresel bir üçgende açılar ile kenarları arasında $\cos a = \cos b \cos c + \sin b \sin c \cos A$ şeklinde ifâde edilen ilişkiyi tespit etmiştir. Onun küresel trigonometri sahasındaki buluşları Rönesans'ta geometrinin bu dalının geliştirilmesi konusundaki çalışmalarına yardımcı olmuştur⁽¹⁸⁾.

(18) *İA*. II, 577-578.

- *Alî b. İsâ*: 900 yılı civarında Harran'da yetişen âlimlerden biri de Alî b. İsâ el-Usturlâbî el-Harranî'dir. Bu zat astrolojinin güçsüzlüğü ve astronomi âletleri hakkında eserler yazmıştır⁽¹⁹⁾.

Bunlardan başka Harranlı Sâbiilerden şu âlimler çıkmıştır:

- *Sinan b. Sâbit b. Kurra*: Sâbit b. Kurra'nın oğlu olup doğum tarihi bilinmez. Bağdad'ta babasından, çeşitli âlimlerinden ders aldı. Tıp, geometri ve astronomi konularında eserler yazdı. Abbâsî halifesi el-Muktedir tarafından Reîs el-Etibba (Tabiblerin Reisi) tâyin edildi. Emri altında Bağdad ve civarında hizmet veren 800'den fazla tabib vardı. Halife el-Kâhir onun müslüman olmasında ısrar edince, Bağdad'tan Horasan'a kaçtı. Sonra, müslüman olup Bağdad'a döndü. 331/943 yılında bu şehirde öldü.

Sinan b. Sâbit Yunanca ve Süryânîce'den kitaplar tercüme etmiş, daha önce yapılan bazı tercümeleri düzeltmiştir. Tıp, astronomi, geometri, edebiyat sahalarında, Sâbiilerin dini, Süryânî hükümdarları konusunda değerli eserler yazdı. Harran Sâbiilerinin temel din kitaplarından *Kitâbü Hermes*'i Arapça'ya tercüme etti. Eflatun'un geometriye dair temel kitabını ıslah edip, yeni ilâveler yaptı. Ebû Sehl el-Kühî'nin metematîğe dâir eserlerini düzeltti. Geometriye, tıbbâya dair bazı eserleri zamanımıza ulaşmıştır. Bunlardan dâire içine çizilen dikkenarlı şekiller üzerine yazdığı risâle ve Yûsuf el-Kuss'un Süryânîce'den Arapça'ya çevirdiği Öklid'in *Geometresi*'nin üçgenlerle ilgili kısmına yaptığı düzeltmeler önemlidir⁽²⁰⁾.

Sinan'ın oğlu Sâbit, Taberî tarihine Zeyl olarak yazdığı tarih kitabında babasından bahsederken şöyle der:

Halife el-Muktedir zamanında Alî b. İsâ b. el-Cerrah'in vezirliği sırasında bir sene hastalıklar arttı. Bu sırada babam Bağdad ve

(19) *el-Fihrist*, s. 284; *GAL*, S. I. 394; *GAS*, VI, 143-144; *Dictionary of scientific biography*, I, 38.

(20) *el-Fihrist*, s. 332, 359-360; el-Kıftî, s. 130-133; *Uyûn el-enbâ*, I, 220-224; *GAL*, I, 218, S. I. 386; *GAS*, V, 291; *Dictionary of scientific biography*, XII, 447-448.

diğer yerlerdeki hastanelerin idâresi başına getirilmişti (Reisülettibbâ tayin edilmişti). Vezir Alî b. İsâ babama bir yazı yazarak “Ben hapishanelerdeki düşündüm. Onların bulundukları ortam kötü ve kalabalık. Bunun için hastalıklara çok yakalanırlar. Buna karşılık tedâvî için tabib bulamazlar. Hergün onları ziyâret edip tedâvilerini yapacak tabibler görevlendirsen iyi olur” dedi. Babam da bütün Reisülettibbâlîği zamanında onun dediğini yaptı. Hapishanelerdeki hastaları tedâvi edecek tabibler tâyin etti. Onlara ilâç gönderdi.

Başka bir defasında vezir yeni bir yazı yazıp, “Ben köylerdeki insanları düşündüm. Aralarında hastalar eksik olmaz. Tabib bulamazlar. Onlara tabibler ve ilâçlar gönder. Her yeri dolaşıp hastaları tedâvî etsinler” dedi. Babam onun bu emrini de yerine getirdi. Tabibler köyleri dolaşıp, müslüman olsun olmasın, hastaları tedâvî ettiler.

Bedr el-Mutezidî Hastanesi’nin masrafları Halife Mütevekkil’in annesi Secah’ın vakfından karşılanıyordu. Bu vakfın gelirinin bir kısmı ise Hâşimîlerin maaşları için harcanıyordu. Vakfın mütevellisi (müdürü) Ebû’l-Sakr Vehb b. Muhammed idi. Hâşimîlerin maaşlarını vermek için hastanenin masraflarını kısıtı. Bunun üzerine, babam, vezire durumu bildirdi. Vezir Alî b. İsâ mütevellî Ebû’l-Sakr’a bir yazı yazarak hastanedeki hastaların hissesini Hâşimîlere veremeyeceğini, önce hastanenin tahsisatını vermesini, hastaların ve ruh hastalarının bakımı, tedâvisi, ısınması için elinden gelen çabayı göstermesini emretti.

Babam hicrî 306 yılı Muharrem ayının birinde (14 Haziran 918) Dicle kıyısındaki Bîmârîstan el-Seyyide’nin açılışını yaptı. Bu hastaneye tabibler ve hastabakıcılar tâyin etti. Hastaneye her ay 600 dinar (altın) harcanıyordu. Aynı sene babam, Halife Muktedir’e kendi adına bir hastane açmasını tavsiye etti. O da babama, bu konuda gerekeni yapmasını emretti. Babam onun adına Şam Kapısı denilen yerde bir hastane açtırdı. Buna Bîmârîstan el-Muktedirî adını verdi. Halife bu hastaneye aylık 200 altın tahsisat ayırdı.

Hicrî 319/milâdî 931 yılında Halife Muktedir, doktorlardan birinin bir hastayı yanlış tedâvi ettiğini, hastanın öldüğünü duydu. İbrâhim b. Muhammed b. Bathâ'ya emir göndererek, tabiblerin babam Sinan b. Sâbit tarafından imtihan edilmelerini istedi. Bunun üzerine, tabibler gelerek babamın huzurunda imtihan oldular. Babam da onları lâayık oldukları görevlere atadı. Sultana (Halife) hizmet edenler, çok meşhur olup imtihana gerek olmayanlar dışında, Bağdad'ın doğu ve batı kısımlarındaki 860 kûsûr tabib imtihan oldu"(*)

- *Sabit b. Sinan b. Sabit b. Kurra*: Sâbit b. Kurra'nın torunu olup babası gibi tabibtî. Abbâsîlerden dört halifeye hizmet etti. Tıp ve tarihe dâir değerli eserler yazdı. 363/973 yılında öldü. *Taberî Tarihi*'ne devam olarak yazdığı kitabı Hicrî 295-363 (m. 907-973) yılları arasında yaşadığı devrin olaylarından bahseder. el-Kiftî "Sâbit b. Sinan, meşhur edip Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhim el-Sâbî'nin dayısıdır. Sâbit, üstüne daha iyi bir kitap yazılmamış meşhur tarihini te'lif etmiştir. Bu eser 295 (907) yılı olaylarıyla başlar, ölüm tarihi olan 363 (973) yılına kadar gelir. Bu tarihe yeğeni Hilâl b. Muhassin devam yazmıştır. Bu iki eser olmasa 907-1055 yılları arasındaki olayların çoğu bilinmezdi" der. Abbâsî Devleti'nin teşkilatı ve kültür hayatı hakkında önemli bilgiler veren bu eseri İbn Ebî Usaybia çok över. Gerçekten, el-Kiftî'nin yaptığı nakillerden Sâbit b. Sinan'ın olayları son derece dakik tarihlediği anlaşıyor. Buna biraz sonra bahsedilecek olan Hilâl b. el-Muhassin el-Sâbî 444/1052 yılına kadar bir zeyl yazdı. Hilâl'in eseri üzerine de oğlu Garsünni'ne Muhammed b. Hilâl bir ilâve yazıp 470/1078 yılından sonraya kadar getirdi. Ayrıca, Sâbit'in Şam ve Mısır tarihinden bahseden bir kitabı vardır. (21).

- Sâbit b. İbrâhim b. Zehrûn: Ebû İshak el-Sâbî'nin amcası olup 283/896 yılında Rakka'da doğdu. Tahsilini Bağdad'ta yaptı.

(*) *Uyun el-enbâ*, I, 221-222; *İhbâr el-ulemâ*, s. 130-133.

(21) *el-Fihrist*, s. 360; *Uyûn el-enbâ*, I, 224-226; *İrşâd el-erib*, II, 167; İbn Cülcül, s. 80-81; el-Beyhakî, s. 78-79; el-Kiftî, s. 77-78; GAS, V, 291; VI, 331; DSB, XII, 447-448.

Zamanın meşhur tabibleri arasına girdi. Tıp konusunda çeşitli eserler yazdı. 369/980 yılında Bağdad'ta öldü⁽²²⁾.

Bazı kayıtlara göre, aynı sıralarda meşhur Türk filozofu Ebû Nasr el-Fârâbî, Bağdad'tan Harran'a gitmiş, Harranlı Yuhannâ b. Haylan'dan ders almıştır⁽²³⁾. Fakat, onun Harran'a gittiği hakkında söylenenler hatalı olmalıdır. İbn Ebi Usaybia onun Yuhannâ b. Haylan'dan Bağdat'ta okuduğunu açık olarak söyler. Zira, Fârâbî zamanında Harran Ekolü Bağdad'a taşınmıştı.

- *Ebû İshak İbrâhim b. Sinan b. Sâbit b. Kurra*: Sâbit b. Kurra'nın torunu ve Sinan b. Sâbit'in oğlu olup Bağdad'ta doğmuş ve yetişmiş ünlü bir mühendis ve tabipti. Bağdad'ta 296/908 yılında doğu, yine aynı şehirde 335/946 yılında öldü. Çok zeki, geometri sahasında kuvvetli bir âlimdi. Felsefe, geometri, astronomi konularında değerli eserleri vardır. Geometriye dâir on üç makalelik önemli bir eseri, çeşitli risaleleri bulunur. Bunlardan ondan fazlası zamanımıza ulaşmıştır. Astronomi sahasında ise üç eser yazmıştır. Ebû Sehl el-Kühî ile astronomik gözlemler yapmış, yapılan gözlemlerin raporlarını tutmuştur.

İbrahim Güneş'in hareketlerine üzerine bir eser yazıp bu kitapta gölgeler üzerine önemli bir optik çalışma yaptı. Güneş saatleri, usturlab ve diğer astronomi aletleri üzerine eserler yazdı. Bunlardan başka *Apollonius'un koniklerinin* birinci kitabına ve Batlamyus'un *el-Macastî'sine* birer şerh yazdı. Onun orijinal buluşlarından biri de parabolün hesaplanmasıyla ilgilidir. Daha önce, dedesi Sâbit konuyu Arşimed'ten farklı bir şekilde ele almıştı. Sâbit'in çözümü ve metodu Arşimed'inkinden daha genel olmasına rağmen oldukça uzundu ve yirmi öncül ihtiva ediyordu. İbrahim konuyu yeniden ele alarak daha kısa bir çözüm yolu bulmayı başardı. Sarton'a göre, İbrahim'in çözümü, *integral calculusün* keşfinden önce yapılan en basit ve sade parabol alanı hesabıdır.

(22) *el-Fihrist*, s. 360; *el-Beyhakî*, s. 79-80; *Uyûn el-enbâ*, I. 227-230.

(23) İbn Hallikan, *Vefeyât el-a'yan*, Beyrut 1397, V. 157; M. Şemseddin Günaltay, *Feylesof Fârâbî*, EFM, sayı 1, s. 36; *İA*, IV. 452.

İbrahim b. Sinan'ın matematik alanındaki önemli hizmetlerinden biri *analiz ve sentez* üzerinde durması ve bu konuda *Makâle fî tarîk el-tahlil ve'l-terkib* adında bir eser kaleme almasıdır. Bu eserde, klâsik geometrik analiz yöntemini geliştirmeye çalıştı. Matematik felsefesi problemlerini ilk ele alan müslüman matematikçi oldu. Bu bakımdan devrindeki pratik geometriyi eleştirir, çağdaşlarının Apollonius'ta görülen *analiz-sentez* birliğini unuttuklarını, sadece analize ehemmiyet verdiklerini söyler. Aslında analizin senteze bağlı olduğuna işâret eder. Matematiksel ifâdelerin hem teknik hem de bilimsel boyutları olduğunu ileri sürer. Bu tavır bir taraftan geometri problemlerini bir metod üzere öğrenmeyi, diğer taraftan geometrik analizin sürecini dikkate alarak geometri problemlerini analiz-sentez açısından belirli hipotezlere göre sınıflandırmayı hedefler. Onun bu makalesi İskenderiyeli matematikçi Poppos'un mukaddimesinden daha geniştir. Analiz-sentez meselesine teorik bir çerçeve kazandıran ise İbn el-Heysem'dir.

Tarihçi el-Kiftî onun hakkında şunları yazar:

“Zeki, akıllı, çeşitli ilimleri bilen bir kişiydi. En çok uğraştığı ilim geometri idi. Bu konuda üstadı. Ondan daha zeki kişi görülmemiştir. Geometri sahasında güzel risâleleri vardır. Onun kitaplarından bahseden bir mektubunu buldum. Bu mektupta anlattığına göre, astronomi sahasında üç eser yazmıştır. Bunlardan birincisi *Alat el-ezâl* (Gölge âletleri) adlı eseridir. Bu kitabı onaltı veya on yedi yaşlarında yazmaya başlamış, çok geniş bir şekilde kaleme almıştır. Sonra, kitabı üç makaleye indirerek hafifletmiştir.

İkincisi ruhâmât (güneş saatleri) hakkındaki kitabıdır. Burada güneş saatleriyle ilgili her türlü meseleyi ele almış, delillerini vermiştir. Bundan sonra, Batlamyus'un *el-Macastî*'sindeki Zühal (Satürn), Müşteri (Mars), Merih'in hareketleri hakkındaki meseleleri ele alan bir makâle yazdı. Bu makâleyi yirmidört yaşındayken tamamladı. Bu makâlede, Batlamyus başka bir metod kullansa, onun tesâhül metodunu kullanmasına lüzum kalmayacağını gösterdi. Herkesin bildiği yöntemden ayrı bir yöntem ortaya çıkardı.

Geometri sahasında onüç makale yazdı. Bunlardan onbir tane-

si temas eden dairelerden bahseder. Bu makalelerde belli bir noktadan geçen çemberlerin ve doğruların nasıl temas edeceklerini gösterir. Daha sonra, kitaba yeni bir makâle ilâve etti. Bu kitapta doğrular, dâireler, üçgenler, temas eden dâireler konusunda 41 önemli problemten bahsetti. Üçü dışında, hepsinde tümdengelim metodunu kullandı. Sâdece, üç problemde tümevarım metodunu kullanma ihtiyacını duydu. Daha sonra, tümevarım ve tümdengelim metodlarıyla geometri problemlerinin çözümünden bahseden bir makale daha yazdı. Burada geometricilerin (mühendislerin) bazı meselelerde tümdengelim metodunu kullanarak nasıl hataya düştüklerini gösterdi. Ayrıca, üç kesit konusunda bir makale yazdı. Bu makalede koninin kesitlerinden herhangi biri üzerindeki noktaların nasıl bulunabileceklerini gösterdi". İbrahim b. Sinan'ın bu risâlelerinin bir kısmı Selim Saidan tarafından *Resâilü İbn Sinan* adıyla yayınlanmıştır⁽²⁴⁾.

- *Ebû Sa'îd Câbir b. İbrâhim el-Sâbî*: IV./X. asırda yaşayan bu âlim hesap, geometri, astronomi konularında çeşitli eserler yazmış, bunlardan bazıları zamanımıza ulaşmıştır⁽²⁵⁾.

- *Sinan b. el-Feth el-Harrânî*: IV./X. asırda yaşamış Harranlı âlimlerden olup bilhassa hesap ve cebir konularında kuvvetliydi. el-Harezmi'nin *Kitab el-cebr ve'l-mukabele'sini* şerhetmiş ve hind hesabı konusunda değerli bir eser yazmıştır. *Risâle fi'l-ka'b ve'l-mâl ve'l-a'dad el-mütenâsibe* adlı cebre dair bir risâlesi zamanımıza ulaşmıştır. Bu eserde ilk defa bilinmeyen niceliklerin kuvvetinin (üssünün) X^2 'den X^9 'a çıkartılması meselesini ele almış, böylece cebirsel kuvvet (üs) kavramını genişletmiştir. İlk defa İslâm matematiğinde pozitif tam sayılara ilişkin üs kavramını en açık şekilde formüle eden matematikçi olmuştur. Bilindiği üzere, el-Harezmi eserinde bilinmeyen niceliklerin ikinci dereceden kuvveti (üssü) ile yetinmiş, daha yüksek dereceden kuvvetleri dikkate almamıştır.

(24) *el-Fihrist*, s. 322; *el-Kiftî*, s. 42-43; *Uyûn el-enbâ*, I, 226-227; *GAL*, I, 218-219; *S. I*, 386; *GAS*, V, 292-295; VI, 274-275; *DSB*, VII, 2-3. Zirikli I. 42; Kehlâle, I. 36; Togan, *Türâs el-arab el-ilmî*, s. 253.

(25) *GAL*, I, 219, *S. I*, 386; *GAS*, V, 254, VI, 240; *Sarton*, I, 602.

Kitab el-cem ve'l-tefrik adlı eserinde ise elhesabından bahseder. Sonra bu eseri şerhetmiştir. *Kitab hisâb el-muka'abat* adlı eserinde ise tam sayıların küp köklerini hesaplamayı ele alır. Bir de vasiyet yoluyla bırakılan mirasların hesaplanmasından bahseden kitap yazmıştır⁽²⁶⁾.

- *İbn Vasîf el-Harrânî*: Hicrî 330-350/m. 942-961 yıllarında Bağdad'da yaşayan ünlü göz tabiblerindendir. Zamanında göz tıbbı sahasında en yetkili kişiydi. Bu sebeple, islâm dünyasının çeşitli yerlerinden tıp tahsili için Bağdad'a gelen talebeler kendisinden ders alırlardı. Talebeleri arasında Endelüs'ten doğuya gelen Ahmed ve Omar İbn Yunus el-Harrânî'ler de vardı⁽²⁷⁾.

- *Ebu'l-Ferec b. Ebi'l-Hasan b. Sinan el-Harrânî*: Sâbit b. Sinan'ın oğlu olup IV./X. asırda tıp sahasında şöhret yapmış âlimlerdendi. Babası da tabibtî⁽²⁸⁾.

İbn el-Nedîm, Harranlı tabibler arasında İbn Ravh el-Sâbî adlı birinden söz etmektedir⁽²⁹⁾.

- *Yûnus el-Harrânî*: Endelüs hükümdarı Muhammed b. Abdurrahman zamanında (228-273/852-886) doğudan Endelüs'e geldi. İmal edip sattığı bir macun sayesinde zengin ve meşhur oldu. Endelüs'lü tabiblerden Hamdun ve Cevad ondan bu macunu öğrendiler. Bu macuna *el-muğîs el-kebîr* denir⁽³⁰⁾. Bu zatın torunlarından Ahmed ile Omar halife el-Nâsır zamanında, 331/943 yılında tıp öğrenimi için doğuya gitmişler, yirmi sene doğuda kalıp, Bağdad'ta Sâbit b. Sinan b. Sâbit'ten Galinos'un kitaplarını okumuşlardır. Göz tabibi İbn Vâsîf'ın yanında çalışmışlar, nihâyet 352/962 yılında halife el-Müstansır zamanında Endelüs'e dönmüşlerdir. İki kardeş Endelüs'te tıp sahasında şöhret kazanarak, halifenin

(26) *el-Fihrist*, s. 392; *el-Kiftî I*, 130; *GAS*, V, 301; Kadri H. Togan, *Türâs el-arab el-ilmî*, Kahire 1382/1963, s. 178-181; Salih Zeki, II, 261; Rüşdi Râşid, s. 23-24.

(27) *el-Kiftî*, s. 284; İbn Cülcül, s. 81-82; *Uyûn el-enbâ*, I, 230.

(28) *el-Kiftî*, s. 279.

(29) *el-Fihrist*, s. 341.

(30) İbn Cülcül, s. 94-95; *Uyûn el-enbâ*, II, 42; *el-Kiftî*, s. 258; İbn Sâ'id, *Tabakat*, s. 78; *GAS*, III, 358, VII, 16.

maiyetindeki tabibler arasına katılmışlar, Kurtuba'da Medînet el-Zehrâ'da yerleşmişlerdir. Bunlardan Omar erken ölmüş, Ahmed ise uzun zaman yaşamıştır. İbn Cülcül, onun ilaç imal eden on iki adam çalıştırdığını, muhtaç fakirlere parasız ilaç dağıttığını söyler. Daha sonra halife Hişam el-Mü'eyyed, Ahmed'i polis teşkilâtı, sonra hisbe teşkilâtı başkanlıklarına getirmiştir. Bu zat öldüğünde 100.000 dinar (altın) değerinde servet bırakmıştır⁽³¹⁾.

- *Ebû İshak İbrâhim b. Zehrun el-Harrânî*: Meşhur edip ve tarihçi Ebû İshak el-Sâbi'nin dedesi olup, tıp ve mantık sahalarında şöhret yapmıştı. Sâbit b. Sinan'ın kaydına göre, 309/920 yılı başlarında ölmüştür⁽³²⁾.

- *Hilâl b. İbrâhim b. Zehrun el-Sâbi el-Harrânî*: Ebû İshak el-Sâbi'nin babası olup, Harran'dan Bağdad'a göçen Sâbiîlerdendir. Tıp sahasında usta bir kişiydi. Eserlerinden bahsedilmez⁽³³⁾.

- *Ebû Ali Muhassin b. İbrâhim b. Zehrun el-Sâbi*: Sinan b. Sâbit b. Kurra'nın kitaplarının naşiridir⁽³⁴⁾.

- *Ebû İshak İbrâhim b. Hilâl b. İbrâhim b. Zehrun el-Sâbi el-Harrânî*: Sâbiî dinine mensup olan torunu Hilâl'in kaydına göre, 313/925 yılında Bağdad'ta doğdu. Babası Hilâl, Türk kumandanlarından Tüzün'ün tabibiydi. Ebû İshak, ailenin diğer fertleri gibi, matematik, astronomi, tıp tahsili yaptı. Trigonometri sahasında müstakil bir eser yazdı. Onun, Büveyhilerin hükümdarlarından Azudüddavle'nin veziri Mutahhar b. Abdullah için gümüş para büyüklüğünde bir usturlab yaptığı söylenir. Fakat, bu sahadaki çalışmalarını erken terkederek divan kâtipleri arasına girdi. Arapça'yı çok iyi biliyordu. *Kur'ân-ı Kerim*'i ezberlemişti. Müslümanlarla beraber Ramazan orucu tutardı. Kendisini devlet işlerine verdi. Bürokrasi sahasında ilerleyerek Dîvân el-İnşâ başkanlığına kadar yükseldi. Abbâsi halifesi el-Mutî'nin Dîvân el-İnşâ ve'l-Mezâlim ve'l-

(31) *Uyûn el-enbâ*, II, 42.

(32) el-Kiftî, s. 55; *Uyûn el-enbâ*, I, 227; *İA*, X, 8.

(33) el-Kiftî, s. 229; *İA*, X, 8.

(34) *Uyûn el-enbâ*, I, 227-228; *İA*, X, 9.

Meâvin başkanı oldu. Onun ölümünden sonra Büveyhîlerden Muizzüddeve el-Deylemî'nin, daha sonra oğlu İzzüddeve Bahtiyar'ın Dîvân el-İnşâ başkanlıklarını yaptı. Bahtiyar'ın dîvânında çalışırken kardeşi Azudüddeve aleyhinde mektuplar yazardı. Bahtiyar ölüp yerine kardeşi Azudüddeve geçince, 367/977 yılında Ebû İshak el-Sâbî'yi hapsedtirdi ve mallarını müsâdere (haciz) etti. Azuddüddeve ölüp yerine oğlu Samsâmüddeve geçince, 371/981 yılında el-Sâbî'yi serbest bıraktı. Müslüman olursa kendisini vezir yapacağını söyledi. Fakat Ebû İshak bu teklifi kabul etmedi. Ömrünün geri kalan kısmını inzivada ilimle uğraşarak geçirdi.

Ebû İshak el-Sâbî devrinin en büyük ediplerindendi. Sâhib b. Abbâd (ölm. 385/995), el-Şerîf el-Radî (ölm. 406/1016) gibi zamanının ünlü ediplerinin himâyesini gördü. Eserleri arasında en meşhuru Büveyhîlerinin ve zamanının tarihini anlatan *Kitab el-tacî*'dir. Zamanımıza ulaşmayan bu eserden sonraki tarihçiler çok faydalanmıştır. Zamanımıza ulaşan eserleri *Münşeât* ile bazı resmî vesikaları topladığı *Resâil*'dir. Kendi âilesinin tarihinden bahseden önemli eseri ise kaybolmuştur⁽³⁵⁾.

- *Hilâl b. Muhassin b. İbrâhim el-Sâbi*: 359/970 yılında Bağdad'ta doğdu. Babası, İbrahim b. Hilâl'in oğlu, anası Sâbit b. Sinan'ın kızkardeşiydi. Ailesi efradından ilk müslüman olanlardandır. Fahrülmülk Ebû Gâlib Muhammed b. Halef'in kâtipliğini yaptı. Ebû Gâlib ölünce ona 30.000 dinarlık miras bıraktı. Hilâl bu parayı oğlu Garsünnî'ye bıraktı. 14 Ramazan 1448 / 28 Kasım 1056 tarihinde öldü. Hilâl b. el-Mühassin ondan fazla kitap yazmış bunların çoğu zamanımıza ulaşmıştır. Önemli kitapları: a- Dayısı Sâbit b. Sinan'ın ve babasının tarihine yazdığı Zeyl olan ve 360-447/970-1055 yılları arasındaki olaylardan bahseden *el-Tarih* adlı kitabıdır. Bu eserin 389-393/999-1003 yılları arasından bahseden bölümü mevcuttur. Bu kısım, kitabın bir çok resmi

(35) *el-Fihrist*, s. 149; *İrşad el-erib*, II, 20-94; İbn Hallikân, *Vefayât el-a'yan*, I, 52-54; *Siyeru a'lam el-nübelâ*, XVI, 523-524; *el-Kiftî*, s. 54-55; *GAL*, I, 96. S. I, 153-154; *İA*, X, 6-8; Togan, *Türâs el-arab el-ilmî*, s. 236; Zirikli, I, 78; *Kehhâle*, I, 124.

vesika içereceğini göstermektedir. Ayrıca, el-Sâbî olayların tarihlenmesinde büyük titizlik gösterir. Bir olayın gününü ve o günün hangi vaktinde meydana geldiğini bile verir.

b. *Kitab el-vüzera*: Sülî ile Cahşiyârî'nin aynı konudaki eserlerinin devamıdır. c. *Gurar el-belâğa fi'l-resâil*: edebî nesirden bahseder. d. *Kitab el-risâle an el-mülûk ve'l-vüzerâ*: hükümdarlar ve vezirler tarihidir. e. *Kitâbu ahhâri Bağdad*: Bağdad şehrindeki olaylardan ve sosyal hayattan bahseder. f. *Kitab mesâiri ehlî*: Kendi sülâlesinin tarihidir. g. *Kitab el-küttâb*: Belki önemli kâtiplerden bahseden bir eserdir. h. Bağdad Hilâfet Sarayı'ndaki merasimlerden bahseden *Rüsûmü Dâr el-Hilâfe* adlı eseri vardır. Bu değerli kitap basılmıştır. h. *Kitab el-siyâse*: Devlet idâresinde rehberlik yapmak için yazılmıştır⁽³⁶⁾.

- *Garsünni'me Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hilâl*: 416/1025 yılında Bağdad'ta doğdu. İyi bir tahsil yaptı. Babasından 12.000 dinar değerinde bir servet devraldı. Ticaret yaparak bu serveti çoğalttı. 480/1087 yılında öldüğü sırada 70.000 dinarlık önemli bir meblâğı miras bıraktı. 1000 ciltlik küçük ve değerli bir kütüphaneyi vakfetti. Mesuliyet duygusundan mahrum olan oğulları bu serveti kısa bir zamanda yiyip bitirdiler. Garsünni'me ile bu önemli ailenin şöhreti sona erdi.

Garsünni'me bir müddet Abbâsî halifesi Kâimbiemrillâh'ın divanında da çalışmış, babasının tarihini devam ettirerek 470/1078 yılından sonraya kadar getirmiştir. el-Kiftî bu eseri över. Fakat, eserin sonlarının mahiyeti bilinmeyen bir sebepten muhtasar kaldığını söyler. Sibte b. el-Cevzî de bu eserden Selçukluların ilk devirleriyle ilgili pek çok nakilde bulunur. Hicrî 448 yılı olaylarından bahsederken "Garsünni'me denen Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hilâl b. el-Muhassin tarihine bu senenin olaylarıyla başladı. Ve bu eserini babasının tarihine zeyl olarak kaleme aldı" der. Eserinin adı *Uyûn el-tevârih*'tir. Garsünni'me'nin bize kadar gelen önemli

(36) *Târihu Bağdad*, XIV, 76; *İrşâd el-erîb*, XIV, 294-297; *Vefeyât el-a'yan*, VI, 101-105; İbn Hicce, *Semerât el-evrak*, Kahire 1304, I, 76; GAL, I, 323. S. I, 556, II, 922; İA, X, 8.

edebî eseri büyük ve meşhur kişilerin hatalarını, kırdıkları potları konu alan fıkraları topladığı *el-Hefevât el-bâdire min el-mu'akkilîn el-melhûzîn* adlı kitabıdır. Bu eser Arap İlim Akademisi yayınları arasında neşredilmiştir. Kaynaklarda bahsedilen *Kitab el-rabî* adlı kitabı ise, el-Tenûhî'nin *Nişvâr el-muhâzara'sı* tarzında yazılmıştır⁽³⁷⁾.

Bunlardan başka İslâm'ın ilk çağlarında Harran'da arapça yazan bazı önemli şâirler yetişmiştir. Bunlardan Ebu'l-Tayyib Abdurrahman b. Ahmed el-Harrânî ile Ebu'l-Hâris Muhammed b. Abdullah el-Harrânî'nin özel divanları vardı. Ebu'l-Tayyib, ayrıca, edebî mektuplar itivâ eden bir mecmua ile belâğata (retorike) dâir bir kitap yazmıştı⁽³⁸⁾. Bunlardan başka, aynı zamanda bir emîr olan Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Müsebbihî el-Harrânî (366-420/977-1029)'yi de unutmamak gerekir. Bu değerli edîb ve âlim Fâtimî halifesi el-Hâkim'in kâtipliğini yapmış, 3000 yaprak tutan *el-Kazâyâ el-sâ'ibe* adlı bir astroloji kitabı, 3500 yaprak tutan *el-Edyân ve'l-ibâdât* adlı dinler tarihi, üç büyük cilt tutan *el-Telvîh ve'l-tesrîh fi'l-şi'r*, *Târihu Harran*, *Tarihu Mısır*, dört cilt tutan *el-Müfâteha ve'l-münâkeha fî envâ'el-cimâ* adlarında eserler yazmıştır. *Târîhu Mısır* adlı kitabı kısmen zamanımıza gelmiş ve Beker tarafından yayınlanmıştır⁽³⁹⁾.

(37) el-Kıftî, s. 77; *Vefeyât el-a'yan*, VI, 101; el-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, V, 168-169; *Târîhu Bağdad*, XIV, 76; *İA*, X, 9; *Rüsümü Dârülhilâfe*, mukaddime, s. 22.

(38) İbn el-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 136, 191.

(39) *Vefeyât el-a'yan*, IV, 377-380; *Siyeru a'lam el-nübelâ*, XVII, 361-362; el-Zehabî, *el-Müştebih*, s. 483; *Şezerât el-zeheb*, III, 216-217; *Keşf el-zunûn*, s. 1755; *Kehhâle*, VI, 191; *GAL*, I, 334, S. I, 572.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Harran'dan Çıkan İslâm Âlimleri

Harran aynı zamanda İslâm tarihinde dinî ilimlerin, tarih yazarlığının önemli merkezlerinden biri oldu. Bu şehirden hadis, fıkıh, tefsir, tarih gibi ilimler sahalarında değerli eserler yazan pek çok âlim yetişti. Bunların en eskisi hicrî II/m. VIII. asırda yaşayan hadisçilerden Nadr b. Arabî el-Harrânî olup, Tâbiundan Mücâhid ve İkrime gibi iki büyük hadisçiden okumuş, kendisinden Süfyan el-Sevrî ve çağdaşları hadis okumuşlardır. 168/784 yılında ölmüştür. Bundan sonra 193/808 yılında ölen ve Süfyan el-Sevrî (ölm. 161/778)'den okuyan Ebu'l-Hasan Mahled b. Yezîd el-Harrânî gelir. Yine bu asırda yaşayan başka bir Harranlı hadisçi Mervan b. Şücâ el-Harrânî olup Yahyâ b. Menî ve Ahmed b. Hanbel'in hocasıdır. Bir başka önemli hadisçi Mahled b. Yezîd'in talebesi Abdülhamid b. Muhammed b. Hişâm el-Harrânî'dir. Bu devirde yaşayan başka bir önemli hadisçi 221/836 yılında ölen Ahmed b. Abdülmelik b. Vâkıd el-Harrânî olup doğumu 150/767 yılındadır. Buhârî ve Ahmed b. Hanbel kendisinden hadis okumuşlardır. Bu sırada yaşayan başka bir önemli hadisçi Abdullah b. Muhammed el-Nüfeylî (ölm. 234/848)'dir. Mâlik b. Enes'in talebelerinden olup, kendisinden Buhârî ve Ahmed b. Hanbel okumuştur. Hadis sahasında çok güvenilir bir âlimdi. Bu âlimlerden biri Muhammed b. Yahya b. Kesîr el-Harrânî (ölm. 267/880) olup el-Nesâî ve Ebû Arûbet el-Harrânî'nin hocasıdır. Yine aynı iki âlime hocalık yapan Süleyman b. Seyf b. Yahya el-Harrânî de aynı sıralarda yaşamış 272/885 tarihinde ölmüştür. "Harran'ın hadisçisi" diye şöhret bulmuştur⁽¹⁾.

(1) *Siyeru d'lâm en-nübelâ*, VII. 403-405, IX, 34, X, 634-637. 662-663. XII, 605-606, XIII, 147-148; İbn el-Esîr. *el-Lübâb*, Beyrut tabı, I, 353-354; *Mu'cem el-büldan*, Harran maddesi.

Bunlardan sonraki nesilde gelen önemli hadisçiler arasında Ebû Şu'ayb Abdullah b. el-Hasan b. Ahmed el-Harrânî (ölm. 295/908) vardır. Bağdad'ta yaşamıştır. Bu neslin en önemli hadisçisi *Kitâb el-tabakât*, *Tarih el-Cezîre* yazarı Ebû Arûbe el-Huseyn b. Muhammed olup doksan altı yaşında 318/930 tarihinde ölmüştür. Yine aynı asırda yaşayan Ebu'l-Hasan Alî b. Allan Harrânî de zamanının büyük hadisçilerindendi, *el-Cezîre-Harran tarihi* yazan bu âlim Ebû Arûbe, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Ebû Bekr el-Bağandî ve meşhur tarihçi Ebû Ca'fer el-Tabarî (ölm. 310/923)'den ders okumuştur. Ebû Arûbe gibi hadiste "hafız" derecesine ulaşmıştır⁽²⁾. Ebû Arûbe'den sonra gelen âlimler arasında İbn el-Harrânî diye tanınan Muhammed b. Saîd b. Abdurrahman el-Kuşeyri'yi burada anmak gerekir. Bu alim aslen Harran'dan olup Rakka'da yaşamıştır. 334/945 yılında ölmüş, bir *Rakka tarihi* yazmıştır. Hadis sahasında da büyük bir âlimdi. *Rakka tarihi* adlı eseri Tahir el-Na'sânî tarafından 1960 yılında Hama'da yayınlanmıştır^(*)

Yine islâm tarihinin ilk asırlarında Harran'dan çıkan hadis ve fıkıh âlimlerinden biri Ebû Katâde Abdullah b. Vakid el-Harrânî (ölm. 217/832)'dir. Büyük bir zâhid olan bu âlim İbn Cüreyc ve Süfyan el-Sevrî'den okumuştur. Ayrıca, Mısır'a giderek Leys b. Saîd'ten ders aldı. Kendisinden ise Iraklılar ve Harranlılar okudular⁽³⁾.

İbn Mâkûlâ, *el-İkmal* adlı kitabının Harran maddesinde, islâm tarihinin ilk asırlarında Harran'dan çıkan hadis alimlerinin pek çok olduğunu söyledikten sonra, bazılarında söz eder. Bunlar arasında 141-224/758-839 yılları arasında yaşayan Ebû Sâlih Abdülğaffâr b. Dâvûd b. Mihran el-Bekrî el-Harrânî el-Hanefî vardır. Bu

(2) İbn el-Nedîm. *el-Fihrist*, s. 386; İbn el-Esir. *el-Lübâb*, I, 353-354; Yâkût, *Mu'cem el-büldan*, Harran maddesi; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XIII, 536-537, XIV, 20-21, 510-512; *Hedîyyet el-ârifîn*, I, 681, Kehhâle, VII, 76; GAS, I, 76; *Nevâdir el-mahtûtat*, I, 262.

(*) Sem'âni. *el-Ensab*, yap. 257^b; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XV, 335; *el-Vâfi bi'l-vefeyat*, III, 95-96; GAL, S. I, 210; GAS, I, 347-348.

(3) İbn el-Esir. *el-Lübâb*, I, 353-354.

zat aslında Kuzey Afrika'lıdır. Fakat, bir müddet Harran'da kaldığı için bu şehre nisbet edilmiştir. İbn Mâkûlâ, bundan sonra bu âileden gelen çeşitli hadisçilerden bahseder. Babaları dışındakilerin Harran'da yaşadığından söz etmez. Belki de, bu zatın oğulları babaları dolayısıyla Harrânî nisbesini almışlardır⁽⁴⁾.

İslâmın ilk çağlarında yetişen Harranlı büyük fakihlerden biri de 142-213/759-822 yılları arasında yaşayan Esed b. el-Fürât b. Sinan'dır. 144/761 yılında Harran'da doğan bu zatı, babası çocukluğunda Kayravan'a götürdü. Kayravan'da ön tahsilini tamamlayan Esed, fıkıh ve hadis sahasındaki tahsilini tamamlamak için 172/788 yılında doğuya gitti. Mâlik b. Enes'ten *el-Muvatta'*ı okudu. Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan el-Şeybânî'den ders aldı. Doğudan döndükten sonra 204/819 yılında Kayravan kadısı oldu. Ziyâd el-Ağlebi tarafından 212/827 yılında Sicilya'nın fethiyle görevlendirildi. 213/828 yılında Siragüza'yı muhasara ederken aldığı yararlardan öldü. *el-Esediyye fi'l-fıkh el-mâlikiyye* adında bir eser yazmıştır⁽⁵⁾.

Bunlardan başka 381/991 yılı civarında ölen Harranlı fakih ve hadisçi Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. Şu'bet el-Harrânî'yi de burada zikretmek gerekir. Bu zatın *Tuhfet el-ukûl fi'l-mevâiz ve'l-hikem ve'l-âdâb* adlı hadis-edebiyat karışımı önemli bir kitabı vardır⁽⁶⁾.

Hamdânîler ve onları takibeden emirlikler zamanında Harran zalimce idâre edildi. Medenî seviyesi düşük olan bedevîlerin yağmalarına uğradı. Şehir ticarî ve kültürel önemini kaybetti. Bu sebeple, bir müddet Harran'dan önemli âlimler çıkmadı. Selçukluların gelişiyle bir dereceye kadar şehir ve etrafında emniyet ve istikrar sağlandı. Harran'dan yeniden önemli âlimler çıkmaya baş-

(4) İbn el-Mâkûlâ. *el-İkmal fi raf' el-İrtiyâb min el-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallâ el-Yemenî, III. 55-56; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, X, 438-439.

(5) *Kuzât el-Endelüs*. s. 54; *Vefeyat el-a'yan* III, 182; *Meâlim el-iman*, s. 2-17; *Buğyet el-taleb*. III. Ahmed, nr. 2925, III, 23^b; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, X. 225-228; *Riyâz el-nüfûs*, I, 172-189; *el-Müslimûn fi Cezîret Sıkkılıye*, s. 62; Zirikli, I, 298.

(6) el-Âmilî, *A'yân el-şi'a*, XXII, 318-320; Kehhâle, VI, 191.

ladı. Şehrin refahı artarak Eyyûbiler devrinde en yüksek seviyeye ulaştı. Harran yeniden el-Cezîre bölgesinin merkezi oldu. Yalnız, bu devrenin ilmî hayatına damgasını vuran medreseler olduğu için Harran'dan eskisi gibi felsefe, matematik, tıp sahalarında değil, daha çok dinî ilimler sahasında âlimler çıktı. Bu âlimler sünnî mezheplerin en muhafazakarı olan Hanbeliyye mezhebine mensuptular. Harran Hanbelilerin en kuzeydeki merkeziydi. Harran'da Hanbelilerin hakimiyet devri diyebileceğimiz bu yeni dönem, Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed el-Zeydî el-Harrânî ile başlar. Bu zat, IV/X. asrın başlarında Harran'ın yetiştirdiği büyük bilginlerdendir. Başta Ebû Bekr el-Nakkâş olmak üzere Bağdad'da çeşitli âlimlerden Kur'ân ve hadis ilimleri okudu. Uzun müddet Harran'da ders okuttu. Hadis ilminde itimad edilir bir bilgindi. 433/1042 yılında yüz yaşına yaklaştığı sırada öldü (*Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XVII, 505-506). Yine aynı devirde yaşayan başka bir âlim Ali b. Omar b. Hımmasat el-Harrânî olup 343/954 yılında Harran'da doğdu. 3 Receb 441/1 Aralık 1049 tarihinde Mısır'da öldü⁽⁷⁾.

- *Abdûlfettah b. Ahmed b. Celebet el-Harrânî*: Tahsilinin ilk devresini doğum yeri Harran'da tamamlayan İbn Celebe yüksek tahsilini tamamlamak için Bağdad'a gitti. Orada Kadı Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ'dan hanbeliyye fıkhi okudu. Hocası tarafından Harran kadılığına tâyin edildi. Bu şehirde müftilik, vâizlik, hatiblik de yaptı. Hanbeli mezhebini bu şehirde yaydı. Müderrislik yaptı, talebeler yetiştirdi. Aynı zamanda kuvvetli bir hadisçiydi. 476/1083 yılında Harranlıların, Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'e karşı başlattıkları isyanın liderlerinden olduğu için onun tarafından idam edildi. Fıkıh usulü, akâid ve hadis konularında eserler yazdı⁽⁸⁾.

- *Ebu'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed el-Harrânî*: V./XI. asrın başlarında Harran'da doğdu. Bağdad'a gidip Kâdı Ebû Ya'lâ

(7) *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XVII, 505-506. 601-602.

(8) İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakât el-hanâbile*, Beyrut tabı, II, 249; İbn Receb, *Zeylû Tabakât el-hanâbile*, I, 54; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XVIII, 560-561; Zirikli, IV, 180.

b. el-Ferrâ el-Hanbelî'den, Dimaşk'ta bazı âlimlerden okudu. Koyu hanbelî olduğu için Eş'arîlerle iyi geçinmezdi. Fıkıh, va'z ve itikad konularında eserler yazmıştır. Feyzullah Efendi nr. 657'de bir hadis kitabı vardır. 486/1093 tarihinde Dimaşk'ta ölmüştür⁽⁹⁾.

- *Ebu'l-Hasan Ali b. Omar b. Alî el-Darîr el-Zâhid*: Kadî İbn Ebî Ya'lâ el-Beyhakî ve el-Şerîf Ebu'l-Kâsım el-Zeydî el-Harrânî'nin talebelerinden olup hanbelî fakihidir. Fıkıh ve hadis konularında kuvvetli bir bilgin olup İbn Batta'nın *Kitâb el-ibâne'sini* 484/1091 yılında Ebu'l-Kâsım el-Zeydî'den okudu. 488/1095 yılında Seruc'ta öldü⁽¹⁰⁾.

- *Ebu'l-Kâsım Nasr b. El-Hüseyn b. Hâmid el-Harrânî*: İbn Celebe'nin talebelerinden olup Harran'ın yetiştirdiği büyük fakihlerdendir. Bağdad'ta tahsilini tamamladı. *Kifâyet el-müntehî ve nihâyet el-mübtedî* adında akâide dâir bir eser yazdı. Fahrüddin b. Teymiyye tefsirinde bu kitaptan nakiller yapar. Ayrıca, meşhur hadis âlimi Ebû Tâhir el-Silefî'nin hocalarındandır. VI./XII. asrın ilk yarısında ölmüştür⁽¹¹⁾.

- *Ebu'l-Hasan Ali b. Omar b. Abdûs el-Harrânî*: 511/1117 yılında Harran'da doğdu. 544/1149 yılında Bağdad'ta hadis ve fıkıh tahsili yaptığı bilinmektedir. Hanbeliyye mezhebinde *el-Müzehheb fi'l-mezheb* adlı bir eser yazmıştır. Tefsir ve va'z konularında da kitapları vardır. 9 Zilhicce 599/28 Ekim 1164 tarihinde ölmüş, Fahrüddin b. Teymiyye tarafından hakkında mersiye (ağıt) yazılmıştır⁽¹²⁾.

- *Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. el-Abbâs el-Harrânî el-Mu'addil*: Bağdad'ta yaşayan hanbelîlerden ve hukuk bilir kişilerindendi. Güzel şiirler yazardı. *Rauzat el-üdebâ* adlı bir edebiyat kitabı yazmış, 560/1165 yılında ölmüştür⁽¹³⁾.

(9) *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XIX, 51-53.

(10) İbn Ebî Ya'lâ, II, 249; İbn Receb, I, 86.

(11) İbn Receb, I, 206.

(12) İbn Receb, I, 241-244.

(13) *el-Muntazam*, X, 212-213; *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, III, 330-340; İbn Receb, I, 250; *el-Nücûm el-zâhira*, V, 368; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XX, 352-353.

- *Fityan b. Meyyâh b. Hamd b. Süleyman el-Sülemî el-Harrânî el-Darîr*: 513/1119 yılında Harran'da doğdu. Bağdad'a gidip hanbeliyye fıkıhı tahsili yaptı. Sonra memleketine döndü. Harran'da müderrislik yaptı. Fetva verdi. 553/1158 yılında İbn el-Katîî ondan hadis okumuş. 556/1171 yılında Harran'a gidince onun yakın zamanda öldüğünü öğrenmiştir. Kıraat, tecvid ve arap dili konularında salâhiyetli bir kişiydi. Fahrüddîn b. Teymiyye'nin hocalarındandı⁽¹⁴⁾.

- *Ebu'l-Fazl b. Ebi'l-Hucr, Takiyyüddîn Hâmid b. Mahmud el-Harrânî el-Zâhid*: Harran şeyhi, müderrisi ve hatibi diye tanınır. 513/1119 yılında Harran'da doğdu. Harran'da okuduktan sonra tahsilini tamamlamak için Bağdad'a gitti. Abdülkâdir el-Gîlanî'nin medresesinde kaldı, ondan istifâde etti. Oradaki âlimlerden ders aldı. Harran'a dönerek müderrislik, müftilik ve hatiblik yaptı. Fahrüddîn b. Teymiyye otuz ciltlik mûfassal tefsirinin başında, Bağdad'ta tahsilini tamamlayıp Harran'a döndükten sonra, pek çok âyetin tefsiriyle ilgili zor meseleleri onunla müzâkere ettiğini söyler. Zamanında Harran'daki âlimlerin şeyhi (reisi) idi. Nûreddin Mahmud b. Zengî'nin himâyesini gördü. Nureddin Harran'daki Nûriye Medresesi'ni onun ders vermesi için yaptırmıştır. Bir hutbeler divanî (*Dîvân el-hutabî*) vardır. 7 Şevval 570/1 Mayıs 1175 tarihinde Harran'da ölmüştür⁽¹⁵⁾.

- *Zahîruddîn Mansur b. Nasr b. el-Attâr el-Harrânî*: Abbâsî halifesi el-Müstazî'nin veziriydi. 579/1179 tarihinde 42 yaşında öldürüldü⁽¹⁶⁾.

- *Hayat b. Kays (Abdülaziz) b. Reccâl b. Sultan el-Ensârî*: Bugün Harran'da türbesi bulunan Şeyh Hayat el-Harrânî'dir. Yukarıda geçtiği gibi, İbn Cübeyr, 580/1184 yılında Harran'a uğradığı sırada bu zat ve oğlu Omar'la konuşmuştur. İbn Cübeyr onun adını Hayat b. Abdülaziz şeklinde verir. Bu zatın ilmî seviyesi hak-

(14) İbn Receb, I, 315-316.

(15) İbn Receb, I, 333-334.

(16) *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXI, 84-85.

kında kaynaklarda bilgi yoktur. Yalnız zühdü ile meşhur bir kişiydi. Bir tarikata mensup değildi. Bazıları onu Ma'ruf el-Kerhî ve Abdülkâdir el-Gilânî gibi büyük mutasavvıflardan sayarlar. Fakat, o daha çok bir zâhid ve halk adamıydı. Eserlerinden, ünlü müridlerinden bahsedilmez. Oğlu Omar da kendisi gibi bir zâhiddi. Kaynaklar Nüreddin Mahmud b. Zengi ve Salâhaddin'in ona itibar gösterdiğini söylerler. Bu doğru olmalıdır. Bahsedilen iki hükümdar samimi dindarlara büyük hürmet gösterirlerdi. Şeyh Hayat aslen Harran'dan olmalıdır. Seksen yaşını aşkın bir ömür sürmüş, 30 Cemaziyelâhir 581/29 Ağustos 1185 tarihinde Harran'da ölmüştür. Türbesi bugün önemli ziyaret yerlerindendir. Abdullah el-Kuraşî onu "Hayatta iken keramet gösterip de ölümünden sonra mezarında manevî tasarrufta bulunan dört büyük evliyadan biri" olarak kabul eder. Onun hikmetli sözleri arasında "Sofî vaktinin oğlu olmalıdır. Yarın demek tarikatın şartlarından değildir" ve "Vefanın gereği gaflet uykusundan uyanmak, her türlü dünya arzusundan uzaklaşarak yüce Allah'a yönelmek ve ezelde verilen ahde sadakat göstermektir", "Kalpler, ancak, Allah'ı anmakla huzura kavuşur" ifadeleri bulunmaktadır.^(*)

- *Muhammed b. Alî b. Sadakat el-Harrânî*: Ticâretle uğraşan Harranlı âlimlerdendir. İbn Kudâmet el-Makdisî ve ağabeyisi Ebû Omar al-Zâhid'in hocalarındandır. Rebiülâhir 584/Haziran 1188 tarihinde 94 yaşında Dimaşk'ta ölmüştür⁽¹⁷⁾.

- *Ebu'l-Senâ Hammad b. Hibetullah el-Harrânî*: Hadisçi, tarihçi ve ülkeler arası kitap ticareti yapan kişilerdendi. 511/1117 yılında Harran'da doğdu. Tahsilini tamamladıktan sonra, ticaret için çeşitli İslâm ülkelerini dolaştı. Bu sırada Bağdad, Herat gibi büyük ilim merkezlerindeki âlimlerden faydalandı. İskenderiyye'de Ebû Tâhir el-Silefî'den hadis okudu. Kendisinden İbn Kudâmat el-Makdisî, Abdülkâdir el-Ruhâvî, Alemüddîn el-Sehâvî gibi büyük

(*) bk. birinci bölüm, s. 22 dipnot 35; İbrahim Düzen, "Hayat b. Kays el-Harrânî", *Hz. İbrahim'i Anma, Şanlıurfa I. Kültür ve Sanat Haftası Faaliyetleri*, 18-24 Kasım 1991, Şanlıurfa 1992, s. 109-116.

(17) *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXI, 193-194.

âlimler ders aldılar. *Târîhu Harran, Men ismuhû Hammâd* adlarında eserler yazdı. Güzel şiirler yazardı. 22 Zilhicce 592/21 Kasım 1196 tarihinde Harran'da öldü⁽¹⁸⁾.

- *Takiyüddîn Ebu'l-Fazl b. el-İmam Ebi'l-Fazl İlyas b. Hâmid el-Harrânî*: Harran ve Bağdad'ta çeşitli âlimlerden hadis ve fıkıh okudu. Nâsihuddîn el-Hanbelî ile beraber Bağdad'ta İbn el-Münâ'dan ders aldı. Sonra, Musul'a yerleşti. Orada Dar el-Hadis'te başhoca oldu. 593/1197 yılında Musul'da öldü⁽¹⁹⁾.

- *Ebu'l-Ferec Abdülmünim b. Abdülvahhab b. Küleyb el-Harrânî*: Safer 500/Ekim 1106 tarihinde Harran'da doğdu. 27 Rebiülevvel 596/16 Ocak 1200 tarihinde aynı şehirde öldü. Büyük tüccar hadisçilerdendi. Harran, Bağdad, Mısır gibi önemli merkezlerde ders aldı. Bir meşyeha (hadis hocaları kitabı) yazdı. Kendisinden de çeşitli hadisçiler ders aldılar⁽²⁰⁾.

- *Şemsüddîn Ebu'l-Feth Nasrullah b. Abdülazîz b. Abdüs el-Harrânî*: Harran'ın ileri gelen mutasavvıflarından ve fakihlerinden biriydi. Harran'da Ebu'l-Hasan b. Abdüs, Ebu'l-Fazl Hâmid b. Ebi'l-Hucr, Fityan b. Meyyâh gibi ileri gelen âlimlerden okuduktan sonra Bağdad'a gitti. Orada tahsilini tamamladıktan sonra Harran'a döndü. İbn el-Hanbelî ile Harran ve Dimaşk'ta ilmî sohbetleri olmuştur. Selâmla ilgili *Ta'lîm el-avâm mâ el-sünne fi'l-selâm* adlı bir eser yazmış, 600/1204 yılından önce ölmüştür⁽²¹⁾.

- *Ebû Abdullah Espah-mîr b. Muhammed b. Nu'man el-Harrânî*: Bağdad'ta Abdülkâdir el-Gilânî'den ve çeşitli âlimlerden ders aldı. Hanbelî fıkıhı ve hadis okudu. Bağdad'ta yerleşip ömrünün sonunda Abdülkâdir el-Gilânî medresesinde müderrislik yaptı. 11 Rebiülevvel 601/6 Kasım 1204 Cuma günü Bağdad'ta ileri bir

(18) el-Zehabî, *Târîh el-islâm*, III. Ahmed. nr. 2917, XIV, 244^a; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXI, 385-386; İbn Receb. I, 434; *Salâhaddîn devrinde Eyyûbiler Devleti*, s. 350, 349.

(19) İbn Receb, I, 387.

(20) *İbn el-Esir*, XII, 67; *Vefeyât el-a'yan*, III. 227; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXI, 258-260.

(21) İbn Receb, I, 447-448.

yaşta öldü⁽²²⁾.

- *Necmüddin Ebû Muhammed Abdülmun'in b. Alî b. Hibe-tullah el-Harrânî*: Genç yaşta 578/1182 yılında tahsil için Bağdad'a gitti. Orada çeşitli âlimlerden hadis, hanbeliyye fıkıhı, hilâfiyyat okudu. Harran'a döndü. Buradaki ikâmeti sırasında şehrin hatibi İbn Teymiyye ile arası açıldı. Bunun üzerine Bağdad'a döndü ve orada yerleşti. Ömrünün sonuna kadar okumak ve okutmakla uğraştı. 16 Rebiülâhir 601/11 Aralık 1204 Perşembe günü Bağdad'ta öldü. Güzel şiirler yazdı. Değerli eserler te'lif etti. Ebu'l-Senâ Mahmud adında fakih bir kardeşi vardı. Bu kardeşi kalp para ile halis gümüş paranın değişiminden bahseden *el-İnbâ an tahrîm el-ribâ* adlı bir eser yazmıştır⁽²³⁾.

- *Hamza b. Alî b. Hamza b. Kubbaytî*: 524/1129 yılında Harran'da doğdu. Harran'da babasından, Bağdad'ta Nizâmiye Medresesi'nde çeşitli âlimlerden hadis, fıkıh ve Kur'an ilimleri okudu. İbn el-Dübeysî ile İbn el-Neccâr'ın hocalarındandır. Zilhicce 602/1206 tarihinde Bağdad'ta öldü⁽²⁴⁾.

- *Ebû Muhammed Abdülmuhsin b. Ye'îş el-Harrânî*: Harran'da Ebû Yâsir Abdülvahhâb b. Habbe'den okuduktan sonra, 594/1198 yılında Bağdad'a gitti. Orada çeşitli âlimlerden hadis, hanbeliyye fıkıhı ve hilâfiyyât okudu. Bir müddet sonra Harran'a döndü. 610/1212 yılında hacca giderken Bağdad'a yeniden uğradı. 611/1213 yılında genç yaşta öldü⁽²⁵⁾.

- *Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Abdullah el-Fehmî el-Ruhâvî*: Zamanında el-Cezîre bölgesinin en büyük hadisçisiydi. Cemaziyelâhir 536/Ocak 1142 tarihinde Urfa'da doğdu. Bu sırada şehir Haçlıların elindeydi. 539/1144 yılında Zengî Urfa'yı fethedince Abdülkâdir esir çocuklar arasında bulunuyordu. Bu sırada Harranlı Benû Fehm âilesi tarafından satın alındı. Daha sonra

(22) İbn Receb, II, 63.

(23) İbn Receb, II, 36-38; *Şezerât el-zeheb*, V, 3-4; *Kehhâle*, VI, 194.

(24) *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXI, 441-442.

(25) İbn Receb, II, 82.

azad edildi. İlim tahsiliyle uğraştı. Bağdad'ta Abdülkâdir el-Gilânî, İbn el-Haşşab, kadın hadisçi Şühde ve çeşitli âlimlerden hadis okudu. Sonra, Hemedan'a gitti. Orada Ebu'l-Alâ el-Hemedânî'den okudu. Bundan sonra, Isfahan, Nîsâbur, Merv, Herat gibi zamanın önemli ilim merkezlerini dolaşarak hadîs bilgisini geliştirdi. Sonra Dimaşk'ta İbn Asâkir'den, Mısır'da İbn Berri'den, İskenderiye'de el-Silefi'den hadis ve arapça okudu. Bir ara Dimaşk'ta, İbn el-Hanbelî Medresesi'nde oturup İbn Ashakir'in *Târîhu Medîneti Dimaşk*'ını istinsah etti. Sonra Musul'da oturdu ve Dar el-Hadîs el-Muzafferîyye'de başmüderrislik yaptı. Sonra, Harran'a döndü. 2 Cemâziyelevvel 612/29 Ağustos 1215 Cumartesi gününde vukubulan ölümüne kadar Harran'da ders okutmakla meşgul oldu. Kırk ayrı senetle kırk ayrı şehirde rivâyet ettiği bir kırk hadis yazdı. İki büyük cilt hacmindeki bu kitabındaki senedler zincirinde bir kişi ikinci defa tekrarlanmaz. Bundan başka ferâiz ve hesap konularında bir kitabı daha vardır. Hadis ilminde "hâfız" derecesine yükselmiş ve "el-Cezîre'nin muhaddisi" ünvanına hak kazanmıştır⁽²⁶⁾.

- *Kadı Şemsuddîn Ebu'l-Feth Omar b. Es'ad b. El-Müneccâ el-Harrânî*: Babası Harran kadısıyken 557/1162 yılında Harran'da doğdu. Harran'da babasından, Dimaşk ve Bağdad'ta çeşitli âlimlerden hadis, fıkıh ve hilâfiyyât okudu. Harran kadılığına kadar yükseldi. Sonra, Dimaşk'a gidip bu şehirde yerleşti. el-Mismâriyye Medresesi'nde ders okuttu. el-Melik el-Muazzam zamanında Dimaşk Dîvânî'nda çalıştı. Kendisinden el-Birzâlî ve İbn el-Adîm ders okudular. Hanbelî fıkında *el-Mu'temed ve'l-muavvel* adlı bir eser yazdı. 618/1221 yılında Dimaşk'ta öldü⁽²⁷⁾.

- *Ebu'l-Rabî Kemâlüddîn Süleyman b. Omar b. el-Müşebbek el-Harrânî*: Hayatı hakkında kaynaklarda bilgi verilmez. 620/1223 yılından sonra Harran'da öldü. Fıkıh, hilâfiyat, itikad konularında değerli kitaplar yazdı. Bunlar arasında Harran ulemasının

(26) el-Münzirî, *el-Tekmile li vefeyât el-nakale*, Ayasofya, nr. 3163, yap. 112^b; İbn Receb, II, 82-86; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, III, Ahmed, nr. 2910, XIII, 133^a-134^b; *Salâhaddîn devrinde Eyyübîler Devleti*, s. 281.

(27) İbn Receb, II, 225-226; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXIII, 80-81.

itikadî görüşlerini aksettiren *İtikâdü ehli Harran, Muhtasar el-Hidâye* (Hanbelîlerin fıkıhı hakkında), *el-Vifâk ve'l-hilâf beyne'l-e'immet el-erbaa*, selefiyye itikadından bahseden *Nefy el-âfât an âyât el-sıfât*, kırâattan bahseden *Sarf el-iltibas* gibi değerli eserleri vardır⁽²⁸⁾.

- *Ebu'l-Fazl Yûsuf b. Fazlullah el-Sekâkînî el-Harrânî*: Edip ve zahid idi. 600/1204 yılından sonra Alî el-Ruhâvî'den hadis okudu. İbn Hamdan onun hakkında "Zamanında nahiv, lügat, sarf ve kıraat ilimlerinde şehrinin imamıydı" der. Güzel şiirleri, zühd konusunda büyük bir eseri vardı. Harran'da öldü. Dârülhadis olarak vakfettiği evinde gömüldü. Ayrıca, kitaplarını da bu Dârülhadis'e vakfetti. 621/1244 yılında İbn Hamdan ondan şiir dinlediğine göre bu tarihten sonra ölmüştür. İbn Kudâme onun hakkında bir mersiye yazmıştır⁽²⁹⁾.

- *Fahrüddîn Muhammed b. Hıdr b. Teymiyyet el-Harrânî*: İbn Teymiyye âilesinin ilk büyük alimlerindendir. Şaban 542/Ocak 1148 tarihinde Harran'da doğdu. Şehrinde çeşitli âlimlerden okuduktan sonra, tahsilini tamamlamak için Bağdad'a gitti. Orada İbn el-Cevzî, İbn el-Haşşâb gibi zamanın ünlü bilginlerinden okudu. Harran'a dönünce şehrin camiinde hatîb, Nûreddin tarafından inşâ edilen medresede müderris oldu. Harran'daki âlimlerin şeyhi (reisi) derecesine yükseldi. Talebe yetiştirmek, halkı eğitmekle meşgul oldu. Harran'da bir medrese inşâ ettirdi. Otuz cilt hacminde rivâyet metoduyla bir Kur'ân tefsiri yazdı. Gazzâlî'nin *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı fıkıh kitapları tarzında Hanbeliyye fıkıhında üç eser te'lif etti. Bunlardan başka, hanbeliyye fıkıhında *Şerh el-Hidâye*, *el-Müzih fi'l-feraâiz* adlı iki kitabı vardır. 10 Safer 622/21 Şubat 1225 Perşembe günü Harran'da öldü⁽³⁰⁾.

(28) İbn Receb, II, 178; *Salâhaddîn devrinde Eyyûbiler Devleti*, s. 301-302.

(29) İbn Receb, II, 179-181.

(30) el-Münzirî, yap. 157^a; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XX, 288-290; İbn Receb, II, 151; el-Suyûtî, *Tabakât el-müfessîrin*, Leyden 1839, s. 32; *Salâhaddîn devrinde Uyyûbiler Devleti*, s. 302; *Salâhaddîn Eyyûbî ve devlet*, s. 362.

- *Ebû Bekr Abdullah b. Nasr b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Harrânî*: Harran'da ve Bağdad'ta çeşitli âlimlerden okudu. Sonra Vâsıt'ta tahsiline devam etti. Harran kadılığına getirildi. Ölünceye kadar kaza ve öğretim işleriyle uğraştı. 624/1227 yılında Harran'da öldü. Kur'ân ilimleri konusunda *Kitâb el-tezkîr fi'l-kırâât*, *Müfredat fi'l-kırâât* adlı eserleri yazdı⁽³¹⁾.

- *Ya'kûb b. Sâbir b. Berekât el-Mancinîkî el-Harrânî*: Edip, şâir, asker, mancinik ustası. *Devlet idâresi ve harp sanatı hakkında* çok değerli bir eser yazmıştır. Bilhassa mancinik yapımı ve bu âletin kullanımı hakkında çok bilgili ve ustaydı. İbn Halikân kendisinden övgüyle bahseder. Safer 626/Ocak 1229 tarihinde ölmüştür. Doğumu ise 554/1159 yılındadır⁽³²⁾.

- *Nâsihuddîn Abdülvahhâb b. Zâkî b. Cümeyyî' el-Harrânî*: Harran'da Abdülkâdir el-Ruhâvî'den ve çeşitli âlimlerden okudu. Usul-i fıkıh, fıkıh, arap dili ve hilâfiyât (mezhepler arası ihtilâflı meseleler) sahalarında bilgiliydi. Sonra, Bağdad'a, oradan Dimâşk'a gidip müderrislik yaptı. 5 Zilkâde 628/4 Ekim 1231 tarihinde Dimâşk'ta öldü⁽³³⁾.

- *Ebû Abdullah Muhammed b. İmâd el-Harrânî*: 542/1147 yılı Kurban Bayramı günü doğdu. Tüccar hadis âlimlerindendi. Mısır'da Silefî'den, Bağdad ve Dimâşk'ta çeşitli âlimlerden hadis okudu. Talebeleri arasında Münzirî ve İbn el-Neccar gibi ünlü hadisçiler ve tarihçiler vardır. 10 Safer 632/4 Kasım 1234 tarihinde ölmüştür⁽³⁴⁾.

- *Muvaffakuddîn Hamd b. Ahmed b. Muhammed b. Bereket el-Harrânî*: 553/1158 yılında Harran'da doğdu. Memleketinde çeşitli âlimlerden okuduktan sonra Bağdad'a gitti. Orada Ebu'l-Bakâ el-Ukberî ve İbn el-Cevzî gibi âlimlerden fıkıh okuduktan sonra ülkesine döndü. Bir müddet Harran'da bir medresede mü-

(31) İbn Receb, II, 170-172; *Şezerât el-zeheb*, V, 113; *Kehhâle*, VI, 159; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXII, 182.

(32) *Vefeyât el-a'yân*, VII, 35-46; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXI-I, 309-310.

(33) İbn Receb, II, 177-178.

(34) *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXII, 379-381.

derrislik yaptı. Sonra, Dimaşk'ta hadis okuttu. Talebeleri arasında, el-Eberkûhî, el-Mûnzirî, İbn Hamdan gibi büyük hadisçiler yetişti. 16 Safer 634/19 Ekim 1236 tarihinde Dimaşk'ta öldü⁽³⁵⁾.

- *Nâsihuddîn Abdülkâdir b. Abdülmünim b. Selâmet el-Harrânî*: Harran şehri şeyhi ve müftüsü olup 564/1169 yılı Receb ayında Harran'da doğdu. Harran'da Abdülkâdir el-Ruhâvî'den ve Bağdad'ta çeşitli âlimlerden okudu. Kendisinden ise el-Mûnzirî ve İbn Hamdan okudular. Ahmed b. Hanbel mezhebinde verdiği fetvalarla meşhur oldu. Orta hacimde bir menâsik kitabıyla *el-Mûzehheb el-müneddad fî Mezhebi Ahmed* adlı bir fıkıh kitabı yazdı. Son kitabını hacca giderken kaybetti. Vekâlet ve kira ile ilgili iki fetvasından ömrünün sonlarına doğru döndü. 11 Rebiülevvel 634/12 Kasım 1236 tarihinde Harran'da öldü⁽³⁶⁾.

- *Seyfüddîn Abdülğani b. Fahrüddîn Muhammed b. Teyrniyyet el-Harrânî*: Harran hatibi diye de bilinen Seyfüddîn 2 Safer 581/5 Mayıs 1185 tarihinde Harran'da doğdu. Babası Fahrüddîn, Abdülkâdir el-Ruhâvî, Hammad el-Harrânî gibi çeşitli âlimlerden okuduktan sonra, 603/1206 yılında Bağdad'a gitti. Orada tahsilini tamamlayıp Harran'a döndü. Babasının ölümünden sonra onun yerine şehrin hatîbi oldu. Aynı zamanda müderislik yapardı. *El-Zâid alâ tefsir el-vâlid ile İhdâ el-kurb alâ sâkinî'l-tûrb* adlı kitapları vardır. El-Mûnzirî'nin hocalarındandı. 17 Muharrem 639/29 Temmuz 1241 tarihinde Harran'da öldü⁽³⁷⁾.

- *Abdullatif b. Ebî'l-Ferec b. Muhammed b. el-Kubbeytî*: Şaban 554/Ağustos 1159 tarihinde Harran'da doğdu. Harran'da ve Bağdad'ta çeşitli âlimlerden okudu. Hocaları arasında Abdülkâdir el-Gîlânî'nin de olduğu söylenir. Bir müddet ticâretle uğraştı. Gezdiği yerlerdeki âlimlerden kıraat ve edebiyata dâir önemli kitapları okutma icâzeti aldı. Bağdad'ta Cemaziyelevvel 641/Kasım 1243 tarihinde öldü⁽³⁸⁾.

(35) İbn Receb, II, 255-256; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXIII. 10. 139.

(36) İbn Receb, II, 202-204; *Şezerât*, V, 167; *Kehhâle*, V, 290.

(37) İbn Receb, II, 222.

(38) *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXIII. 87-89.

- *Abdurrahman b. Omar b. Berekât el-Harrânî*: Harranlı büyük hadisçilerdendi. Kendi şehrinde, Musul, Haleb, Dimaşk ve Mısır'da çeşitli âlimlerden hadis okudu. 619/1246 yılı Cemazi-yelâhîr ayında öldü⁽³⁹⁾.

- *Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Selâmet el-Neccâr el-Harrânî*: Büyük zâhid ve muhaddis. Zamanının meşhur hadisçilerinden İbn Küleyb, Abdülğânî el-Makdisî, Muvaffakuddîn b. Kudâme, Abdülkâdir el-Ruhâvî gibi âlimlerden okudu. İbn Hamdan'ın hocalarındandı. Dindarlığı, insanları Ehl-i Sünnet yoluna dâveti ile meşhurdu. 646/1248 yılında Harran'da öldü⁽⁴⁰⁾.

- *Mecdüddîn Ebu'l-Berekât Abdüsselâm b. Abdullah b. Teymiyye*: Fahrüddîn b. Teymiyye'nin kardeşinin oğlu, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye'nin dedesi. 590/1194 yılında Harran'da doğdu. Amcası Fahrüddîn b. Teymiyye, Abdülkâdir el-Ruhâvî, Hanbel el-Rusâfî gibi âlimlerden okudu. 603/1207 yılında Bağdad'a gitti. Altı sene orada kalarak hadis, fıkıh, hilâfiyyât, arap dili sahalarında çeşitli âlimlerden ders aldı. Sonra, Harran'a döndü. Amcası Fahrüddîn'den okumaya devam etti. 610/1213 yılından sonra tekrar Bağdad'a gitti. Çeşitli konularda dersler aldı. Ebu'l-Bakâ el-Ukberî'den Kur'ân ilimleri, fıkıh, arap dili, hesap, cebir sahalarında dersler okudu. Bu ilimlerde ehliyet sahibi oldu. Hanbeliyye fıkhında imam derecesine ulaştı. 651/1253 yılında hacca gittiği sırada Bağdad'a uğradı. Şehir halkı kendisine Bağdad'ta kalmasını teklif ettiler. Fakat, vatanına dönmek istedi, onlardan özür diledi. Hicaz, Irak, Şam, Harran gibi büyük ilim merkezlerinde hadis okuttu. Kitaplar yazdı. Ailesi ilim ve dindarlığıyla meşhurdu.

Mecdüddîn b. Teymiyye çok kuvvetli bir hafızaya, büyük mana-kaşa kabiliyetine sahipti. Başta fıkıh olmak üzere çeşitli konularda eserler yazdı. Bunların başlıcaları sûreler göre tertibettiği *Etrâfû ahâdis el-tefsir*, *Urcûze fî ilm el-kırâat*, *el-Ahkâm el-kübrâ*,

(39) İbn Receb, II, 240; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXIII, 214.

(40) İbn Receb, II, 243.

bunun muhtasarı, *el-Müntekâ* (rivayete göre bu kitabını Bahâddîn b. Şeddâd'ın isteği üzerine yazmıştır), *el-Muharrer fî'l-fıkh*, *Münteha'l-ğaye fî şerh el-Hidâye*'dir. Son eserinden dört cildi temize çekmiş, kitâb el-hacc'ın başına kadar gelmiştir. Ayrıca, usul-i fıkh ve arapça konularında müsvedde halinde iki eser yazmıştır. Pek çok kişi kendisinden fıkıh ve hadis okumuşlardır. İbn Teymiyye 1 Şevval 652/14 Kasım 1254 tarihinde ölmüş. Harran'daki Cebbâne Kabristanı'na gömülmüştür⁽⁴¹⁾.

- *İsâ b. Selâmet b. Sâlim el-Harrânî*: Harran'ın yetiştirdiği büyük hadisçilerdendir. Talebeleri arasında İbn el-Zâhirî ve çeşitli âlimler vardır. 551/1156 yılında doğmuş, 652/1254 yılında ölmüştür⁽⁴²⁾.

- *Nâsihuddîn b. el-Zerrâd, Ebû Bekr b. Yûsuf b. Ebî Bekr el-Harrânî el-Mukrî*: 614/1247 yılında Harran'da doğdu. Kırâât ve hadis ilimlerini Harran, Dimaşk, Halep gibi büyük merkezlerde okudu. Hanbeliyye fıkhında fakih derecesine ulaştı. Pek çok kitabı istinsah etti. 653/1255 yılında genç yaşta Halep'te öldü⁽⁴³⁾.

- *Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmunim b. Ammâr el-Harrânî*: 603/1206 yılında Harran'da doğdu. Memleketinde, Bağdad, Dimaşk ve Kahire gibi büyük merkezlerde çeşitli âlimlerden okudu. Dimaşk'a göçtü. Ölmeden önce kitaplarını Ziyâiyye Medresesi'ne vakfetti. 8 Ramazan 671/29 Mart 1273 tarihinde Dimaşk'taki Küçük Hastane'de öldü⁽⁴⁴⁾.

- *Abdülkâdir b. Abdülğanî b. Fahrüddîn b. Teymiyyet el-Harrânî*: 612/1215 Harran'da doğdu. Dedesi Fahrüddîn b. Teymiyye ve İbn el-Lettî gibi âlimlerden okudu. Dimaşk'ta hadis okuttu. Harran câmisinde hatiplik yaptı. 11 Şevval 671/1 Nisan 1273 tarihinde Dimaşk'ta öldü⁽⁴⁵⁾.

(41) İbn Receb, II. 249-254; *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXIII. 291-293; *Şezerât el-zeheb*, V. 257.

(42) *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, XXIII. 280-281.

(43) İbn Receb, II. 255-256.

(44) İbn Receb, II. 281-282.

(45) İbn Receb, II. 282.

- *Ebû Abdullah Muhammed b. Temîm el-Harrânî*: Harran'da Mecdüddîn b. Teymiyye'den fıkıh okudu, sonra Kadı Beyzâvî'den ilim tahsil etmek için İran'a gitti. Orada öldü. Kitab el-zekât'a kadar gelen bir fıkıh kitabı yazmış, bu kitap meşhur olmuştur⁽⁴⁶⁾.

- *Ebû Tahir İbrâhim b. Yahyâ b. Ğannâm el-Hanbelî el-Harrânî*: Zamanının değerli âlimlerindendi. *Arûs el-bustan* adında kıyafet (şekillerden manâ çıkarma) ilminden bahseden, *el-Mu'lem ala huruf el-mu'cem*, *el-Nâmec fî ta'bîr el-rü'ya* adında rüya tabirinden bahseden üç eseri, bunlardan başka üç kitabı zamanımıza ulaşmıştır. Ölümü 674/1275 yılındadır⁽⁴⁷⁾.

- *Ebu'l-Ferec Abdüllatîf b. Abdülmunim el-Harrânî el-Hanbelî*: 578/1182 yılında Harran'da doğdu. 672/1273 yılında Kahire'de öldü. Hadis ve fıkıh konularında âlimdi. Hadis sahasında müteaddit cüzler tutan *el-Sübâiyyât ve'l-sümâniyyât* adlı eseri ile kendilerinden icâzet aldığı hocalarından bahseden yedi cüzlük *el-Mu'cem fî esmâ el-şüyûh* adlı kitabı vardır⁽⁴⁸⁾.

- *Cemâlüddîn Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ebî Mansur b. Ebî'l-Feth b. Râfi' el-Harrânî*: İbn el-Ceyşî diye meşhur olup fakih ve muhaddisti. 583/1187 yılında Harran'da doğdu. Memleketindeki âlimlerden okuduktan sonra, 607/1210 yılında tahsilini tamamlamak için Bağdad'a gitti. Sonra Dimaşk'a geçti. Orada Tâcüddîn Ebü'l-Yümn el-Kindî, İbn el-Harastâî, İbn Kudâmet el-Makdisî gibi zamanın büyük bilginlerinden okudu. Dimaşk'tan Harran'a döndükten sonra orada pek kalmadı. Tahsiline devam etmek için ikinci defa Bağdad'a gitti. Ebu'l-Bakâ el-Ukberi'den *el-Tibyan fî i'rab el-Kur'ân* adlı tefsirini okudu. Bir müddet Bağdad'ta kalıp pek çok not ve malzeme topladı. Kitaplar yazdı, fetvâ verdi, ders okuttu, munazaralarda bulundu. Harran'da Mecdüddîn b. Teymiyye'nin derslerine devam ederek fakih derecesine ulaştı. Ehl-i Sünnet yo-

(46) İbn Receb, II, 290.

(47) *Şezerat el-zeheb*, VI, 265; *Keşf el-zunûn*, s. 417; GAL, I, 498, S. I, 913; *Köprülü Kütüphanesi yazmalar kataloğu*, I. nr. 1227.

(48) *Hediyet el-ârifîn*, I, 616; *Keşf el-zunûn*, s. 523, 975; *Kehhâle*, VI, 27.

lunda mutaassıptı. Harran, Bağdad ve Dimaşk gibi büyük merkezlerde fetva verdi. Fıkıh konusunda iki muhtasarı, çeşitli mecmuaları vardı. Eserleri arasında arapça kâidelerden de bahsedilen *Nevâdir el-mezheb*, *Deâim el-İslâm fî vücûb el-düâ'i li'l-imam*, *İntihaz el-füras fî men eftâ bi'l-ruhas* adlı cüz, *Ukûbet el-cerâim* hakkındaki cüz (Dimaşk valisi iftihâr el-Harrânî'ye ithaf etmiştir), *Âdâb el-düâ* adlı cüzü en meşhur olanlardır. İftihar el-Harrânî'nin koruduğu âlimlerdendi. Kendisinden el-Dimyâtî, Takiyyüddîn b. Teymiyye ve çeşitli âlimler hadis okumuşlardır. 4 Safer 678/16 Haziran 1279 Cuma akşamı Dimaşk'ta ölmüştür⁽⁴⁹⁾.

- *Ebu'l-Mehâsin Abdülhalîm b. Abdüsselâm b. Abdullah b. Muhammed b. Hıdr b. Teymiyye el-Harrânî*: Mecdüddîn b. Teymiyye'nin oğlu, meşhur bilgin Takiyyüddîn b. Teymiyye'nin babası. 627/1230 yılında Harran'da doğdu. Babasından çeşitli ilimlere dâir dersler okudu. Küçük yaşta Haleb'e gitti. Oradaki âlimlerden çeşitli konularda dersler aldı. Ders okuttu, fetvâ verdi, eserler yazdı. Babasının ölümünden sonra Harran'daki âlimlerin şeyhi, şehrin hatîbi ve kadısı oldu. Anlattıklarını iyi inceler, konuşmalarında ve yazılarında önemli konulara değinir, çeşitli ilimlerden bahsederdi. Ferâiz, hesap, astronomi konularında da derin bilgiye sahipti. Moğollardan kaçıp 667/1269 yılında akrabalarıyla Dimaşk'a göçtü. Din ulularındandı. Fakat, babası Mecdüddîn ile oğlu Takiyyüddîn gibi iki dev arasında kaldığı için adı fazla duyulmadı. Talebesi el-Birzâlî'nin dediği gibi, Hanbelilerin büyük bilginlerindendi. Dimaşk'ta Darülhadîs el-Sükkeriyye'nin başmüdürrisliğini yapmış ve bu medresede oturmuştur. Dimaşk Câmii'nde ona has bir kürsü vardı. Cuma günleri bu kürsüden va'zederdi. Ölüncü bu kürsüde oğlu Takiyyüddîn va'za devam etti. Çeşitli ilimlerde eserler verdi. 30 Zilhicce 682/19 Mart 1284 tarihinde Dimaşk'ta öldü⁽⁵⁰⁾.

- *İzzuddîn Ebu'l-İzz Abdülazîz b. Abdülmün'im b. el-Sakr el-Harrânî*: Zamanının hadis müsnedi durumundaydı. 594/1198

(49) İbn Receb, II, 295-297.

(50) İbn Receb, II, 310-311.

yılında Harran'da doğdu. Bağdad'ın son büyük âlimlerinden okudu. Sonra Mısır'a yerleşti. 686/1287 tarihinde Mısır'da öldü⁽⁵¹⁾.

- *Necmüddîn Ahmed b. Hamdan b. Şebîb b. Hamdan el-Harrânî*: 603/1207 yılında Harran'da doğdu. Abdülkâdir el-Ruhâvî'den ve Hatib Ebû Abdullah b. Teymiyye'den okuduktan sonra Haleb, Dimaşk, Kudüs gibi merkezleri dolaştı, oralarındaki âlimlerden okudu. Harranlı Nâsihuddîn b. Ebî'l-Fehm ve Nâsihuddîn b. Cümeyyî'den fıkıh okudu. Harran'daki Hambelilerin reisliğine kadar yükseldi. Önemli eserler yazdı. Fıkıh sahasında *el-Riâyet el-suğrâ* ve *el-Riâyet el-kübrâ* adlarında iki önemli eser yazdı. Bunlardan başka *el-Vâfi fî usûl el-fıkh*, *Mukaddime fî usûl el-din*, sünnet yolu hakkında uzun bir *kasîde*, *Sıfat el-müftî ve'l-müsteftî*, *Câmi' el-fünûn ve selvet el-mahzûn* adlarında değerli eserleri vardır. Kahire'de yerleşmiş, bir ara şehrin kadılığına vekâlet etmiştir. Pek çok talebe yetiştirmiştir. Ömrünün sonlarına doğru gözleri görmez olmuş, 6 Safer 695/15 Kasım 1295 Perşembe günü Kahire'de ölmüştür⁽⁵²⁾.

- *Şerefüddîn Abdülğanî b. Yahyâ b. Muhammed b. Kâdî Harran*: 645/1247 yılında Harran'da doğdu. Harran'da çeşitli âlimlerden, Dimaşk'ta Şeyhüşşüyûh el-Ensârî'den okudu. Moğollardan kaçarak Mısır'a gitti. Hazine nâzirliğine kadar yükseldi. Sonra kendisine Mısır'daki Hanbelîlerin başkadılığı ve Sâlihiye Medresesi müderrisliği verildi. 14 Rebîülevvel 709/22 Ağustos 1309 tarihinde Kahire'de öldü⁽⁵³⁾.

- *Bedrüddîn Ebu'l-Kâsım b. Muhammed b. Hâlid b. İbrâhim el-Harrânî el-Tâcir*: Takiyyüddîn b. Teymiyye'nin ana bir kardeşi. 650 veya 651/1252-1253 yıllarında Harran'da doğdu. Moğolların baskısından Dimaşk'a kaçanlar arasındaydı. Dimaşk'taki âlimlerden hadis ve fıkıh okudu. Bir müddet Şeyhüşşüyûh el-Ensârî'den ders aldı. Fetvâ verdi. Mescid el-Rammâhîn'deki Cevziyye Medresesi'nde imamlik yaptı. Kardeşi Takiyyüddîn'in yerine

(51) İbn Receb, II, 310-311.

(52) İbn Receb, II, 330-332; *Şezerât el-zeheb*, V, 428; GAL, S. II, 159-160.

(53) İbn Receb, II, 358.

Hanbeliyye Medresesi'nde sekiz sene ders verdi. el-Zehebî'nin hocalarındandı. 8 Cemaziyelâhir 717/18 Ağustos 1317 Çarşamba günü Dimaşk'ta öldü⁽⁵⁴⁾.

- Şerefüddîn Abdullah b. Abdülhalîm b. Abdüsselâm b. Teymiyyet el-Harrânî: Şeyhülislâm Takiyüddîn b. Teymiyye'nin kardeşi. 11 Muharrem 666/2 Ekim 1267 tarihinde Harran'da doğdu. İki yaşındayken Moğolların (Tatarların) zulmünden kaçarak ailesiyle Dimaşk'a gitti. Orada İbn Allan, İbn el-Sayrafî ve diğer bazı âlimlerden okudu. Ahmed b. Hanbel'in *el-Sünen*'ini, *el-Sahih*eyn'i ve çeşitli hadis kitaplarını okudu. Hanbelî fıkhdında fetva verme derecesine yükseldi. Ferâiz, hesap, astronomi, usûl-i fıkıh ve akâid (usûl-i din), arap dili sahalarında üstün dereceye ulaştı. Dindar, dünyaya ehemmiyet vermez bir kişiliğe sahipti. Camilerde yatar kalkardı. Boş zamanlarını ibâdetle geçirirdi. Tarih ve biyografi sahalarında da geniş bilgisi vardı. Bir müddet kardeşi Takiyüddîn ile Mısır'da hapse atıldı. Defalarca hasımlarıyla münakaşalara katıldı. Galib geldi. Zehebî, *Mu'cem el-şüyûh* adlı eserinde ondan bahseder, "bilgili, hanbelî mezhebini iyi bilen, kelâm ilmini ve mezhepleri iyi tanıyan, arapçanın, ferâiz, hesap, astronomi gibi ilimlerin inceliklerini iyi bilen bir imamdı. Hadis, tarih, biyografi dallarında bilgi sahibiydi. Siyer-i nebîyi iyi bilen, münazara kâidelerinden iyi anlayan, sohbeti tatlı, mütevâzi bir kişiydi" der.

Şerefüddîn b. Teymiyye 14 Cemaziyevvel 717/24 Ağustos 1317 Çarşamba günü Dimaşk'ta öldü. Sûfîler Kabristanı'na gömüldü. Bu sırada şehrin kalesinde hapiste bulunan ağabeyisi Takiyüddîn b. Teymiyye namazını kıldırdı⁽⁵⁵⁾.

- Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Omar b. Abdülhâmid b. Zebâtır el-Harrânî: 637/1239 yılında Harran'da doğdu. Harran'da İsâ el-Hayyât ve Mecdüddîn b. Teymiyye'den, Dimaşk'ta çeşitli âlimlerden hadis, fıkıh okudu. Zehebî, onun için "Zahid, selefiyye mezhebinde bir kişiydi. Ahmed b. Hanbel'in

(54) İbn Receb. II. 370.

(55) İbn Receb II. 382-384.

mezhebini iyi bilirdi” der. 711/1311, Takiyyüddîn b. Teymiyye’yi ziyaret etmek maksadıyla Mısır’a giderken Frenkler tarafından esir edildi. Frenkler onun dindarlığını takdir edip hürmet gösterdiler. Bu esâreti sırasında 718/1318 yılında Kıbrıs’ta öldü⁽⁵⁶⁾.

- Şerefüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvahid b. Sa’d b. Necîh el-Harrânî: Fahrüddîn b. el-Buhârî ve çeşitli âlimlerden hadis ve fıkıh okudu. Fetvâ verme derecesine yükseldi. Uzun müddet Takiyyüddîn b. Teymiyye’nin yanında bulundu. Hafızası kuvvetliydi. Zilhicce 727/Aralık 1327 sonlarında hactan dönerken Vâdî Benî Süleym’de öldü⁽⁵⁷⁾.

- Şeyhülislâm Takiyyüddîn Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyyet el-Harrânî: 10 Rebiülevvel 661/22 Ocak 1263 Pazartesi günü Harran’da doğdu. Moğol zulmünden kaçarak 667/1269 yılında babası ve akrabalarıyla Dimaşk’a gitti. Orada çeşitli âlimlerden Kur’ân, hadis, fıkıh ve diğer ilimleri okudu. Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’ini, *Kütüb-i Sitte* (altı sahih hadis kitabı)’yi, Tabarânî’nin *el-Mu’cem el-kebîr*’ini, sayısız hadis cüzlerini ve kitaplarını okudu. Fıkıh ve usûlünü babasından, Arapça’yı Süleyman b. Abdülkavî’den okudu. Yirmi yaşına varmadan Kur’ân, hadis, fıkıh ve usûl, ferâiz, hesap, cebir ve mukabele, kelâm, felsefe konularında zamanının en yetkili bilginlerinden oldu. Allah ona çok keskin bir zekâ, kuvvetli bir hafıza vermişti. Bir kere öğrendiğini hiç unutmazdı. 2 Muharrem 683/21 Mart 1284 tarihinde babası ölünce Ümeyye Camii’ndeki vâizlik görevinde ve Sükkeriyye Medresesi’ndeki müderrislik görevinde babasının yerine geçti. 10 Safer 682/17 Nisan 1285 tarihinde ise Ümeyye Câmii’nde Kur’ân tefsiri derslerine başladı.

691/1292 yılında hacca gitti. Hactan Dimaşk’a döndükten sonra *Menâsik el-hacc* hakkında bir kitap yazarak, bu eserde hac merasimine giren bazı bidatlere işâret etti. İbn Teymiyye’nin siyasî konularda ilk müdahalesi, Peygamberimize hakaret eden Assaf el-

(56) İbn Receb, II, 373.

(57) İbn Receb, II, 326.

Nasrânî olayı dolayısıyla 693/1293 yılında meydana geldi. Bu meseledeki uzlaşmaz tutumu Azrâviyye Medresesinde hapsedilmesiyle sonuçlandı. Bu münâsebetle *el-Sârim el-meslûl alâ şâtım el-Rasûl* adlı ilk büyük eserini yazdı. Zeynuddîn b. el-Munaccâ'nın ölümü üzerine, Dimaşk'taki en eski Hanbelî medresesi el-Hanbeliyye'de 17 Şaban 695/20 Haziran 1296 tarihinde ders vermeye başladı.

El-Melik el-Mansûr Lâçin'in hükümdarlığı zamanında (696-698/1297-1299), Kilikya Ermeni krallığına karşı tertibedilen sefere teşvik için cihad çağrısıyla görevlendirildi. Aynı sırada duygulu bir şekilde 698/1299 yılında, Hamalıların isteği üzerine, en ünlü inanç bildirilerinden bir olan *el-Hamaviyyet el-kubrâ* adlı eserini yazdı. Bu eserde Eşârilere ve kelâm ilmine şiddetle hücum etti. Muhalifleri tarafından teşbihle itham edildi. Sultandan yetki almadığını ileri sürerek Hanefî kadısı Celâlüddîn el-Râzî'nin huzurunda mahkemeye çıkmayı reddetti. Şâfiî kadısı İmâduddîn Omar el-Kazvîni'nin huzurunda yapılan ve *el-Hamaviyye*'nin incelendiği bir toplantıda, İbn Teymiyye'nin verdiği cevaplar tatminkar bulundu.

699/1300 yılında Gâzan-han tarafından Memlûklara karşı yöneltilen sefer sırasında İbn Teymiyye mukavemet taraftarlarının sözcülüğünü yaptı. Şevval 699/Haziran 1300 tarihinde, Frenkler ve Moğollarla işbirliği yapmakla itham edilen Kesravan alevîlerine karşı yapılan sefere katıldı. 700/1300 yılında yeni bir Moğol tehdidi belirince, cihada çağırmakla görevlendirildi. Sultan Muhammed b. Kalâvun'dan Suriye'ye gelmesini istemek için Cemaziyelevvel 700/Ocak 1301 tarihinde Kahire'ye gitti. 702/1303 yılındaki yeni bir Moğol saldırısına karşı 4 Ramazan 702/22 Nisan 1303 tarihinde kazanılan Şakhab savaşına katıldı. Ve savaş sırasında orucun yenebileceğine dâir fetva verdi.

Bunu takibeden yılları yoğun münakaşa ve mücadele ile geçti. 704/1305 yılında haşîş (afyon=esrar) kullanmakla itham edilen

İbrâhim el-Kattan, çeşilti suçları yanında ibahacılıkla itham edilen Muhammed el-Habbaz'a çattı. Aynı sıralarda taşkıncılarla beraber Naranc Mescidi'nde bulunan ve mukaddes tanınan bir kayayı kır-maya gitti. İbn el-Arabî taraftarı vahdet-i vücütçulara karşı müca-deleye girişti. Bunların ileri gelen mensuplarından olan Şeyh Nâsıruddîn el-Menbicî'ye nazik bir mektup göndererek İbn el-Arabî'nin vahdet-i vücütçülüğünü tenkit etti. 704 yılı sonlarında/ Temmuz 1305 tarihinde Kesravan alevilerine karşı yeni bir sefere katıldı. Döndükten sonra, şeyhleri Moğol taraftarlığıyla itham edi-len Rifâîlere çattı.

Muhalifleri bu sefer, onun Moğolların Dimaşk yakınına gelme-sinden önce yazdığı *el-Akîdet el-vâsıtıyye* adlı kitabında yazdıklar-ını sahneye koyarak inancından sözetmeye başladılar. 8 ve 12 Recep 705/24 ve 28 Ocak 1306 tarihinde Dimaşk hakimi el-Efram'ın yanında iki toplantı yapıldı. Fahrüddîn el-Râzî'nin talebe-si Safiyyüddîn el-Hindî'nin de katıldığı ikinci toplantıda *el-Vâsıtıyye*'nin Kur'ân ve Sünnet'e uygun olduğu neticesine varıldı. Meselenin böylece bittiği sanılıyordu. Mahmud el-İsfahânî'nin tale-besi İbn el-Sarsarî, İbn Teymiyye'nin talebelerinden bir çoğunu kır-baçlatarak ve hadisçi el-Mizzî'yi hapse atarak meseleyi yeniden alevlendirdi. Sultanın isteği üzerine, 7 Şaban 705/22 Şubat 1306 tarihinde el-Efram'ın huzurunda üçüncü bir toplantı yapıldı. *el-Akîdet el-vâsıtıyye* mahkûm edilmedi. Bunun üzerine, İbn el-Sarsarî istifa etti. Sonunda iki hasım Kahire'ye havale edildiler. 22 Ramazan 705/7 Nisan 1306 tarihinde Kahire'ye vardılar.

Ertesi günü İbn Teymiyye yeni bir heyetin karşısına çıktı. Kale-de yapılan bu toplantıya bazı büyük devlet adamlarının yanında, Mısır'ın dört başkadısı katıldı. Teşbihçilikle itham edilen İbn Tey-miyye hapse mahkum edildi. 16 Rebiülevvel 707/125 Eylül 1307 tarihine kadar bir buçuk seneye yakın Kahire Kalesi'nde hapsedil-di. Baybars el-Çeşnigîr'in muhalifi emir Salâr ile daha önce kendi-sine *el-Akîdet el-tedmüriyye*'yi ithaf ettiği bedevî emîri Muhanna b. İlsâ'nın müdahaleleri üzerine hapisten kurtuldu.

Serbest bırakılıp Şam'a dönmesine müsaade edilmeyen İbn Teymiyye sapık telâkkî ettiği bütün bidatleri reddetmeye devam ediyordu. Bu sırada Mısır'da büyük bir nüfuza sahip olan iki mutasavvıf ile karşı karşıya geldi. Bunlar Ebu'l-Hasan el-Mürsi'nin talebesi İbn Atâullah el-İskenderânî (ölm. 709/1310) Hânîkâh-ı Salâhiyye'nin şeyhi Kerîmuddîn el-Âmulî (ölm. 710/1311) idi. Bir halk gösterisi üzerine İbn Teymiyye Şâfiî kadısı Bedruddîn b. Cemâa'nın huzuruna çıkarıldı. Kadı ona evliyaların Allah ile kul arasında vasita olmalarıyla ilgili sorguya çekti. Şam'a dönmesi için izin verilmesine rağmen Kahire'de tutuldu ve birkaç ay kadının hapisanesinde kaldı.

Baybars el-Çeşnigîr'in iktidara gelmesi ve 708/1309 yılında Sultan ilân edilmesi üzerine, onun işkence edilmesi devri (mihnet devri) başladı. Safer ayının sonu 709/7-8 Ağustos 1309 gecesi İbn Teymiyye muhafızlarla ikamet edilmesi emredilen İskenderiyye'ye götürüldü. Sultanının sarayının kulelerinden birine yerleştirilen ve ziyaretçiler kabul etmek ve yazmak müsaadesi verilen İbn Teymiyye şehirden geçen mağribîlerle tanıştı ve önemli eserler yazdı. Bunların arasında İbn Tumart'ın *el-Mürşide*'sine reddiye vardır. 1 Şevval 709/4 Mart 1310 tarihinde Muhammed b. Kalâvun tahta çıkınca İbn Teymiyye'yi serbest bırakıp, danışmak için Kahire'ye çağırdı.

İbn Teymiyye Kahire'ye 8 Şevval 709/11 Mart 1310 tarihinde döndü. Üç sene kadar bu şehirde kaldı. Bazan Şam işleriyle ilgili olarak Muhammed b. Kalâvun'a danışmanlık yaptı. Özel dersler verdi ve kendisine sorulan pek çok soruya cevap verdi. Bu arada *el-Siyâset el-şer'iyye* adlı kitabının ilk denemelerini yazdı. Pek çok fetva verip *el-Fetâva'l-mısıriyye*'yi meydana getirdi. Yeni bir Moğol saldırısı üzerine İbn Teymiyye Şam'a hareket etti. Kudüs'te kısa bir ikâmetten sonra Zilkâde 712/28 Şubat 1313 tarihinde Dimaşk'a vardı. Bu sırada Rebiülâhir 712/Ağustos 1312 tarihinde emîr Tengiz Dimaşk nâibi oldu. İbn Teymiyye, Tengiz'in niyâbeti zamanında son on beş yılını geçirdi. Şam'daki Hanbelîlerin reisi, taraftarları tarafından bağımsız müctehid olarak

kabul edildi. Bundan böyle en büyük talebesi İbn Kayyim el-Cezviyye oldu. İbn Kayyim onun fikirlerini yaymaya büyük gayret gösterdi ve bazı mihnetlerinde onunla beraber oldu. Hanbelîlerle Eşarîler arasındaki ilişkiler devamlı gergindi. Muharrem 716/ Nisan 1316 tarihinde meydana gelen bir olay akide konusunda iki tarafı tekrar karşı karşıya getirdi.

716 sonlarında/Şubat 1317 tarihinde ve bunu takibeden aylarda İbn Teymiyye, İlhan Hudâbende ile ilişkiye giren, Mekke'de onun hâkimiyetini yerleştirmeye çalışan Mekke emîri Humeyde meselesine karıştı. İşte bu tarihlerde *Minhâc el-sünnet el-nebeviyye* adlı meşhur eserini yazdı. Bu eserde imâmiye kelâmcılarından İbn Mutahhar el-Hillî'nin *Minhac el-kerâme* adlı eserini tenkit etti.

Bunu takibeden yılları yine mihnet dolu geçti. 718/1318 yılında sultanın gönderdiği bir mektupla, İbn Teymiyye'nin talâk (boşanma) ile ilgili olarak Hanbelîyye Mezhebi'ne muhalif fetva vermesi yasaklanıyordu. Bu konuyla ilgili emîr Tengiz'in huzurunda iki toplantı yapıldı. 20 Receb 720/26 Ağustos 1320 tarihinde yapılan üçüncü toplantıda İbn Teymiyye'nin Sultan'ın yasağına uymadığı söylenip hapse atılması kararlaştırıldı. Fetva vermesine son verilip Dimaşk kalesine kapatıldı. Beş aydan fazla orada kaldıktan sonra, Sultan'ın bir fermanıyla serbest bırakıldı. Bunu takibeden yıllarda Şam ve Mısır'daki çeşitli dinî ve siyâsî olaylara karışmaya devam etti.

16 Şaban 726/18 Temmuz 1326'da tekrar durdurulup, Şam Ümeyye Camii'nde okunan sultanın bir fermanıyla fetva verme yetkisi elinden alındı. Evliyalara saygıyı mahkum ettiği ve onların kabirlerini ziyareti yasakladığı risalesi tenkid edildi. Aynı zamanda pek çok talebesi de fetva vermekten men edildi. İbn Kayyim el-Cezviyye dışındakilerden bir müddet sonra yasak kaldırıldı.

İbn Teymiyye bu sıralarda Mâlikî başkadısı Takiyyüddîn el-İhnâî tarafından engellendi. Ayrıca, İbn Arabî'nin taraftarlarından ve Hanikah-i Salâhiye'de Şeyhüşşüyûh olduktan sonra Şâfiîlerin başkadılığına getirilen Alâüddîn el-Konavî de ateşli muhaliflerin-

dendi. İbn Teymiyye iki yıldan fazla Dimaşk kalesinde hapse mahkûme edildi. Bu sırada eser yazmaya, fetva vermeye devam etti. Zamanımıza gelen eserlerinin pek çoğu bu devreye âittir. Çoğu kendi doktrinini müdafaa maksadıyla yazılmışlardır. Metodolojiye dâir yazdığı *Merâic el-vusul*, *Raf'el-melam*, *el-Radd ala'l-İhnâî* bunlardandır. Bunun üzerine, el-İhnâî'nin suîltana şikayeti sonucu 9 Cemaziyelâhir 728/21 Nisan 1328 tarihinde hapsedildiği kalede kitapları, kalemi ve hukkası elinden alındı. Beş ay sonra 20 Zilkâde 728/26 Eylül 1328 tarihinde hapis yattığı Dimaşk kalesinde öldü. Cenazesine 15.000 kişisi kadın olmak üzere 200.000'den fazla insan katıldı. Sûfiyye kabristanına gömüldü.

İbn Teymiyye, Hafız Abdülğani, İbn Kudame gibi Hanbelî mezhebi büyüklerinin en büyük takipçisi. Yazdığı eserler ve mücadelesiyle onları da aşmış büyük bir âlimdir. Harran hanbelî ekolünün en büyük temsilcisidir. Bu ekol birikimini onunla dünyaya duyurmuştur. Etkisi bu gün de Vahhâbîler ve Selefiyeciler yoluyla devam etmektedir. Pek çok eser yazmış, bunların bir kaçı dışında, hepsi basılmıştır. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin yazdığı *Esmâü müellefâti İbn Teymiyye* adlı eserde, Brockelmann'ın eserinde, *Nevâdir el-mahtûtat*'ta ve neşredilen çeşitli mecmualarında bunlar bulunmaktadır.

İbn Teymiyye, her şeyden önce bir kalamcı ve hanbelî fakihidir. O kendi mezhebinde yazılan bütün büyük eserleri iyi öğrendi ve tanıdı. Bunlar arasında Ahmed b. Hanbel'in, el-Hallâl (ölm. 311/923)'in, dedesi Mecdüddîn b. Teymiyye'nin ve İbn Kudâme'nin eserleri vardı. Hanbelî mezhebi hakkındaki bu derin ve geniş bilgisine, diğer mezheplerle ihtilâflı konuları, mezhepleri, felsefe ve tasavvufu iyi bilmesi de ekleniyordu. Eserlerini incelediği mutasavvıflar arasında Sahl el-Tüsterî (ölm. 283/896), Cüneyd el-Bağdâdî, Ebû Talib el-Mekkî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Abdülkâdir el-Cîlî ve Ebû Hafs Omar el-Suhraverdî (ölm. 632/1235) vardı. Söylediğine göre, gençliğinde sapıklığını keşfetmeden önce İbn el-Arabî'nin *el-Futûhât el-Mekkiyye*'sine hayrandı. O, hiç bir zaman tasavvufu tamâmiyle mahkûm etmedi. Sadece kendi görüş-

lerine aykırı olarak pek çok mutasavvıfta gördüğü vahdet-i vücud, ibâha ve gulûv gibi itikâdî, ahlâkî ve dinî merasimlerle ilgili sapıklıkları tenkit etti.

Onun öğretisi (doktrini), Hanbelîlik etrafında bir sentez ve uzlaştırma doktrini idi. Her mezhebin Kur'an ve Hadis'e uygun olarak bu sentez içindeki görevini kabul ediyor, orta yolu tercih ediyordu. Ona göre, kendi sistemlerini kelâmcılar akıl üzerine, hadisçiler nakil üzerine, sufiler ise irade üzerine kurmuşlardı. Gelenek, akıl ve irade, onun muhafazakar reformcu denebilecek sağlam bir doktrin içinde uzlaştırmak istediği üç önemli unsurdu. Böylece, itikâdın formülleştirilmesi, ictihadın restorasyonu ve devletin yeniden kurulması mümkündü.

O, itikâdî sahada, her şeyden önce Kur'an ve Hadis'e uygunluk arar. Allah'ı Kur'an ve Sünnet'te tavsif edilen şekilde sıfatlandırır. Bütünüyle ta'tili, sıfatların nefyini, teşbihi, Allah'ın yaratıklarıyla mukâyesini, te'vili, müteşâbihâtın tefsirini reddederek tefvîz (Allah'a bırakma), teslim gibi Hanbelîliğin diğer karakteristik fikirlerine parmak basar. İbn Teymiyye'nin imanı tarifi, onu meydana getiren hisleri, onu ifade eden formülleri ve onu tamamlayan hareketleri (amelleri) içine alır. Siyâsette dört halifenin meşruluğunu tarihî sıraları içinde kabul eder. Fakat, hilafet meselesiyle dört halifenin birbirine üstünlükleri meselesini birbirinden ayırır. Ebû Bekir ile Omar'ın açık üstünlüklerini kabul etmekle beraber, Osman ile Ali'nin birbirlerine üstünlükleri meselesinde tereddüt eder.

Onun selefte olan bağlılığı, onu Sahabe tarafından ve mezhep kurucularının öğretilerinde görülen Tâbiûn tarafından müdafaa edilen fikirleri tercih etmeye götürür. Bazen söylendiği gibi, İbn Teymiyye ictihad kapısının yeniden açıldığını ve kendisine bu imtiyazın verildiğini iddia etmemiştir. Ona göre, ictihad kapısı kapanmamıştır. Şeriatın izah ve tefsir edilmesi için bu kapının devamlı açık olması gerekir. Fakat, ictihadı düzenlemek kaygısıyla her müctehidin uyması gereken kaideleri tayin etmeye çalışır. Bu düşünceyle nassın (Kur'an ve Hadisin) mutlak üstünlüğünü kabul edip icmânın değerini ikinci dereceye koyar. Bu konuda fakihlerin

ittifak etmesini şart koşmaz. Kur'ân ve Sünnet'ten çıkarılan hükümlerin illetlerinin ortaya konmasında önemli yeri olan kıyasa yer verir. Sonra bu hükmü aynı sebebe dayanan bütün olaylara kapsatır.

İbn Teymiyye maslahat meselesine pek güvenmez. Onu re'y, istihsan, zevk ve keşfe benzetir. Fakat, yaygın olan ve düzenlenmiş olan tatbikatın sahasına koymak için, daha önce Kur'ân ve Hadis'e ve büyük fakihlerin hükümlerine uygunluğunu araştırmak gerekir der.

İbn Teymiyye'ye göre, din ile devlet asla birbirinden ayrılamaz. Devletin şevketinden mahrum olan din tehlikededir. Vahyedilmiş hukuktan mahrum olan bir devlet zorba bir kurumdur. Devletin başlıca görevi adaleti üstün kılmak, iyiliği emretmek, kötülükten menetmek, tatbikatta birliğin hakim olmasını sağlamak, Allah'ın hizmetinde bir toplum hazırlamaktır. İbn Teymiyye Hulefâ-i Râşidîn'in meşruluğunu tanımakla beraber, tek bir halife olmasının devam etmesini de müdafaa etmez. Ona göre, kelime-i şehadet sadece Allah'a ve Peygamber'e itaati emreder. Tâbi olunacak imamların adedini sınırlamaz. Ona göre, müslüman toplumu (ümme) bir tabiî devletler konfederasyonudur. Vekili, valisi, ortağıyla her imam emirler yasaklar silsilesine riâyet etmek zorundadır. Toplumun her ferdi ihtisası dairesinde nasihat etme yani iyiliği emretmek, kötülükten menetmek selâhiyetine sahiptir. Yalnız müminlerin dayanışmasını bozmamaya ve toplumun bütünlüğünü parçalamamaya dikkat etmelidir.

Onun iktisadî ahlâkı da bu dayanışmaya ve toplumculuğa katkıda bulunur. Mülkiyete saygı göstermekle beraber zengini dost, fakiri ortak yapar. Rekabet fikrine ve yardımlaşmaya inanır. Sultanın şeriat dışı vergiler koymasını ancak müzakere ve bir sebebe dayanarak kabul eder. “Vahyedilen kanun zenginliği bir gâye edinmek ve Kârûn'a benzemek isteyenleri sevmez. Aynı şekilde siyasî otoriteyi bir gaye ve Firavun'a benzemek isteyen kişileri sevmediği gibi.”

Mısır ve Şam Şâfiilik ve Eşarîliğinin en meşhur temsilcileri ara-

sında bulunan Takiyyüddîn el-Sübki ve oğlu Tacuddîn el-Subki'nin muhalefetiyle karşılaşmasına rağmen İbn Teymiyye'nin kendi hayatında ve Bahrî Memlûkları devrindeki etkisi çok derindir. Ulema arasından, İbn Kayyim el-Cevziyye dışında, önemli talebeleri arasında, bazan hanbelîler dışında dahi önemli erkek ve kadın âlimler vardır. İlk talebeleri arasında Vâsıt Rifâîlerinin şeyhinin oğlu Ahmed b. İbrâhim el-Vâsıtî (ölm. 711/1312) bulunur. Dimaşk'ta İttihâdiyyelere karşı mücadele eden Bağdad'lı Ummü Zeyneb (ölm. 711/1312), bu sırada Şam'da parlayan kadın zahidlerin en büyük temsilcilerinden biridir. Zamanın en büyük hadisçilerinden olan ve Haleb'ten gelen el-Mizzî (ölm. 743/1343) Şâfiî ekolüne mensuptu. Meşhur tarihçi ve hadisçi, kalamcı el-Zehabî (ölm. 748/1348) İbn Teymiyye'nin *Minhâc el-sünne*'sini ihtisar etti. Bir şâfiî olan İbn Kesîr (ölm. 774/1373) *el-Bidâye* adlı tarihine İbn Teymiyye'nin mühim bir tercüme-i halini koydu ve onun hayranlarından oldu. Hanbelîlerin çok zengin bir biyografi mecmuasını meydana getiren İbn Receb (ölm. 795/1393) de *el-Kavâid el-fıkhiyye* adlı eserinde İbn Teymiyye'den etkilendi.

Bahri Memlûkları devrinde İbn Teymiyye'nin tesiri emirler arasında da kendini hissettirdi. Dimaşk'ta hacib olan Ketboğa el-Mansûrî (ölm. 721/1321), Mısır'da sultan nâibliği ve Haleb hükümdarlığı yapan Ergun el-Nâsirî (ölm. 731/1331), diğer bazı emîrlerle beraber, İbn Teymiyye'nin talebelerinden ve hayranlarından sayılmışlardır.

Çerkes Memlûkları devrinde (783-922/1382-1517) İbn Teymiyye'nin te'siri az görüldü. Fakat, çeşitli ulema muhitlerinde kendisini derin bir şekilde hissettirmeye devam etti. el-Makrîzî, *el-Hitat* adlı eserinde İbn Teymiyye'nin delilleriyle Eşârilere karşı koymakta, selefi müdafaa etmektedir. "İbn Teymiyye konusunda insanlar ikiye ayrıldı. Zamanımıza kadar Şam ve Mısır'da onun hayranları ve talebeleri devam etti" demektedir.

922/1517 yılında Osmanlıların Şam ve Mısır'ı almalarında sonra bu ülkelerde Hanefilik yayılmış, Hanbelîlerin sayısı azalmıştır. Bununla beraber İbn Teymiyye'nin bazı önemli taraftarları çık-

maya devam etmiştir. *Tarîh el-Kuds ve'l-Halîl* yazarı el-Uleymî (ölm. 928/1522 civarı) bunlardan biri olup, İbn Kayyim el-Cevziyye'den sonraki Hanbelîlerden bahseden önemli bir tarih yazmıştır. Mar'î b. Yûsuf al-Makdisî ise İbn Teymiyye'nin menâkibinden bahseden *el-Kevâkib el-düriyye* adlı eserini yazmıştır. Yine Osmanlılar devrinde İbn Teymiyye'nin fikirleri Muhammed b. Abdülvahhab (ölm. 1206/1792) tarafından alınarak Vehhabîlik Mezhebi kurulmuş; bu fikirler onun tarafından tatbik edilmişlerdir. Zamanımızda İbn Teymiyye, el-Gazalî ve İbn el-Arabî ile beraber sünnî muhitlerde en çok ilgi gören islâm alimlerindendir. Ülkemizde de büyük ilgi görmektedir⁽⁵⁸⁾.

- *Mecdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Harrânî*: 645 veya 646/1247 veya 1248 yılında Harran'da doğdu. Tahsilinin ilk merhalesini memleketinde tamamladı. 671/1272 yılında ailesiyle birlikte Dimaşk'a göçtü Oradaki âlimlerden tahsilini tamamladı. Pek çok kitabı istinsah etti ve fetva verdi. Dindar ve vakur bir kişiydi. Fıkıh, hadis, usûl-i fıkıh, ferâiz, cebir ve mukâbele sahalarında âlim bir kişiydi. Zehebî onun hakkında "Hanbelîlerin şeyhiydi. Çok ahkâm hadisi ezberlemişti. Hadis ve haberleri çok nakleder, *el-Mukni*, *el-Kâfî* adlı fıkıh kitaplarını okuturdu. *el-Mukni*'y i yüz defa okuttuğu söylenir" der. 9 Cemaziyelevvel 729/11 Mart 1329 tarihinde Dimaşk'taki el-Medreset el-Cevziyye'de öldü. İbn Receb onun, öfkeli kişinin talakı ile tırnak kesme konularında bir cüz yazdığını, bu cüzün bir nüshasını gördüğünü kaydeder⁽⁵⁹⁾.

- *Zeynüddîn Ebû Muhammed Ubâde b. Abdülğanî b. Mansûr el-Harrânî*: Receb 671/Ocak 1273 tarihinde doğdu. Di-

(58) el-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyat*, VII, nşr. İhsan Abbas, Wiesbaden 1982, s. 15-33, eserlerinin listesiyle beraber; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 135-140; İbn Receb, II, 387-408; Ben Cheneb, *İbn Teymiyye*, İA, V/II, 825-829; GAL, II, 125-127, S. II, 119-126; H. Laoust, *Essai sur les doctrines sociales et politique d'Ibn Taymiyya*, IFAD, Caire 1939; aynı müellif, *La biographie d'Ibn Taymiyye d'après Ibn Kathir*, BEO, IX, 1943; p. 115-162; H. Laoust, *Ibn Taymiyya*, EI², III, 976-979.

(59) İbn Receb, II, 408-409.

maşk'taki âlimlerden okudu. Fıkıh sahasında sivrildi. Arapça ve kelâm konularını da iyi bilirdi. Zehebî, ona âit bir cüz tahrir etmiştir. Anlaşmalar ve bunların feshi konularıyla görevlendirilmişti. Çok fetva verirdi. Şevval 739/Nisan 1339 tarihinde Dimaşk'ta öldü. Babası Şerefüddîn Abdülğanî de edip ve fakihti. İsâ el-Hayyât ve Mecdüddîn b. Teymiyye'den hadis okumuş, bir müddet Dimaşk Ümeyye Câmii'nde müezzinlik yapmıştır. Rebiülâhir 705/Kasım 1305 tarihinde Dimaşk'ta ölmüştür⁽⁶⁰⁾.

- *Abdülkâhir b. Muhammed b. Abdülvâhid el-Tebrîzî el-Harrânî*: Tebriz asıllı olup 648/1250 tarihinde Harran'da doğdu. Dimaşk'ta tahsil gördü. Bir ara Safed kadılığı yaptı. Daha sonra Dimyat kadılığına tâyin edildi. Bu vazifedeyken 740/1339 yılında öldü. Bir hutbeler mecmuası meydana getirmişti⁽⁶¹⁾.

- *Şihâbüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdülğanî el-Alâî el-Harrânî*: 702/1303 yılında Dimaşk'ta doğdu. Dimaşk'taki âlimlerden okudu. Hadis cüzleri yazdı. İbn Teymiyye'lere âit usûl-i fıkıh kitabını ve *Şerh el-Hidâye*'yi tertibeden ve temize çeken odur. Zehebî'nin talebeleri arasında olup ondan *Siyer a'lâm el-nübelâ*'yı okumuştur. Ölümü Cemaziyelâhir 745/Ekim 1344'te Dimaşk'tadır⁽⁶²⁾.

- *Bedrüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Serâyâ b. el-Velîd el-Harrânî*: 670/1272 yılından sonra doğdu. Dimaşk'ta çeşitli âlimlerden fıkıh, hadis okudu. Fetva verdi. Medreselerde muîdlik ve müderrislik yaptı. Kahire banliyösüne kadı oldu. Eserleri arasında *Şerhü Muhtasar el-Harakî*, *Kitab el-fünûn* vardır. 19 Rebiülâhir 749/17 Haziran 1348 tarihinde ölmüştür⁽⁶³⁾.

- *Zeynüddîn Ebû Hafs Omar b. Sa'dullah b. Necîh el-Harrânî*: 685/1286 yılında doğdu. Dimaşk'taki çeşitli âlimlerden okudu. Bir ara Bağdad'a kısa bir ziyarette bulundu. Fıkıh ve ferâiz

(60) İbn Receb, II, 432-433.

(61) *Fevât el-Vefayât*, I, 296.

(62) İbn Receb, II, 440.

(63) İbn Receb, II, 442.

sahalarında parladı. İbn Teymiyye'nin meclislerinde bulundu. Hanbeliyye mezhebine âit pek çok kitabı istinsah etti. İbn el-Müneccâ'nın yerine kadılıkta nâiplik yaptı. Rivâyet ettiği hadislerden tahrir edilmiş bir cüz vardır. Zehebî'nin hocaları arasında yer alır. Dimaşk'taki Ziyâiyye Medresesi'nde müderrislik ve mütevellilik yapmıştır. Ölüm tarihi bilinmez⁽⁶⁴⁾.

- *Nûruddîn Alî b. Abdurrahman b. Şebîb b. Hamdân el-Harrânî*: Tabîb ve edîbti. *Câmi el-fünûn ve selvet el-mahzûn* adlı önemli bir edebi eser yazmış, kitab zamanımıza ulaşmıştır. 747/1346 yılında hayattaydı⁽⁶⁵⁾.

- *Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf el-Sa'dî el-Harrânî*, sonra *el-Âmidî*: Fakih ve arapça bilginiydi. Cemâlüddevle el-Nastûrî tarafından manzum olarak sorulan güç meselelere cevap olarak yazdığı bir risâlesi vardır⁽⁶⁶⁾.

- *Zeynuddîn Ebu'l-Mahâsin Abdülevvel b. Muhammed... b. Abdülhâlik el-Harrânî*: 710/1310 yılından sonra Haleb'te doğdu. 803/1401 yılında aynı şehirde öldü. Kırâat ilminde *Kıfâyet el-kârî fî fünûn el-mukârî* adında bir eser yazdı⁽⁶⁷⁾.

(64) İbn Receb, II, 443.

(65) *el-Dürer el-kâmine*. Haydarabad 1392/1972, IV, 69-60; GAL, S. II, 161-162; Kehhâle, VII, 120.

(66) *el-Dürer el-kâmine*, I, 407; Kehhâle, II, 211.

(67) *el-Zav' el-lâmi'*, Beyrut tabı, IV, 21-23; Kehhâle, V, 66.

BİBLİYOGRAFYA

el-Âmilî, Muhsin el-Emîn, *A'yan el-Şîa*, Dimaşk 1353/1935.

el-Beyhakî, *Târih el-hukemâ*, nşr. Kürd Ali, Dimaşk 1946.

el-Bîrûnî, *el-Âsâr el-bâkiye an el-kurûn el-hâlîye*, nşr. Eduard Sachau, Laipzig 1923.

Carra de Vaux, *Sabiîler maddesi*, *İA*, X, 9-10.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, cüz 40-tetimme, nşr. Cavit Baysun, TTK, Ankara 1953-1967.

Dictionary of scientific biography, New York 1980.

El²=Encyclopédie de l'Islam, nouvelle édition, Leyden-Brill 1960-1995.

Demirkent, I., *Urfa Haçlı Kontluğu tarihi*, İstanbul 1974.

Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyaz el-nüfûs fî tabakâti fukahâi Kayravan*, Mısır, 1951.

Ebu'l-Hasan b. Abdullah el-Nübâhî el-Mâlikî, *Kuzât el-Endelüs*, Beyrut, el-Mekteb el-Ticarî tabı.

Elisséeff, N., *Nur ad-Dîn*, Damas 1967.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314.

Fehervârî, G., *Harran maddesi*, *El²*, III, 233-237.

GAL=Brockelmann, C., *Geschichte der arabischen Litteratur*, Leyden-Brill 1937-1949.

GAS=Sezgin, F., *Geschichte des arabischen schrifttums*, Leyden-Brill 1967-1990.

Halacoğlu, Y, XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun
iskân siyâseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi, TTK yayınla-
rı, Ankara 1988.

el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, Mısır 1349.

İşıltan, F., *Urfa Bölgesi tarihi*, İstanbul 1960.

İA=İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1940-1987.

İbn el-Adîm, *Buğyet el-taleb*, III. Ahmed, nr. 2925.

İbn el-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarih el-mülûk ve'l-ümem*, Hayda-
rabad 1357-1359.

İbn Cübeyr, *el-Rihle*, Daru Sâdır tabı, Beyrut 1981.

İbn Cülcül, *Tabakât el-etıbbâ*, nşr. F. Seyyîd, Kahire 1955.

İbn Ebî Usaybia, *Uyûn el-enbâ fî tabakât el-etıbbâ*, Kahire
1299/1883.

İbn Ebî Ya'lâ. *Tabakât el-hanâbile*, Mısır 1371/1952.

İbn el-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, Beyrut 1966.

İbn el-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîb el-ensâb*, Daru Sadır tabı, Beyrut.

İbn el-Esîr, *el-Târîh el-Bahir*, nşr. Abdulkâdir Ahmed Talimat,
Kahire 1382/1973.

İbn Hacer el-Askalânî, *el-Dürer el-Kâmine*, Haydarabad 1392/
1972.

İbn Hallikân, *Vefeyât el-a'yan*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1397.

İbn Havkal, *Sûret el-arz*, Leyden-Brill 1938, ikinci tabı.

İbn Hicce, *Semerât el-evrak*, Kahire 1304.

İbn el-İmâd, *Şezerât el-zeheb*, Beyrut tabı.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'l-nihâye*, Kahire 1932.

İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fî raf' el-irtiyâb...*, nşr. Abdurrahman b.
Yahyâ el-Muallâ, Haydarabad 1962.

İbn el-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüt, Tahran-Beyrut
1391/1971.

İbn Receb, *Zeylû Tabakât el-hanâbile*, Mısır 1952-1958.

- İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevât el-vefeyât*, Kahire 1951.
- İbn Şeddâd, İzzüddîn Muhammed b. İbrâhim, *el A'lâk el-hatîra fî zikri ümerâ el-Şam ve'l-Cezîre*, Cilt III/I, nşr. Yahya Abbâra, Dimaşk 1978.
- İbn Tağribirdî, *el-Nücûm el-zâhira*, Mısır 1956.
- İhsan Fazlıoğlu, *Harranlı matematikçilerin islâm matematiğinin oluşumundaki katkıları* (basılmamış bildiri), İstanbul 1995.
- İsmâîl Paşa el-Bağdâdî, *Hedyyet el-ârifîn*, İstanbul 1951-1955.
- el-Kâsim b. İsâ b. el-Nâcî, *Meâlim el-imân fî marifet'i ehl el-Kayravan*, Tunus 1320.
- Kâtib Çelebi. *Keşf el-zunûn*, nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya ve Rifat Bilge el-Kilisî, ikinci tabı, İstanbul 1971-1972.
- Kehhâle, O. Rızâ, *Mu'cem el-müellifîn*, Beyrut 1957-1961.
- el-Kıftî, *İhbâr el-ulemâ fî târîh el-hukemâ*, Mısır 1326, Leipzig 1903.
- Kudâme b. Cafer, *Kitab el-harâc*, nşr. De Goeje, Leyden-Brill 1306.
- Lâmîî, *Nefehât el-üns tercümesi*, İstanbul 1980.
- Laust, H., *Essai sur le doctrines sociales et politiques d'Ibn Taymiyya*, IFAD, Caidre 1939.
- Laoust, H., *İbn Taymiyya*, El², III, 976-979.
- el-Makrizî, *el-Sülûk bi marifet el-düvel ve'l-mülûk*, nşr. Mustafa Ziyâde, Kahire 1942-1958.
- el-Medenî, A. Tefvîk, *el-Müslimûn fî Cezîreti Sıkıllıye ve Cenûbi İtalya*, Cezâyir 1365.
- el-Mesûdî, *el-Tenbîh ve'l-işrâf*, nşr. Abdullah İsmâîl el-Sâvî, Kahire 1938.
- Mez, A., *Die Stadt Harran bis zum Einfall der Araber*, Strasburg 1892.
- el-Mukaddesî, *Ahsen el-tekâsîm fî Marifet el-ekâlîm*, nşr. De Goeje, Leyden-Brill 1906.

- el-Münzirî, *el-Tekmile li vefeyât el-Nakale*, Ayasofya, nr. 3163.
- Ocak, A. Yaşar. *Türk folklorunda kesik baş*, TKAE yayını, Ankara 1989.
- Orhonlu, C., *Osmanlı İmparatorluğu'nda aşiretlerin iskan teşebbüsü*, İstanbul 1963.
- Özfirat Aynur, *Harran Tarihi* (başlangıçtan yeni Babil döneminin sonuna kadar), İst. Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1988.
- Rice, D.S., *From Sin to Saladin, The 111*, London News, CCXXXI, Septembre 1957.
- Rice, D.S., *Medival Harran, Anatolian Studies*, II, 1952.
- Rüşdî Râşid, *Tarih el-riyâziyyat el-arabiyye beyn el-cebr ve'l-hisab*, tercüme eden Hüseyin Zeyneddin, Beyrut 1989.
- el-Sâbî, Hilâl b. el-Muhassin, *Rüsûmü Dârülhilâfe*, Beyrut 1986.
- Salih Zeki, *Asâr-i bâkiye*, cilt II, İstanbul 1329.
- Sarton, G., *Introduction to the history of science*, New York 1975.
- el-Sehâvî, *el-Zaw' el-Lâmi*, Beyrut tabı.
- el-Suyûtî, *Tabakât el-müfessirîn*, Leyden 1839.
- Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara 1967.
- el-Şehristânî, *el-Milel ve'l-nihal*, Kahire, 1956.
- Şeşen, R., *İslâm dünyasındaki tercüme faaliyetlerine umûmî bir bakış. İTED*, VII/3-4, İstanbul 1979, s. 3-29.
- Şeşen, R., (Cemil Akpınar, Cevat İzgi ile), *İslâmi Tıp Yazmaları Kataloğu*, nşr. E. İhsanoğlu, İstanbul 1984.
- Şeşen, R., (Cöevat İzgi-Cemil Akpınar ile), *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1986.
- Şeşen, R., *Nevâdir el-mahtûtat el-arabiyye fî mektebâti Türkiye*, Beyrut 1975, 1980, 1982.
- Şeşen, R., *Salâhaddin devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul 1983.

- Şeşen, R., *Salahaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987.
- Şeşen, R., *Harran ve Türk-İslâm tarihindeki yeri, Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu bildirileri*, İstanbul 1988, s. 159-167.
- Toğan, H. Kadri, *Turâs el-arab el-ilmî*, Kahire 1382/1963.
- el-Yâkubî, *el-Târih*, Dâru Sâdır tabı, Beyrut.
- Yâkût el-Hamavî, *Mu'cem el-büldan*, Dâr el-Kitab el-Arabî neşri, Beyrut.
- Yardımcı, Nurettin, *Harran kazıları, Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu bildirileri*, İstanbul 1988, s. 154-168.
- el-Zehebî, *Siyeru a'lâm el-nübelâ*, Beyrut 1401-1409/1981-1988.
- el-Zehebî, *Târih el-İslâm*, III. Ahmed, nr. 2917.
- el-Ziriklî, Hayreddin, *el A'lâm*, beşinci tabı, Beyrut 1980.

İNDEKS

A

- Abâ-i ulviyye*, 42, 49
Abbas b. Me'mun, 13
Abbasiler, 11-14
Abdullah el-Kureşî, 89
Abdullah b. Ali, 11,12
Abdullah b. Muhammed el-Nüfeylî, 83
Abdullah b. Tahir, 13
Abdulaziz b. Abdülmün'im, 99-100
Abdüllatif el-Bağdâdî, 58
Abdûmelik b. Mervan, 10, 48
Abdurrahman b. Omar b. Berekât, 96
Abdulfettah b. Celebet el-Harrânî, 17, 86
Abdülhamîd b. Muhammed b. Hişâm el-Harrânî, 83
Abdülkâdir el-Gilânî, 88, 89, 90, 92, 95
Abdülkâdir b. Abdülğanî b. Fahrüddin b. Teymiyye, 97
Abdülkâdir b. Muhammed b. Abdülvâhid el-Tebrizî, 112
Abdülkâdir el-Ruhâvî (bk. Ebû Muhammed)
Abdüllatif b. Ebî'l-Ferec b. Muhammed b. el-Kubbeytî, 95
Abdûmelik b. el-Mukaddem, 20
Abdüsselam b. Abdülkdir el-Gilânî, 59
Abgar, V, 7
Âdâb el-düâ, 99
Afranius, 6
Agathademon (Şit), 42, 44
Ahd-i Atik (bk. *Tevrat*)
Ahkâm el-kübra, 96
Ahlat, 19
Ahmed el-Müvelled, 13
Ahmed b. Abdûmelik b. Vâkıd el-Harrânî, 83
Ahmed b. Hanbel, 59, 83, 102, 107
Ahmed b. İbrahim el-Vâsîtî, 110
Ahmed b. İshak el-Harrânî, 56
Ahmed b. Omar b. Yûnus, 78
Ahmed b. Sa'îd b. Selm, 13
Ahmed b. Tayyib el-Serahsî, 43, 44
Ahmed b. Tolun, 14
Ahmed b. Yûnus el-Harrânî, 79
Akçakale, 32
Akîdet el-tedmüriyye, 104
Akîdet el-vâsıtıyye, 104
Akkoyunlular, 29
Akkuş el-Berlî, 28
Aksungur el-Porsukî, 19
Alâeddin el-Konavî, 106
Alâeddîn Taybars,
Alemüddîn el-Sehâvî,
Alât el-ezlâl, 76
Alfons Zici, 71
Alî el-Savranî, 28

- Alî b. Ebî Tâlib, 10
 Alî b. İsa, 49, 72-73
 Alî b. İsa el-Usturlabî, 72
 Alî b. Omar b. Hımmasat el-Harrânî, 86
 Alî b. Surad el-Harrânî, 56
Almagest, (bk. *Macasti*)
 Amorium, 13
 Amid, 9, 22
 Anadolu (çeşitli yerler)
Analitik, 70
 Andronikos, 55
 Aneze, 31
 Antakya, 5, 10, 19, 52
 Antakya Ekolü, 55
 Anûşiveran, 8, 53, 58
 Apollonius'un Kemikleri, 61, 75
 Arabistan (çeşitli yerler)
 Ârâmiler, 4, 5
 Ârân, 3, 4
 Ârânî, 44
 Aristo, 43, 46, 56, 57, 68, 69, 70
 Arpat, 5
 Arsakitler, 6
 Arşimed, 61, 64, 75
 Arşuvanlu, 31
 Artuklular, 18-20
Arûs el-bustan, 98
 Arzente, 9
 Ashâb el-Ra's, 47, 48
 Assaf el-Nasrânî, 102
 Asur Ceziresi, 3
 Asurlular, 4, 5
 Asur-dan, 5
 Asur-nasr-pal, 5
 Asur-nirari, 5
 Augustos, 54, 55
 Aurelianus, 7
 Avasım, 12, 13
 Avâzî, 51
 Ayânâ, 51
 Ayıntab, 27
 Ayn-ı Câlut, 28
 Ayn-ı Ruz, 30
 Azerbaycan (çeşitli yerler)
Azrâviyye Medresesi, 103
 Azudüdd Devlet el-Buveyhî, 15, 79, 80
- B**
- Babilliler, 4, 5
 Bağdad, 10, 52, 54, 55 vd.
 Baka kalesi, 30
 Bandesan, 52
Basit, 93
 Basra, 12, 30, 54
 Baş Açık Seleme, 23, 25
 Batlamyus, 56, 61, 63, 70, 71, 75, 76
 Battanî, Muhammed b. Câbir b. Sinan, 70-71
 Baudouin II, 19
 Baybars, 28
 Baybars el-Çeşnigir, 104, 105
 Bedendun, 47
 Bedr el-Mu'tazidî, 73
 Bedrüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Serâyâ, 100
 Bedrüddin Ebu'l-Kâsım b. Muhammed b. Hâlid b. İbrahim, 112
 Beğdililer, 31
 Behram II, 7
 Belâzurî, 9
 Beled, 9
 Belek b. Behram b. Artuk, 19
 Belh, 16
 Belih, 3, 5, 19
 Benû Ablut, 48
 Benû Heraklis, 49

Benû Kayturan, 48
 Benû Mûsa, 60
 Benû Nümejr, 16-17
 Benû Ukayl, 16
 Berkiyaruk, 18
Beyt el-Hikme, 47, 48, 56
 Bimâristan el-Muktedirî, 73
 Bimâristan el-Seyyide, 73
 Birecik, 21, 28
 Bîrûnî, 43, 63
 Bit-Adini, 5
 Bizans, 8, 9, 14, 16, 47, 57
 Brice, V. C., 35, 36, 39
 Bohemund, 19
 Bozan, 18
 Brockelmann, 107
 Buhara, 54
 Buhârî, 83
 Büveyliler, 15
 Büyük Boğa, 13
 Büyük Cami (Firdevs Camii), 11, 20,
 24, 32, 37-38
 Büyük Kapı, 26, 39

C-Ç

Ca'ber Kalesi, 18, 20
 Câbir b. Hayyan, 52
 Cahşiyarî, 81
 Câbiye, 8
Câmî-i Firdevsiye (Büyük Camii),
 (bk. Büyük Cami)
Câmî'el-fünun ve selvet el-
mahzûn, 100, 113
 Caracalla, 6
 Carhai (bk. Hârân)
 Cavlı, 18
 Cavlı Sakavu, 19
 Celâleddin el-Râzî, 103
 Cemaleddin Şâdbaht, 26

Cemâluddîn Ebû Zekerîyya Yahya b.
 Ebî Mansur, 98
 Cevdet Paşa, 31
 Cevziyye Medresesi, 100
 Cezire, 3, 6, 8 vd.
 Cilik, 8
 Cizre, 9
 Creswell, 37
 Cumhuriyet, 70
 Cüllab, 3, 12, 26
 Cünd-i Şâpur, 52, 53
 Cyclisius, 53
 Çimkenlü, 31
 Çökürmüş, 19
 Çubuk bey, 17

D

Damascus, 53
 Dar-ı Dihkan, 30
Dâr el-Hadis, 90, 92, 93, 99
 Dârâ, 9
De coela, 43
De generation et carruption, 43
De interpretatione, 70
Deâim el-İslâm fî vücûb el-duâ'î li'l-
imam, 99
Demotu octave sphere, 68
 Devleî, 59
 Deysan, 3, 26
 Deysâniye, 52
Dîvân el-hutab, 88
Dîvân el-İnşa, 79
 Dimaşk, 11, 17, 25
 Dimaşk Hoca, 29
 Diokletien, 7
 Diyar-ı Bekr, 9, 20, 23
 Diyar-ı Mudar, 3, 9, 14, 15, 16, 46
 Diyar-ı Rabîa, 9, 15, 23
 Döğerler, 29

Dunthom, 71

Düb. 26

E

- Ebu'l-Abbas el-Seffah, 12
Ebu'l-Abbas Ahmed b. Selâmet el-Neccâr, 96
Ebû Abdullah Espah-mîr b. Muhammed b. Nu'mân el-Harrânî, 90
Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. el-Abbâs el-Harrânî el-Mu'addil, 87
Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûlmünim b. Ammâr, 97
Ebû Abdullah Muhammed b. Îmâd, 94
Ebû Abdullah Muhammed b. Temîm, 98
Ebû Ahmed Tâhir (Şerîf el-Radi'nin babası), 15
Ebû Alî Muhassin b. İbrahim b. Zehrûn el-Sâbî, 79
Ebû Arûbe el-Huseyn b. Muhammed, 48, 83, 84
Ebu'l-Bakâ el-Ukberî, 94, 96
Ebû Bekr el-Bâğandî, 84
Ebû Bekr el-Nakkâş, 86
Ebû Bekr Abdullah b. Nasr b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Harrânî, 94
Ebû Ca'fer el-Hâzin, 52
Ebû Ca'fer el-Mansur, 12
Ebû Ca'fer el-Taberî, 84
Ebu'l-Fadâil b. Sa'düddevet el-Hamdânî, 15
Ebu'l-Fazl b. Ebî'l-Hucr, Takiyyüddîn Hâmid b. Mahmûd el-Harrânî el-Zâhid, 88, 90
Ebu'l-Fazl Yûsuf b. Fazlullah el-

Sekâkinî el-Harrânî, 93

- Ebu'l-Ferec Abdüllâtîf b. Abdûlmün'im, 98
Ebu'l-Ferec b. Ebî'l-Hasan b. Sinan el-Harrânî, 78
Ebu'l-Ferec Abdûlmunim b. Abdûlvahhâb b. Küleyb el-Harrânî, 90
Ebu'l-Ferec Abdûlvâhid b. Muhammed el-Harrânî, 86-87
Ebu'l-Fidâ, 29
Ebû Gâlib Muhammed b. Halef, 80
Ebu'l-Hâris Muhammed b. Abdullah el-Harrânî, 82
Ebu'l-Hasan Ali b. Allan, 84
Ebu'l-Hasan Alî b. Omar b. Abdûs el-Harrânî, 87, 90
Ebu'l-Hasan Alî b. Omar b. Ali el-Darîr el-Zâhid, 87
Ebu'l-Hasan Mahled b. Yezîd el-Harrânî, 83
Ebu'l-Hsan el-Mürsî, 105
Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ, 86
Ebû İshak İbrahim b. Hilal b. İbrahim b. Zehrûn el-Sâbî, 52, 74, 79-80
Ebû İshak İbrahim b. Sinan b. Sabit b. Kurra, 75-77
Ebû İshak İbrahim b. Zehrûn el-Harrânî, 79
Ebu'l-Kâsım b. el-Şeyh Ebû Bekr b. el-Şeyh Hayât, 28
Ebu'l-Kâsım Alî b. Muhammed el-Zeydî el-Harrânî, 86
Ebu'l-Kâsım Nasr b. el-Hüseyn b. Hâmid el-Harrânî, 87
Ebû Katâde Abdullah b. Vâkid el-Harrânî, 84
Ebû Kurra, 57

Ebu'l-Mehâsin Abdülhalim b. Abdüsselâm b. Teymiyye, 99
 Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Abdullâh el-Fehmî el-Ruhâvî, 88, 91-92 vd.
 Ebû Muhammed Abdulmuhsin b. Alî b. Ye'îş el-Harrânî, 91
 Ebû Muhammed el-Hasan b. Alî b. Şu'bet el-Harrânî, 85
 Ebû Musa b. Useyd, 69
 Ebû Müslim el-Horasânî, 12
 Ebû Nasr el-Fârâbî, 55, 57, 75
 Ebû Omar al-Zâhid, 89
 Ebu'l-Rabî Kemaleddin Süleyman b. Omar b. el-Müşebbek el-Harrânî, 92-93
 Ebû Sa'îd Câbir b. İbrahim el-Sâbî, 77
 Ebû Sâlih Abdülgaffâr b. Dâvûd b. Mihrân el-Bekrî el-Harrânî el-Hanefî, 84
 Ebû Sehl el-Kûhî, 72, 75
 Ebû'l-Senâ Hammad b. Hibetullah el-Harrânî, 89-90
 Ebû'l-Senâ Mahmud, 91
 Ebû Şuayb Abdullâh b. el-Hasan b. Ahmed el-Harrânî, 84
 Ebû Tağlib Fadlullah b. Nâsiruddevle, 15
 Ebû Tâhir İbrahim b. Yahyâ b. Ğan-nam el-Hanbelî, 98
 Ebu Tahir el-Silefî, 87, 92, 94
 Ebu'l-Tayyib Abdurrahman b. Ahmed el-Harrânî, 82
 Ebû Ubeyde, 9
 Ebû Ya'la el-Mevsilî, 84, 87
 Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ, 85-86
 Ebû Yusuf, 85
 Ebû Yûsuf İşâ, 46

Ebû Zürâre, 48
Edyan ve'l-ibâdât, 82
 Eflatun, 42, 44, 51, 65, 69, 70, 72
 Agathademon (bk. Şit)
Elementler (Öklid), 56, 61, 62, 65, 72
 Emeviler, 10-11, 54
 Emin b. Harun el-Reşid, 13
 Erbil, 25
 Erdeşir, 6
 Ergun el-Nâsırı, 110
 Ermias de Diogen, 53
 Erzen, 9, 15
 Esed b. el-Fürât b. Sinân, 85
Esediyye fi'l-fıkıh el-mâlikîyye, 85
Esmâü müellifâti İbn Teymiyye, 107
 Eşnas, 13
Etrâfû ahâdis el-tefsîr, 96
 Evliya Çelebi, 30
 Eyyub, 4
 Eyyub el-Ruhâvî, 57 n
 Eyyûbiler, 21-27, 38, 85

F

Fahrüddin Muhammed b. Hıdr b. Teymiyyet el-Harrânî, 87, 88, 91, 93, 96
Fazâil el-nefs, 57
 Fazlullah Cafer, 19, 20
 Feddan Kapısı, 26, 39
Fetâva'l-mısıryye, 105
 Fırat (çeşitli yerler)
Fî hisabı ru'yet el-elulle, 68
 Fihrist, 41
Filâhât el-nabatiyye, 32,
 Filistin (çeşitli yerler)
 Fityân b. Meyyâh b. Hamd b. Süleyman el-Sülemî el-Harrânî el-Darîr, 88, 90

Fizika, 43, 46
Frenkler (bk. Haçlılar)
Futûhat al-Mekkiyye, 107

G-Ğ

Galinos, 57n, 69, 78
Galilea, 71
Gassaniler, 8
Gazan Han, 103
Gazi Ahmed muhtar Paşa,
Gnostisizm, 52, 53
Gordianus, 6
Ğarsünni'ne Ebu'l-Hasan Muham-
med b. Hilâl el-Sabî, 74, 80, 81-
82
Ğâyet el-hakim, 41
Ğurar el-belâğa fi'l-resâil, 81

H

Habeş el-Hâsib, 71
Habib b. Mesleme, 10
Habur, 9, 19
Haccac b. Matar el-Harrânî, 47n,
56, 57
Hacı Naam, 26
Hacıkırlı, 31
Hâcib Ali, 27
Haçlılar, 18, 19, 20
Hâdi, 12, 57n
Hafız Abdülgâni, 59
Hakim b. Yahya, 49
Haleb, 3, 9, 13, 14 vd.
Haleb Türkmenleri, 31
Halid b. el-Velid, 9
Hamaviyyet el-kubrâ, 103
Hamdanîler, 14-16
Hamdullah el-Müstevfî, 36
Hamun Sahrası, 30
Hamza b. Ali b. Hamza b. Kubbaytî,
91

Hânikah el-Salâhiyye, 106
Hanbeliyye Medresesi, 92, 101, 103
Hârân, Harran. Harranu. Carhai, 3,
4, 5, 6 vd.
el-Harezmî, 67, 77
Harezmiler, 25, 26
Haris b. Kelede, 53
Hariciler, 12, 13
Harun el-Reşid, 12, 13, 47
Harran (bk. Hârân),
Harran Arkeolojisi, 35-39
Harran Ekolü, 10, 11, 53-56
Harran Kalesi, 16, 24, 30, 35-36
Harran Şehrini Çarşıları, 24, 39
Harrandaki hamamlar, 27
Harrandaki Hastaneler, 24, 26
Harrandaki Medreseler, 24, 26
Harran Surları, 35
Harranlıların İlmî, 56-82
Harranlıların dini ve felsefesi, 41-48
Harun b. İbrahim b. Hammad, 49
Harzem, 22
Hayat b. Kays (Abdülaziz) b. Reccâl,
Ebû'l-Berekât, 23, 30, 35, türbe-
si, 38, 88-89
*Hefevât el-nâdire min el-muakkilîn
el-melhûzîn*, 82
Hişam el-Mueyyed, 79
Hallenizm, 5, 7, 8, 10, 58
Hellenopolis, 7, 41, 53
Heraklios, 8
Hermes (İdris)
Hermetikler, 42
Hıms, 9, 10
Hibetullah b. Nasıruddevle, 14, 15
Hilâl b. İbrahim b. Zehrun el-Sâbî el-
Harrânî, 79
Hilâl b. Muhassin b. İbrahim el-Sabî,
74, 80-81

Hire, 8
 Hişam b. Abdülmelik, 10
Hitat li'l-Makrîzî, 110
 Hititler, 4, 5
 Hudâbende, 106
Hulûl, 50
 Humeyd b Kahtabe, 12
 Huneyn b. İshak,
 Huzeyme b. Hâzım, 57n, 59, 61
 Hülâgü, s, 27, 28
 Hüsrev Perviz, 8

İ

İbâne, 87
 İbn el-Adim, 92
 İbn el-Arabî, 106, 107
 İbn Asâkir, 92
 İbn Batta, 87
 İbn Berrî, 92
 İbn Cebgûye, 14
 İbn Cemâa, 105
 İbn el-Cevzî, 93, 94
 İbn Cureyc, 84
 İbn Cübeyr, 22, 35, 37, 38, 88
 İbn Cülcül, 79
 İbn Ebî Usaybia, 55, 74
 İbn Ebî Ya'lâ, 87
 İbn Haldun, 58
 İbn Hallikan, 94
 İbn el-Haşşak, 92, 93
 İbn el-Hanbelî, 90
 İbn Havkal, 16
 İbn el-Heysem, 61
 İbn el-Ikrî, 58
 İbn Kayyim el-Cevziyye, 106, 107,
 110
 İbn Kesir, 110
 İbn Kudâmet el-Makdisî, 89, 93,
 107

İbn Mâkûlâ, 84, 85
 İbn Mutaahhar, 106
 İbn el-Münâ, 90
 İbn el-Nedim, 41, 42, 44, 48, 49, 78
 İbn Ravh el-Sâbî, 78
 İbn Teymiyye (bk. Ebu'l-Mehâsin Abdülhalim, Fahrüddin b. Teymiyye, Mecdüdin Ebül-Berekât. Seyfüddin Abdülgazî, Şerefüddin Abdullah, Şeyhülislâm maddele-ri).
 İbn Tumart, 105
 İbn Vahşîyye, 32, 52
 İbn Vasîf el-Harrânî, 78
 İbrahim el-Kuveynî, 55
 İbrahim el-Mervezi, 55, 56
 İbrahim Peygamber, 3, 4, 16, 22,
 23, 27, 41
 İbrahim Mescidi, 27
 İbrahim b. Eşter, 10
 İbrahim b. Hilal, s. 80
 İbrahim b. Muhammed b. Batha, 74
 İbrahim b. Zevkan b. el-Fadl el-Harrânî, 12
 İbn Utayr el-Nümeyrî, 17
 İdris, 42, 44, 46
İkmâl, 84
 İkrime, 83
 İlgazi, 19
 İlyada-Odise, 57 n
 İmmeddin el-Kâtib, 22
 İmadeddin Zingi, 18, 19-20, 91
İnbâ an tahrim el-ribâ, s. 91
İntihaz el-füras fî men eftâ bi'l-ruhas, 99
 Irak (çeşitli yerler)
 İsa Peygamber, 4, 7, 27
 İsâ b. Selâmet b. Sâlim el-Harrânî, 97

İshak b. Ali el-Ruhâvî, 57 n
 İshak Peygamber, 4
 İshak b. Müslim el-Ukayli, 11
 İsidar de Gazze, 53
 İskender, 5, 55, 57
 İskenderiye Mektebi, 54-55, 56, 58
 İskenderiye Kütüphanesi, 58
 İsrâil el-Uskuf, 55
 İtikadü ehl-i Harrân, 93
 İyaz b. Ganm, 9, 37
 İzzeddin b. Şeddâd, 26, 36, 37
 İzzeddin Keykâvus, 25
 İzzeddin Mesud, 21
 İzzeddin Mesud b. Mevdud, 19

J

Jascelin II, 20
 Justinianus, 53, 58

K

Kadı Şemsuddin Ebu'l-Feth Omar b.
 Es'ad b. el-Müneccâ el-Harrânî,
 92
 Kâfi, 111
 Kâhir, 52, 72
 Kahire, 54
 Kâimbiemrillah, 81
 Kaletü Necm, 36
 Kansuh el-Gavri, 30
 Kânûn el-masûdî, 63
 Karaca, 18, 19
 Karakoyunlular, 29,
 Kasım b. Hârûn el-Reşîd, 13
 Kasîmüddeve Aksungur, 18
 Kategoriler, 70
 Kâtib Çelebi, 42, 60
 Kavad, 8
 Kavâid el-fıkhiyye, 110
 Kavl fî izâh el-vech ellezî zekere
 Batlamyus, 68

Kavl fî'l-sebeb ellezî cuilet lehu
 miyah el-bahr mâliha, 69
 Kavl fî tashih mesâ'il al-cebr bi'l-
 barahîn el-hendesiyye, 66
 Kavvam b. Vessab el- Ukayli, 17
 Kaymaz (Ali Küçük'ün memlûkü), 20
 Kaymaz el-Harrânî, 21
 Kaynan, 3
 Kayravan, 85
 Kayza el-Ruhavî, 57 n
 Kazâyâ el-sâ'ibe, 82
 Kemaleddin el-Fârisî, 62
 Kepler, 71
 Kerîmüddin el-Âmulî, 105
 Kesrevan, 104
 Keşf an mezâhib el-harranîyin, 46
 Keşf el-kinâ an el-şekl el-kattâ, 63
 Ketboğa, 28, 110
 Kevâkib el-dürriye, 111
 Kıftî, 58, 69, 70, 74, 76, 81
 Kılıçarslan I, 19
 Kınnesrin, 9, 10
 Kifâyet el-kârî fî fûnûn el-Mukârî,
 113
 Kifâyet el-müntehî ve nihâyet el-
 mübtedî, 87
 Kindî, 43, 44, 46
 Kitâb fî âlât el-sâ'ât elletî tüsemmâ
 ruhâmât, 67
 Kitâb fî amel şekl mücessem zî
 erba' aşaret kâ'ide tuhîtu bihî
 küre, 65
 Kitâb el-cebr ve'l-mukâbele, 77
 Kitâb fî'l-cederî ve'l-hasba, 69
 Kitâb el-cem ve'l-tefrik, 78
 Kitabel-fûnun, 112
 Kitâbu hisab el-muka'abât, 78
 Kitâb fî ibtâ' el-harekete fî felek el-
 hâric el-merkez, 67

Kitab fî ilm el-ayn, 69
Kitab fî'l-karastun, 68
Kitab fî kutû'el-ustuvâne ve basitihâ, 66
Kitab el-küttâb, 81
Kitâbu meâsiri ehli, 81
Kitab fî misahat el-eşkâl el-musattaha ve'l-mücesseme, 64
Kitab fî misâhat kat' el-mahrut ellezî, 63
Kitab el-medhal ilâ ilm el-aded, 61
Kitab el-mefrûzat, 60, 61
Kitab el-nebat, 69
Kitab el-rabî, 82
Kitab el-ravza fî'l-tib, 69
Kitab el-risale an el-mülük ve'l-vüzerâ, 81
Kitâb fî senet el şems, 68
Kitab fî sıfat el-vezn, 68
Kitâb el-siyâse, 81
Kitab el-tabakât, 84
Kitab el-tâcî, 80
Kitab fî'l-te'etti li istihrac amel el-mesâ'il el hendesiye, 64
Kitab fî'te'lif el-niseb, 62
Kitab el-tezkîr fî'l-kirâat, 94
Kitab el-vüzerâ, 81
Kitabu ahbâri Bağdad, 81
Kitabu Hermes, (bk. *Makâlâtü Hermes*)
Kitâbu Mahanîkerd, 57
Kitabu meâsiri ehli, 81
Kopernik, 71
Kudame b. Ca'fer, 15
Kudüs, 16
Kufe, 54
Kur'ân-ı Kerim, 3, 8, 41, 47, 79
 vd.
Kurna, 30

Kurra b. Kanûta el-Harrânî, 56
Kurtuba, 54
Kutbüddin Mevdud, 20, 21
Kutuz, 28
Küçük Hastane, 97
Küçük Kapı, 26, 39
Kültepe, 4
Künriş, 69
Kürboğa, 18

L

Lâçin, 103
Lahmiler, 8
Lahsa, 30
Lemmata, 61
Leye, 4
Leys b. Sa'd, 84
Lloyd Ston, 35, 36, 39
Lucius Verus, 6
Lut, 3, 4

M

Macastî, 56, 61, 75, 76
Macritî, 42
Mahmud el-İsfahânî, 104
Mahmud b. Melikşah, 18
Makâlât-ı Hermes, 41, 46, 72
Makâle fî burhân el-müsüderet el-meşhûra min Uklidis, 65
Makâle fî enn el-ha Hayn izâ uhricâ alâ zâviyeteyn..., 65
Makâle fî istihrâc el-a'dâd el-mûtahabba, 61
Makâle fî misâhat el-mukassemet el-mükâfiye, 64
Makâle fî talhîsi mâ etâ bihi Aristotalis fî kitâbihî fî ma ba'd el-tabîa, 69
Makâle fî tarîk el-tahlil ve'l-terkib, 76

- Malatya, 37
Malzgird, 25
Mâlik b. Enes, 83, 85
Mamavî, 31
Maneleus, 63
Marcian, 58
Marcus Aurelius, 7
Marcus Julius Philippius, 6
Mardin, 9, 19, 21, 29 vd.
Mari, 4
Maruf el-Kerhî, s. 89
Mattiel, 5
Meâric el-vusul, 107
Mecdûddin Ebu'l-Berekât Abdüsselâm b. Abdullah b. Teymiyye, 96, 99, 107
Mecdûddin Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed el-Ferrâ, 111
Medain, 6. 7. 58
Medler, 5, 52
Mehdi, 57 n
Melik el-Âdil, 25, 26, 36, 39
Melik el-Afdal, 25
Melik el-Eşref, 25, 27
Melik el-Kamil, 25
Melik el-Muazzam, 92
Melik el-Nâsır, 37
Melik el-Nâsır Salâhaddin II, 26, 27
el-Melik el-Sâlih b. Nûreddin, 21
Melik el-Sâlih Necmeddin Eyyüb, 25
Melikşah, 17, 18
Memluklar, 27-29
Me'mun, 13, 46, 47, 48, 56
Men ismuhû Hammâd, 90
Menâsik el-hacc, 102
Menî b. Vessâb el-Ukaylî, 17, 36
Meno, 65
Merc-i Dâbık, 29
Mervan II, 10, 11, 12, 37
Mervân b. Şücâ el-Harrânî, 83
Mesâ'il sû'ile anhâ Sâbit, 68, 69
Mes'ele fi' amel el-mûtevassi-teyn va kismet zâviye, 67
Mesleme b. Abdülmelik, 10
Mesûdî, 10, 54
Meteorolojica, 43
Mettâ b. Yunan, 56
Mevâlid-i selâse, 43, 49
Meyyafârikîn, 9, 15, 22, 25
Mısır (çeşitli yerler)
Minhâc el-kerâme, 106
Minhâc el-sünnet el-nebeviyye, 106, 110
Mismariye Medresesi, 92
Mittaniler, 4
Moğollar, 26, 28, 29, 32, 102, 103, 104
Muâviye, 10
Mu'cem fî esmâ el-şüyûh, 98
Mu'cem el-şüyuh, 100
Muhammed el-İsfahanî, 18
Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Müsebbihî, 82
Muhammed b. Abdurrahman, 78
Muhammed b. Ali b. Sadaka, 89
Muhammed b. Benû Mûsa, 60
Muhammed b. Cehîr, 18
Muhammed el-Habbaz, 108
Muhammed b. Hasan el-Şeybânî, 85
Muhammed b. Kalavun, 103, 105
Muhammed b. Mervan, 10
Muhammed b. Mesleme b. Abdülmelik, 12
Muhammed b. Müslim b. Kureyş, 18
Muhammed b. Saîd b. Abdurrahman, 84
Muhammed b. Şatır, 17, 18
Muhammed b. Yahyâ b. Kesîr el-Harrânî, 83

Muharrer fi'l-fıkıh, 97
 Muhtar el-Sakafi, 10
Muhtasar el-hidâye, 93
 Muhyiddin b. el-Zeki, 59
 Muizzüddevele el-Büveyhi, 80
 Mukaddesî, 16, 35
Mukaddime (İbn Haldun), 58
Mukaddime fî usûl el-dîn, 100
 Mukâtil b. Hakem el-Akkî, 12
Mu'lem alâ huruf el-mu'cem, 98
 Muktedir, 72-74
Muknî, 111
 Muntasır, 13
 Mûsâ b. Ka'b, 11, 12
 Müstansır-billah, 28
 Musul, 3, 14-16, 19-20 vd.
 Mu'tasım b. Harun el-Reşid, 13
 Mu'tazid, 60
 Mutahhar b. Tâhir, 79
 Mutâin b. Vessâb el-Ukaylî, 17
Mutemed el-Mutavvel, 92
 Mutemid, 13
 Muti, 79
 Muvaffakuddîn Hamd b. Ahmed b.
 Muhammed b. Bereket, 94-95
Muvatta', 85
 Muzafferüddin Gökböri, 21, 22, 24,
 26
Mûzih fi'el-Ferâiz, 93
 Mücâhid, 83
 Müeyyedüddevele İbrahim, 17, 18
*Müfâtehâ ve'l-münâkeha fî enva'
 el-cimâ*, 82
Müfredât fi'l-kırâat, 94
Münşeat, 80
Müntehâ'l-ğâye fî şerh el-Hidâye,
 97
Müntekâ, 97
Mürşide, 105

Müstansır-billah, 28, 78
 Müsteîn, 13
 Mütevekkil, 10, 13, 55, 73
 Müttekî, 30
 Müvezzer, 22
Müzehheb fi'l-mezheb, 87
*Müzehheb el-müneddat fî mezhebi
 Ahmed*, 95
 Müstazî, 21

N

Nabatîler, 32
 Nabonid, 38
 Nadr b. Arabî el-Harrânî, 83
 Nâhur, 4
 Nallino, 70
Nâmec fî ta'bir el-rüya, 98
 Nâreuc Mescidi, 104
 Narseh, 7
 Nâsihuddîn Abdülkâdir b. Abdülmü-
 nim b. Selâmet, 95
 Nâsihuddîn Abdülvahhâb b. Zâkî b.
 Muhammed b. Bereket el-
 Harrânî, 94
 Nâsihuddîn b. el-Hanbelî, 90
 Nâsihuddîn b. el-Zerrâd, Ebû Bekr b.
 Yusuf, 97
 Nâsiruddevlet el-Hamdânî, 14, 15
 Nâsiruddîn Emiran, 20
 Nâsiruddîn el-Menbicî, 104
 Nâsiruddîn Muhammed b.
 Hüsâmeddîn, 27
 Nâsiruddîn el-Tûsî, 61.63, 70
 Nasr b. Şebes, 13
 Nasrullah b. Seyyâr, 27
 Nastûrîler, 52
 Neca (Seyfûddevele'nin memlûkü),
 14-15
 Necmüddin Ahmed b. Hamdan b.
 Şebîb Hamdan, 100

Necmeddîn Ebu Muhammed Abdul-
mun'im b. Alî b. Hibetullah el-
Harrânî, 91

Nefy el-âfât an ayât el-sıfât, 93

Nemerianus, 7

Nemrud, 30

Nesâî, 83

Nevâdir el-mahtûtat, 107

Nevâdir el-mezheb, 99

Nikomachos, 61

Ninova, 8

Nişâpur, 54, 92

Nişvâr el-muhâzara, 82

Niyar Kapısı, 26, 39

Nuayr b. Hayyar, 29

Nuh, 3, 27

Nuhbet el-dehr, 41

Nûreddîn Mahmud b. Zengî, 20-21,
26, 37, 38, 88, 89

Nûreddin Alî b. Abdurrahman b.
Şebîb b. Hamdan, 113

Nûriyye Medresesi, 88

Nusaybin, 6, 9, 18, 52

Nusaybin Mektebi, 53

Nümeyriler (Benû Nümeyr), 16-17

O-Ö

Omar b. Abdülaziz, 10, 54

Omar b. el-Hattab, 9, 10, 58

Omar el-Hayyam, 63

Omar b. Hayat, 23, 38, 88, 89

Omar b. Hübeyret el-Fezârî, 10

Omar b. Yunus el-Harrânî, 79

Osman b. Afvan, 10

Osmanlılar, 29-31

Osmanlu, 31

Osraena, 6

Öklid, 56, 61, 65, 66, 67

P

Partlar, Persler, 5, 6, 52

Phisagor, 61, 65

Pompeus, 6

Poppo, 76

Preusser .C., 37

R

Râbi b. Firâs el-Harrânî, 56

Rabia Hatun, 22

Radd ala'l-İhnâî, 107

Raf' el melarn, 107

Rahbe, 18

Râhil, 4

Rakka, 9, 14., 15, 16, 18, 30, 70
vd.

Rakka Kapısı, 26, 38

Ra's el-Ayn, 3, 9, 19

Râşid Haddad, 58

Rauz el-mi'târ, 41

Resâil, 80

Resâilü İbn Sinan, 77

Rıdvan b. Tutuş, 18

Riâyet el-kübrâ, 100

Riâyet el-suğrâ, 100

Rice, 32, 35, 36, 37, 38

Ricalli, G.B., 71

Right, 38

*Risâle fi'l-beyaz ellezî yazharu fi'l-
beden*, 69

*Risâle fi'l-huccet el-mensûbe ilâ
Sokrat*, 64

*Risâle fi'l-ka'b ve'l-mâl ve'l-a'dad
el-mûtenasibe*, 77

Risale fişekl el-kattâ, 63

Risâle fi tevellüd el-hasât, 69

Risâle ilâ İshak b. Huneyn, 68

Robertus Retinensis, 70, 71

Romalılar, 6, 7, 8, 24, 42, 53, 55,
58

Rûyan, 18
Rûsûmü Dâr el-Hilâfe, 81

S

Sâbiiler, 3, 4, 5, 16, 26, 36, 37,
41-48, 59-77
Sâbiilerin reisleri, 48
Sabit b. İbrahim b. Zehrûn, 74
Sâbit b. Kurra, 52, 59-73, 75
Sabit b. Sinan b. Sabit b. Kurra, 74,
78, 80
Sachau, E, 35
Sacoğulları, 14
Sa'd b. Ebî Vakkas, 9
Sa'dun b. Hayman, 49
Sa'düddeve b. Seyfûddeve, 15, 16
Safiyyüddin el-Hindi, 104
Safvan al-Ukaylî, 13
Safvet el-ukalâ, 41, 44
Sâhib b. Abbâd, 80
Saidan, Selim, 77
Salâhaddîn el-Eyyübî, 21-22, 24,
26, 36, 59
Salihîyye Medresesi, 100
Sâlim el-Harrânî, 56, 57
Sâlim b. Malik, 18
Salmanasar, 5
Sâmarrâ, 60
Sanem-i Sîn, 44
Samsat, 22
Sâra, 23
Sarf el-iltibas, 93
*Sârim el-meslûl 'alâ şâtim el-
Resûl*, 103
Sartan, 75
Sasaniler, 6, 7, 8, 52, 58
Secah, 73
Savtegin, 20
Selâmet el-Berkaidi, 15

Selçuklular, 17-19, 25, 81, 85
Selefkaslar, 5
Selemisin, 44, 48
Semerkand, 54
Seruc, 9, 18
Seyfeddin Abdülğanî b. Fahrüddin
Muhammed b. Teymiyye, 95
Seyfeddin Gazi, 20, 21
Seyfûddeve el-Hamdânî, 14-15
Sezar, 58
Sıbt b. el-Cevzî, 81
Sıfat el-müftî ve'l-müsteftî, 100
Simplicius, 53
Sin tanrısı, 4, 5, 41
Sin Mabedi, 4, 6, 9, 38, 39
Sinan b. el-Feth el-Harrânî, 77-78
Sinan b. Sâbit, 46, 75
Sinan b. Sâbit b. Kurra, 72, 79
Sincar, 3, 9, 18, 20, 21, 28
Siragüza, 85
Siyâset el-şeriy-ye, 105
Siyeru a'lâm el-nübelâ, 112
Solon, 42, 44, 51
Sökmen el-Kutbî, 19
Sökmen, 19
Stefan el-Harrânî, 56
Su Kapısı, 26, 39
Subbalar, 42
Sükkeriyye Medresesi, 102
Sûlî, 80
Sübâiyyat ve'l-sümâniyyât, 98
Süfyan el-Sevrî, 83, 84
Süğur, 12, 13
Süleyman b. Abdülkavi, 102
Süleyman b. Seyf b. Yahyâ el-
Harrânî, 83

Ş

Şah Veli Dorucu, 31

Şahin Bey, 31
 Şm (Suriye, çeşitli yerler)
 Şamas, 3, 38, 41
 Şebahtan, 19
 Şebib b. Vessab el-Ukayli, 17
 Şehristânî, 41, 42, 43, 49
 Şemmar, 31
 Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Omar b. Abdülhamid, 101-102
 Şemsuddin Ebu'l-Feth Nasrullâh b. Abdülazîz b. Abdûs el-Harrânî, 90
 Şemseddin Ebû Muhammed b. Selâme b. el-Attar, 26
 Şemseddin Şukayr, 26
 Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, 17, 18, 86
 Şerefüddin Abdullah b. Abdülhalim b. Abdûs Selâm b. Teymiyye, 101
 Şerefüddin Abdülğani b. Yahya b. Muhammed, 100
 Şerefüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid, 102
 Şerefüddin Mevdud, 19
 Şerh el-Hidâye, 93, 112
 Şerh el-Makâlât el-erba' li Batlamyus, 71
 Şerhu Muhtasar el-Harakî, 112
 Şerif el-Radî, 15, 80
 Şerif Ebu'l-Kâsım el-Zeydî el-Harrânî, 87
 Şeyh Hayatın Türbesi, 38
 Şeyh Seleme, 23
 Şeyhülislâm Takiyüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalim b. Teymiyye, 96, 99, 100, 102-111
 Şihâbüddin Ahmed b. Yûsuf el-Sa'dî, 113
 Şihâbüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, 112

Şit, 42, 44, 51
 Şuayb, 4
 Şühde, 92

T

Tâceddin el-Sübki, 110
 Tahir b. el-Hüseyn, 13, 57
 Takiyüddin Ebu'l-Fazl b. el-İmâm Ebi'l-Fazl İlyâs b. Hâmid el-Harrânî, 90
 Takiyyüddin Omar, 25
 Kakiyyüddin el-Sübki, 110
 Ta'lim el-avâm mâ el-sünne fi'l-selâm, 90
 Tenâsüh, 50
 Tezkiret el-ahbab fi beyan el-tehab, 62
 Tolunoğulları, 13
 Tankred, 19
 Tarih el-Cezîre, 84
 Tarih el-Cezire ve Harrn, 84
 Târih el-hukemâ, 69
 Târihu Harrân, 82, 90, 92
 Târihu Hilal b. Muhassin el-Sâbî, 80-81
 Tarîh el-Kuds ve'l-Halîl, 111
 Târihu Mısır, 82
 Tarihu Rakka, 84
 Târihu Sâbit b. Sinan el-Sâbî, 72, 74
 Tatarlar, 26
 Tedmur, 7
 Tellbâşir, 19
 Telvih ve'l-tesrîh fi'l-şi'r, 82
 Temas eden çemberler, 61
 Tenasüh, 50
 Tengiz, 105
 Teravz, 48
 Tevrat, 3, 53

Theodosius , 54, 58
 Theophil b. Tuma. 57 n
Tibyân fi i'râb el-Kur'ân, 98
 Timur, 29
 Timurtaş, 19
 Tolunoğulları, 13-14
 Tutuş. 18
Tuhfet el-ukul, 85
 Türkmenler, 17, 19
 Tüzün, 79
 Tycha Brahe, 71

U-Ü

Ukûbet el-cerâim, 99
 Umeyr b. Sa'd. 10
 Ur, 3, 4n
Urcûze fî ilm el-kırâât. 96
 Urfa, 3, 6, 9 vd.
 Urfa Mektebi, 52-53
Uyûn el-tevârih, 81
 Uygurlar, 52
 Uzeyne, 7
Üçgenler Üzerine, 61
 Ümeyye Camii, 37, 44, 106
Ümmehat-ı süfliyye, 43, 49
 Ümmü Zeyneb, 110

V

Vâfî fî usûl el-fıkh, 100
 Van Berchem, 43
 Vasıf, 13
 Vâsık, 13
Vasît. 93
 Velid b. Tarif el-Tağlibî, 12
 Velid b. Abdülmelik, 10
 Vessâb b. Sâbık el-Nümeyrî, 15, 16
 Veciz, 93
Vifâk ve'l-hilâf beyne'l-eimmet el-erbaa, 93

Y

Yahya Peygamber, 42
 Yahyâ b. el-Şâtır, 17
 Yahyâ b. Menî, 83
 Yakûb b. Sâbir b. Berekât el-Mancinîkî el-Harrânî, 94
 Yakûb, 4, 27
 Ya'kûbî, 9
 Yâkût el-Hamavî, 39
 Yardımcı, Nureddin, 32, 39
 Yavuz Selim, 30
 Yeni Almagest, 71
 Yezid b. Muaviye, 10
 Yezid Kapısı, 26, 39
 Yezîdiler, 41
 Yuhannâ b. Haylan, 55, 56, 75
 Yunanlılar, 5, 42
 Yunus el-Harrânî, 78-79
 Yusuf b. Hammâd el-Harrânî, 28
 Yusuf el-Kus, 72

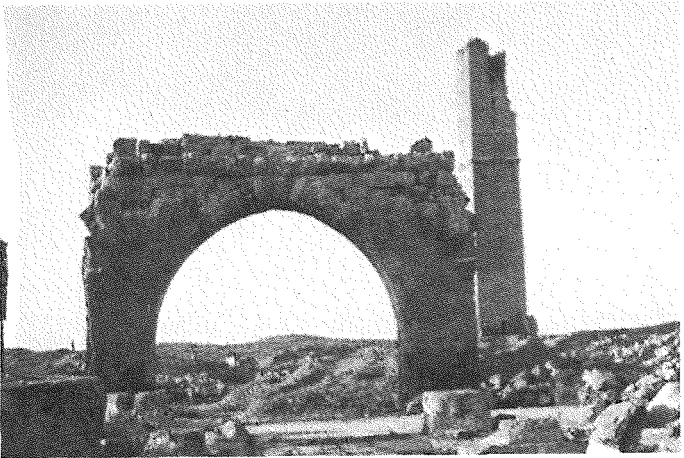
Z

Zahîruddîn Mansur b. Nasr b. el-Attâr el-Harrânî, 88
Zahîre fî ilm el-tıbb, 69
Zaîd alâ tefsir el-vâlid, 95
 Zehebî, 102-113
 Zenan, 53
 Zeyneb (Zenobya), 7
 Zeyneddin Ali Küçük, 20, 21
 Zeyneddin Ebu'l-Mahâsin Abdülevvel b. Muhammed, 113
 Zeyneddin Ebû Hafs Omar b. Sa'du'llah b. Necîh, 112
 Zeyneddin Ebû Muhammed Ubâde b. Abdülğani b. Mansur, 111
Zîc-i ilhanî, 70
Zîc-i Battanî, 70-71
 Ziyâd el-Ağlebî, 85
Ziyâiyye Medresesi, 97, 113

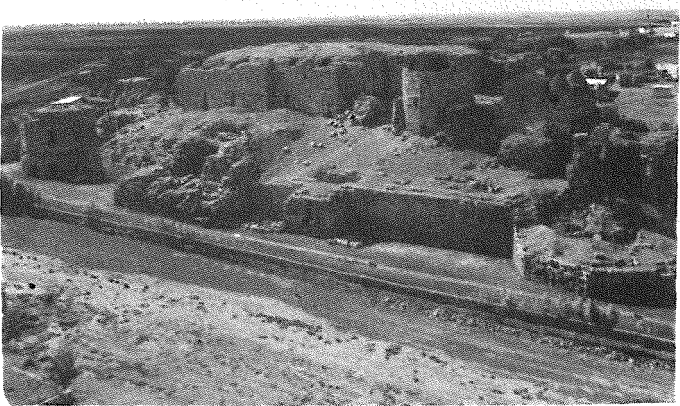
HARRAN

Bugünkü HARRAN

BÜYÜK CAMİİ (Firdevs Camii'si ve Minaresi)

İç Kalem'in Doğudan ve Batıdan Görünümü